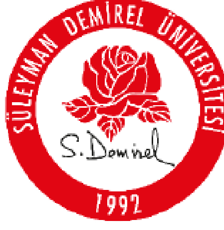

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

KUTSAL MEKÂNIN YENİDEN ÜRETİMİ: GÖBEKLİ TEPE ÖRNEĞİ

Elif BAŞCI
1730223042

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. İsmail KERVANKIRAN

ISPARTA - 2021

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİRELÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "**Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği**" adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Elif BAŞCI
27.08.2021

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Elif BAŞCI
Öğrenci Numarası	1730223042
Enstitü Ana Bilim Dalı	Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı
Programı	Coğrafya
Programın Türü	(x) Tezli Yüksek Lisans ( ) Doktora
Danışmanının Unvanı, Adı-SOYADI	İsmail KERVANKIRAN
Tez Başlığı	Kutsal Mekanın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği
Turnitin Ödev Numarası	1658566212

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 145 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 27/09/2021tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesininin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç;

% 8'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

27/09/2021
(İmza)
İsmail KERVANKIRAN

(BAŞCI, Elif, *Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği,* Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2021)

ÖZET

Araştırmanın amacı, Göbekli Tepe örneğinde kutsal mekânın yeniden üretim sürecini incelemektir. Göbekli Tepe arkeolojik özellikleri, tarihi, mimarisi vb. bir çok yönü ile araştırma konusu olarak ele alınmış ve incelenmiştir. Bu durum Göbekli Tepenin popüler bir mekân haline gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu noktadan bakıldığında Göbekli Tepe keşfedildikten sonra mekânsal bir değişim sürecinin içerisinde şekillendirilmiş ve mekânsal olarak sürekli değişen bir dinamizmin içerisinde konumlandırılmıştır. Bu konumlanış daha önce Göbekli Tepe mekânını kutsal kabul edip orayı ibadet için kullanan ve keşif sürecine kadar da yaşatan yöre halkının mekânı kullanım konusunda keşif sonrası sınırlandırmalara neden olmuştur. Yöre halkı Göbekli Tepe'nin popüler bir mekân olmasından kaynaklı olarak daha önce kullandıkları mekânı artık kullanamayacak duruma gelmişler, keşif sürecine kadar nesilden nesile yaşatıp ürettikleri mekâna yabancılaştırılmışlardır. Keşifle birlikte yöre halkının mekândan uzaklaştırılması mekânın yeniden üretim sürecine girmesi coğrafi perspektiften araştırılmaya değerdir. Bu amaç doğrultusunda nitel bir çalışma yöntemi benimsenip, Göbekli Tepe çevresindeki yedi köyde (Örencik, Derman, Sarışeyh, Küçük İstanbul, Orta Ören, Seyrantepe, Göktepe) yaşayan yerel halk ile yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak görüşmeler yapılmıştır.Yarı yapılandırılmış görüşme formu, amaçlı örneklem yöntemiyle belirlenen 33 katılımcıya uygulanmıştır. Amaçlı örneklem yönteminde araştırmacı, katılımcıların Göbekli Tepe çevresindeki yerleşim alanında yaşayan ve Göbekli Tepe'nin yeniden üretim sürecine şahitlik etmiş katılımcılar olmasını kriter olarak belirlemiştir. Yapılan araştırma sonucunda, Göbekli Tepe isminin kuşaktan kuşağa devredildiği belirlenmiş olup kutsallık, ziyaret, ibadet yeri anlamına geldiği tespit edilmiştir. Mekânın kullanım amacının inanç ve şifa olduğu belirlenmiştir. Göbekli Tepe'de kutsal mekân anlayışına uygun olarak "Kabir, Dilek Ağacı, Toprak, Sarnıç" sembollerinin kullanıldığı anlaşılmıştır. Göbekli Tepe'ye mekânın kutsallığını duyan ve şifa bekleyen herkesin ziyarete geldiği belirlenmiştir. Göbekli Tepe kült alanının keşfedilmesiyle birlikte mekân da birçok değişikliğin yapıldığı, değişikliklere bağlı olarak mekânın önceki sahiplerinin Göbekli Tepe'de dini ritüellerini gerçekleştirmelerinin engellenmiş olması, süreçteki en önemli değişiklik olarak belirlenmiştir. Göbekli Tepe'nin keşfinden sonra yapılan değişikliklerin bu çevrede yaşayan yerel halkın mekâna olan bağlılıklarını azalttığı, yabancılaştırdığı bunun neticesinde ise katılımcıların eski Göbekli mekânını kendilerine daha yakın hissettikleri sonucuna varılmıştır. Bütün bu anlatılanlara ek olarak Göbekli Tepe'de dini mekânın yeniden üretimi kadar mekânın farklı kitleleler tarafından (yerel halk, yerel yönetim, turistler) kullanılıyor olması sorunsalına karşı müşterek bir mekân anlayışı mümkün hale gelebilir mi? Göbekli Tepe bundan sonraki süreçte kimler tarafından nasıl bir mekân olarak üretilecek? soruları çalışması yapılan tezin iki önemli tartışma eksenini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mekân, Mekânsal Üretim, Göbekli Tepe, İnanç, Kutsallık.

(BAŞCI, Elif, *Reproduction of Sacred Space: The Example of Göbekli Tepe,* Master Thesis, Isparta, 2021)

ABSTRACT

The study's goal is to look at the sacred space's reproduction process using Göbekli Tepe as an example.The archaeological elements, history, and architecture of Göbekli Tepe are all fascinating. In various ways, it has been researched and explored as a research topic Because of this, Göbekli Tepe has become a popular place. From this point of view, after Göbekli Tepe was discovered, it was shaped in a process of spatial change and positioned within a constantly changing dynamism spatially. This positioning has caused many injuries to the local people, who had previously forgiven the sacredness of Göbekli Tepe and used it for worship and kept it alive until the discovery process. Due to the fact that Göbekli Tepe is a popular place, the local people have come to a point where they cannot use the place they used before, and they have been alienated from the place they have lived and produced from generation to generation until the discovery process. As a geographer who has personally heard the silent cries of dissatisfaction caused by the local people's attempt to be erased from the place with the discovery, it has been our primary duty to investigate the subject in depth and to bring a different flow angle to the existing studies in the literature. For this purpose, a qualitative study method was adopted and interviews were conducted with the local people living in seven settlements around Göbekli Tepe (Örencik, Derman, Sarıseyh, Küçük İstanbul, Orta Ören, Seyantepe, Göktepe) using semi-structured interview technique. It was applied to 33 participants determined by purposive sampling method. In the purposeful sampling method, the researcher determined that the participants should be participants living in the settlement area around Göbekli Tepe and witnessing the reproduction process of Göbekli Tepe as a criterion. As a result of the research, it has been determined that the name Göbekli Tepe has been handed down from generation to generation and it has been determined that it means sanctity, visitation, place of worship. It has been determined that the purpose of use of the place is faith and healing. It has been understood that the symbols of "Grave, Wish Tree, Soil, Cistern" were used in Göbekli Tepe in accordance with the understanding of sacred space. It has been determined that everyone who hears the sanctity of the place and hopes for healing comes to visit Göbekli Tepe. With the discovery of the Göbekli Tepe cult area, many changes were made in the place, and the previous owners of the place were prevented from performing their religious rituals on the hill, depending on the changes, was determined as the most important change in the process. It was concluded that the changes made after the discovery of Göbekli Tepe reduced the commitment of the local people living in this area to the place, alienated these people, and as a result, the participants felt the old Göbekli place closer to them. In addition to all this, can a common understanding of space become possible against the problem of the reproduction of the religious space in Göbekli Tepe, as well as the use of the space by different masses (Local people, Local government, Tourists)? How will Göbekli Tepe be used as a place by whom in the future? questions constituted two important discussion axes of the thesis.

Keywords: Space, Spatial Production, Göbekli Tepe, Faith, Holiness.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması Güney Doğu Anadolu Bölgesin'de yer alan Şanlı Urfa şehir merkezine 19 km uzaklıkta bulunan Göbekli Tepe arkeolojik kazı alanı çevresindeki yedi köy yerleşmesi (Örencik, Ortaören, Seyrantepe, Göktepe, Derman, Sarışeyh, Küçük İstanbul) belirlenerek yapılmıştır. Bu tez çalışmasının amacı keşfedilmeden önce kutsal bir mekân olan Göbekli Tepe'nin keşfedilmesiyle birlikte yaşadığı yeniden üretim sürecini, Göbekli Tepe çevresinde yaşayan yerel halkın görüşleri doğrultusunda incelemektir. Bu bağlamda çalışma alanı olan 7 köy yerleşmesinde (Örencik, Ortaören, Seyrantepe, Göktepe, Derman, Sarışeyh, Küçük İstanbul) daha önceden hazırlanmış yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplamda 33 kişi ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Sonraki süreçte ise toplanan veriler nitel araştırma tekniği kullanılarak değerlendirilmiştir.

Yapılan bu tez çalışmasının gerçekleşmesinde yardım ve desteğini esirgemeyen değerli bilgileri ve fikirleriyle bana ışık tutan, yol gösteren saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. İsmail KERVANKIRAN'a, Şanlı Urfa Örencik köyünde görüşmelerimi gerçekleştirmeme destek olan ve bana evini açan Hadi bey ile eşi Meliha hanım olmak üzere Örencik, Ortaören, Seyrantepe, Göktepe, Derman, Sarışeyh, Küçük İstanbul köyü sakinlerine ve görüşmeye katılan tüm yöre halkına sonsuz teşekkür ederim. Çalışmanın tüm aşamalarında bana fikirleri ile destek olan sevgili dostum Bülent YILMAZ'a minettarım. Yüksek Lisans eğitim sürecimde bana her zaman destek olan bölüm başkanımız saygıdeğer Prof. Dr. Kadir TEMURÇİN ve Prof. Dr. Mustafa YAKAR olmak üzere tüm bölüm hocalarıma saygı ve minnet duygularımı sunarım.

Son olarak ise eğitim öğretim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen her zaman yanımda olan Aileme sonsuz sevgi ve şükranlarımı sunarım.

Bu araştırma Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP) SYL-2019-6970 numaralı proje tarafından desteklenmektedir.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI ii
YEMİN METNİ.. iii
ÖZET iv
ABSTRACT.. v
ÖNSÖZ vi
İÇİNDEKİLER vii
TABLOLAR DİZİNİ... ix
ŞEKİLLER DİZİNİ x
HARİTALAR DİZİNİ... xi
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ xii
KISALTMALAR DİZİNİ xiii
GİRİŞ 1

1. BÖLÜM
ARAŞTIRMANIN KONUSU KAPSAMI VE YÖNTEMİ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 6
2. ARAŞTIRMA KONUSUNUN LİTERATÜRDEKİ YERİ 10
3. ARAŞTIRMANIN KISITLILIKLARI...15
4. ARAŞTIRMACININ KONUMU VE SAHADAN İZLER..........................16
5. ARAŞTIRMA ALANININ YERİ VE SINIRLARI......................................21
6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ 22
6.1. Araştırmanın Çalışma Grubu 23
6.2. Veri Toplama Araçları..25
6.3. Veri Toplama Süreci ve Veri Analizleri 26
6.4. Geçerlilik ve Güvenirlilik 27

2. BÖLÜM
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1. MEKÂN KAVRAMI...29
2. YER KAVRAMI..33
3. KUTSAL MEKÂN VE YENİDEN ÜRETİMİ 36
3.1. Lefebvre'ye Göre Mekân Üretimi...46
3.1.1. Mekân Temsilleri (Tasarlanan Mekân)...51
3.1.2. Mekânsal Pratik (Algılanan Mekân) 53

3.1.3. Temsil Mekânları (Yaşanan Mekân) 54

3. BÖLÜM
GÖBEKLİ TEPE

1. GÖBEKLİ TEPE'NİN TARİHİ GELİŞİMİ 61
2. DÜNYANIN EN ESKİ TAPINAĞI OLAN GÖBEKLİ TEPE'NİN ÖZELLİKLERİ 68
3. GÖBEKLİ TEPE'NİN ÖNEMİ 82
4. GÖBEKLİ TEPE İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR 87

4. BÖLÜM
KUTSAL MEKÂN OLARAK GÖBEKLİ TEPE'NİN YENİDEN ÜRETİM SÜRECİNE YEREL HALKIN BAKIŞ AÇISI

1. ARAŞTIRMANIN BULGULARI 91
1.1. Göbekli Tepe İsminin Nereden Geldiğiyle İlgili Bulgular 92
1.2. Göbekli Tepe'nin İfade Ettiği Anlam ve Kutsal Mekânın Kullanım Amacıyla İlgili Bulgular 95
1.3. Göbekli Tepe'yi Kullanma Amacına Uygun Olarak Alana Yüklenilen İşaret ve Sembollerle İlgili Bulgular 104
1.4. Göbekli Tepe'de Kazı Yapılmadan Önce Bu Alanın Kullanım Amacını Yansıtan İzlerle İlgili Bulgular..110
1.5. Göbekli Tepe'ye Başka Şehirlerden Ziyaret Olup Olmaması ile İlgili Bulgular 113
1.6. Göbekli Tepe'de Keşif Süreciyle İlgili Bulgular 115
1.7. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası İle İlgili Bulgular 120
1.8. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası Yapılan Yeniliklerin Bölge Halkına Etkisi İle İlgili Bulgular 123
1.9. Keşif Sonrası Tasarlanan Göbekli Tepe'den Memnun Olup Olmamayla İlgili Bulgular 126
1.10. Şanlıurfa'nın Yerli Halkının Göbekli Tepe'nin Bundan Sonraki Geleceği İle İlgili Düşüncelerine Yönelik Bulgular 130
1.11. Kazı Öncesi ve Sonrası Göbekli Tepe'yle İlgili Değerlendirmeleri İçeren Bulgular..133

TARTIŞMA VE SONUÇ 137
KAYNAKÇA 146
EKLER 157
ÖZGEÇMİŞ.. 163

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1. Görüşme Yapılan Katılımcıların Demografik Özellikleri 24
Tablo 2. Marksist Teorideki Üretim Tarzları ve Lefebvre'nin Mekân Dönemselleştirmesi 40
Tablo 3. Göbekli Tepe İsminin Kökeni 92
Tablo 4. Göbekli Tepe'nin İfade Ettiği Anlam 95
Tablo 5. Mekânın Kullanım Amacı 98
Tablo 6. Göbekli Tepe'yi Kullanma Amacına Uygun Olarak, Alana Yüklenilen İşaret ve Semboller 104
Tablo 7. Göbekli Tepe'de Kazı Yapılmadan Önce Bu Alanın Kullanım Amacını Yansıtan İzler 110
Tablo 8. Göbekli Tepe'ye Başka Şehirlerden Ziyaret Olup Olmaması 114
Tablo 9. Göbekli Tepe'de Keşif Süreci 116
Tablo 10. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası Yapılan Yenilikler 121
Tablo 11. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası Yapılan Yeniliklerin Bölge Halkının Mekânı Kullanımında Oluşturduğu Değişiklikler 123
Tablo 12. Keşif Sonrası Tasarlanan Göbekli Tepe'den Memnun Olup Olmama Durumu 127
Tablo 13. Urfa'nın Yerli Halkının Göbekli Tepe'nin Bundan Sonraki Geleceği Hakkındaki Düşünceleri 130
Tablo 14. Kazı Öncesi ve Sonrası Göbekli Tepe'yle İlgili Değerlendirmeler 133

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 1. Lefebvre'in Mekânsal Üçlü Kuramı 50
Şekil 2. Tasarlanan Mekânla İlgili Kavramlar. 52
Şekil 3. Algılanan Mekânla İlgili Kavramlar. 53
Şekil 4. Temsil Mekânıyla İlgili Kavramlar 55

HARİTALAR DİZİNİ

<u>Sayfa</u>

Harita 1. Araştırma Alanın Yeri ve Sınırları..22

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Sayfa
Foto 1. Göbekli Tepe'nin Günümüzdeki Görünümü 67
Foto 2. Göbekli Tepe Kazı Öncesi 72
Foto 3. Göbekli Tepe Kazı Alanı 72
Foto 4. Sembolik Hayvan Figürü 1 74
Foto 5. Sembolik Hayvan Figürü 2 75
Foto 6. Sembolik Hayvan Figürü 3 75
Foto 7. İnsan Başı Formundaki Heykel 76
Foto 8. Büyük Taş Halka 77
Foto 9. Göbekli Sarnıcı. 105
Foto 10. Göbekli Tepe Dilek Ağacı 105
Foto 11. Göbekli Tepe Kabirler 106
Foto 12. Klaus Schmidt Kazı Alanında 119

KISALTMALAR DİZİNİ

Çev : Çeviren
Ed : Editör
MÖ : Milattan önce
MS : Milattan sonra
PPNA : Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem A
PPNB : Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B
S : Sayfa
Ss : Sayfa numara aralığı
Vd. : Ve diğerleri

GİRİŞ

İnsanoğlunun varlık kazandığı günden itibaren bulunduğu coğrafyayı kendine göre düzenlediği ya da bulunduğu coğrafya şartlarına göre şekillendiği açıktır. Nitekim insanoğlu, yaşamını idame ettirmeye yönelik etkinliklerini bulunduğu coğrafyaya göre düzenlemektedir. Beslenme, barınma, sosyal ihtiyaçlar, ticaret gibi faaliyetlerin şekillendiği coğrafya da insana dair olay ve olguları ele alırken insanı coğrafyadan ayrı tutarak değerlendirmek, yapılan değerlendirmenin bir yönünün eksik bırakıldığını düşündürmektedir. Dolayısıyla coğrafyanın insanla olan karşılıklı ilişkisini açıklamak için coğrafyanın literatürde nasıl kavramsallaştırıldığına bakılması gerekir.

Coğrafya disiplini insan yaşamı ve doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşim ve ilişkileri araştıran, araştırma sonuçlarını mekânsal özellikleri ile ortaya koyan bir bilim olarak nitelendirilmektedir (Koçman, 1999). Sanır (2000) tarafından hazırlanan coğrafya terimleri sözlüğünde kavram; "Bilimler arasında kalan yeryüzü belirtilerinin mekâna, nedenlik sonuçluk bakımından birbirine bağlılığı, bunlar arasında var olan uyumdur." şeklinde açıklanmaktadır. Agnew'e (2011) göre coğrafya; mekân ve objeler arasındaki ilişkilere ve yerler üzerinde oluşan faaliyetlere parazitik (onlarsız bir şey ifade etmez) bir disiplindir. Bu tanıma göre coğrafya, tüm faaliyetlerin mekân üzerinde okunduğu ve mekânsal bir perspektiften açıklandığı bir bilimdir (Bathelt ve Glückler, 2011). Aynı bağlamda geliştirilen bir diğer tanıma göre, Coğrafya yerin tasviridir, insan ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşimleri inceleyerek çıktılarının değerlendirilmesini sağlar. Dinamik ve özel karekterli mekânı anlama çabasında olan coğrafya, insan yaşamı içerisinde yer alan tüm faaliyetleri mekânsal perspektiften anlamaya ve yorumlamaya çalışır (Gregory, 2009; Livingstone, 2009).

Coğrafya disiplini kelime anlamı olarak tanımlanırken insan ve mekân arasındaki karşılıklı ilişki gözle görülür bir şekilde tarif edilmektedir. Coğrafya kavramına yönelik tanımlarda ortak bir özellik olarak insan-çevre/insan-mekân ikilisinden hareket edilerek açıklamalar yapılmaktadır. Bu bağlamda coğrafyanın insan ve mekân ilişkisini içerdiği ifade edilebilir. Dolayısıyla bir mekânı ya da bir mekânla ilgili olay, durum ya da olguyu derinleştirmek ve detaylandırmak

gerektiğinde insanla bağını anlamak önem arz etmektedir. Mekânın insanla ilişkisini ele almadan önce mekân kavramsallaştırmasına bakılması gerekir.

Arapça'da var olmak, meydana gelmek olarak ifade edilen "kevn" sözcüğü, mekân kelimesinin temelini oluşturmaktadır. Kevn kelimesi, vuku bulmak, şekil kazanmak gibi anlamlar için de kullanılmaktadır (Bağlı, 2010). Descartes, mekânı tanımlarken üç boyut üzerinde durmuştur: derinlik, uzunluk, genişlik (Kitchin, 2009). Mekânı karşılıklı bir ilişki içerisinde ele alan Cresswell (2013) mekânın kendisinin dışında başka mekânlarla da ilişkili olduğunu, bu ilişkiye bağlı olarak etkileşim gerçekleştiğini ve anlam kazandığını dile getirmektedir. Doreen Massey (2005) mekânı, çok yönlü, sürekli işlenmekte olan ve durağan olmayan bir süreç olarak açıklamaktadır. Bu tanımdan hareketle mekân, değişen ve şekillenen bir yapı içermektedir sonucuna varılabilir. Bu değişim, bir anda olup bitmeyen süreklilik arz eden bir özellik taşımaktadır. Mekânın sürekliliği ona atfedilen anlamla da ilişkilidir (Tatar, 2017).

Mekânların tek kimlikle açıklanması olası görünmemektedir. Massey'e (2005) göre fiziki mekânlar dahi devamlı değişmekte ve yeniden tanımlanma süreci geçirmektedir. Doğada gerçekleşen hadiselere bakıldığında uzun zaman alsa da dağlar, ovalar, ırmaklar yok olmakta ve yenileri tekrar ortaya çıkabilmektedir. Bu bağlamda hiçbir mekân, durağan ve değişmez denilemez. Massey, mekânın sürekli bir var olma süreci yaşamasının nedenini yer ve mekân kavramlarının önceden belirlenmiş, tanımlama ve örneklendirmelerle sunulmuş anlamlarının olmamasına bağlamaktadır. Bundan dolayı tanımlamaya kavuşan mekânlar yaşamın içerisinde devamlı olarak üretilmekte, birtakım anlamlarını kaybederken yeni anlamlar da içerebilmektedirler. (Massey, 2005). Diğer bir ifade ile mekânların gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen kesin ve öz tanımları bulunmamaktadır.

Mekânlar, "kendi içlerinde bulundurdukları farklılıklardan kaynaklı, doğal olarak nitelendirilebilecek koruma özelliklerine ve onlara aftedilen soyut değerlere de sahiptirler. Mekân, bizleri kendisine çeken özelliklere de sahiptir. Kavramın niteliği kendi özel karuyucu çevresinin sınırları içerisin de yoğunluk kazanır" (Bachelard, 1996, s. 27). "Mekânın insanları kendine çeken yönü, yapının muhafaza ettiği değerlerin hepsini kendinde toplaması, belli sınırlar dahilinde yoğunlaştırması,

koruma altına alması ve aktarmasını mümkün kılması olarak tanımlanmaktadır. Mekânla içerisindeki unsurlar arasında kurulan karşılıklı ilişki, mekân kavramının; "kendileme süreci" olarak açıklanmaktadır. Bu süreç, kendine uygun bir "yaşam alanı" oluşturmayı anlatır" (Bilgin, 2013, s. 133). Kendileme süreciyle anlatılmak istenen; kendini mümkün kılma, kendini orada konumlandırma, kendiyle mekânı özdeşleştirmedir. Bu bağlamda mekân; yaşayan, üreten ve dönüşen bir anlam kazanır.

Son zamanlarda dünyanın, bilimin ve özellikle arkeolojinin ilgi odağı olan Göbekli Tepe kutsal alanı, üretilen mekân bağlamında çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. 2003 yılı itibariyle Şanlıurfa Müzesi tarafından Alman Arkeoloji Enstitüsü ile işbirliği içinde dokuz kazı kampanyası yürütülmüş (Schmidt ve Hauptmann 2003), elde edilen bulgular diğer PPN siteleriyle karşılaştırıldığında Göbekli Tepe, bir kireçtaşı sırtının tepesindeki konumu, mimarisi ve küçük taş figürlerinden heykeller ve semboller, süslü megalitlere kadar çeşitli sanat objeleriyle benzersiz bir kült alanı olarak keşfedilmiştir (Schmidt 1999, 2001). Göbekli Tepe'nin en dikkat çeken özelliği olan T biçimindeki sütunlar, sırasıyla baş ve gövde olmak üzere stilize antropomorfik varlıkları temsil ediyor gibi görünmektedir. III. Tabakada keşfedilen T-şekilli sütunlar yuvarlak veya oval muhafazalar oluşturacak şekilde özellikle düzenlenmiştir. Kazılar, her biri simetrik olarak yerleştirilmiş bir dizi monolit tarafından sınırlandırılan bu tür dört yapının (A, B, C, D,) varlığını ortaya çıkarmıştır. Sayıları on ikiye kadar çıkabilen (D dikilitaşı), taş sıralar veya duvarlarla birbirine bağlıdır. Karşılıklı sütunlar olarak adlandırılan iki devasa monolit, her bir dikilitaşın merkezine hakimdir. Göbekli Tepe'de yılanlar en yaygın motiftir. Gösterilen yılanlar kalın, kısa üçgen başlı hayvanlardır. Şekilleri, çevrede bulunan engereklere karşılık gelir. Urfa bölgesinde, en yaygın engerek "Vipera" lebetina olan çok sayıda zehirli engerek bulunduğu bilinmektedir. Yılan temsilleri esas olarak sütunların küçük, ön yüzünde bulunur. Yılan dışında yaban domuzu, tilkiler, leoparlar, turna gibi stilize kabartmalar da bulunmaktadır. Bu kabartmaların büyük bir bölümünde hayvan figürleri iç içe olacak şekilde taşlara resmedilmiştir (Schmidt 1999, 2001).

Göbekli Tepe'nin bulunduğu yere göre yüksek bir konumda oluşturulması; diğer tapınaklarda olduğu gibi gökyüzüne yakınlıkla ilişkilendirilmiştir. Dağlar yüksek görünümleri itibarı ile gökyüzüne en yakın konumda yer aldıkları için bazen tanrı ve kutsalların mekânı bazen de kutsal bir alan olarak değerlendirilmişlerdir. Dağların en

yüksek noktaları, dünyanın merkezi olarak kabul görülmüşlerdir. Bu nedenle tapınaklar inşa edilirken, bulunduğu yerden daha yüksek bir yere inşa edilmiştir (Eliade, 2009). Göbeğe benzer çıkıntının olması ceninin oluştuğunun göstergesi kabul edildiği için tanrının cenine benzetilen dünyayı göbeğinden başlayarak yarattığına inanılmaktadır. Bu anlayış, Sümer, Hitit, Kalde, Mısır halklarında yaygın bir şekilde görülmektedir (Tanyu, 1973). Tapınakların genel özellikleriyle benzer özellikte inşa edilmiş olan Göbekli Tepe megalitiğinin de konumlandırılması, kutsal bir alan olduğu yönündedir.

Göbekli Tepe dairesel bir şekilde inşa edilmiştir. Dairesel şeklin en önemli özelliği kusursuz ve çok düzgün olmasıdır. Bütün şekillerin daireden çıktığına inanılmaktadır. Dairesel şeklin evrensel bir anlamının olduğu da söylenebilir. Sınırsızlığı, sürekli bir döngü olduğunu, yenilenmeyi, dinamizmi ve yüksek bilinci ifade eden dairesel şeklin Göbekli Tepe'nin görünümünde de yer alması bu kült alanının kutsal bir amaç için oluşturulduğunu düşündürmektedir. Ayrıca dairesel şeklin sonsuzluğun işareti olması, başı ve sonu belli olmayan ilahı sembolize etmesi de bu kült alanının kutsallık anlamını pekiştirmektedir (Göler, 2016).

Göbekli Tepe'de bulunan T biçimindeki stilize taşların, tapınağı tasarlayan insanların inandıkları tanrıların sembolü olabileceği düşünülmektedir (Özcan, 2014). Bu görüşün temellendirilmesinde çevrede bu taşlara benzer T biçiminde stilize taşların bulunduğu başka tapınakların da keşfedilmesi etkili olmuştur.

Kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılan C tapınağının labirent şeklinde olması da diğer tapınakların inşa ediliş şekliyle ilişkilendirilmiştir. Tapınaklara gidilen yolların zor ve meşakkatli olması ortak bir özellik olarak benzerlik taşımaktadır. İnsanların tapınağa ulaşmak için zor ve uzun yolculuklar yapması ve merkeze (kutsala) ulaştığında; olgunlaşması, yanıltıcı olandan gerçeğe ulaşması, insandan tanrıya ulaşılması şeklinde yorumlanmıştır (Eliade, 1994). Ayrıca tapınakların labirent şekilleriyle merkezin mümkemmelliği ön plana çıkarılırken etrafındaki halkalardan geçerek aşamalı bir şekilde yükseliş sembolize edilmiştir (Gibson, 2013). Bu şekillerin derin anlamları bulunmaktadır. Kutsal olanının kendine özgü diyalektiği bulunduğunu anlatırken kendini tekrarlama özelliğini de belirgin kılmaktadır (Eliade, 1999). Kutsallarda genellikle benzer biçimsel özelliklerin tekrar ettiği dikkat çekmektedir.

Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ait olduğu belirtilen Göbekli Tepe'nin bir dağ kutsalı olduğu açıklanmadan önce de o bölgede yaşayan halkın bu yerin adını Türkçe olarak "Göbekli" şeklinde telaffuz etmesi ve megalitik yapıya kutsal bir anlam yüklemesi (Sepici, 2018), detaylandırılması ve açıklanması gereken önemli bir husus olarak değerlendirilmiş ve araştırmanın konusu, "Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği" olarak belirlenmiştir.

Cooper, mekân üzerindeki değişim ve gelişimlerin saptanması için mekâna yüklenen kültürel değerlerin tespit edilmesi gerektiğini savunmuştur (Cooper, 1992). Mekân üzerindeki anlamın ne olduğunun farkına varmak ise ancak dini formları ve değerleri anlamakla mümkün bir hale gelecektir (Singh, 1992). Din ve doğa arasında oluşan derin manayı anlamanın en etkili yolunun, insanların mekân üzerinde oluşturduğu sembol ve mekâna atfedilen yorumlamaların olduğunu savunan Singh (1992), bu yorumlamaların okunmasıyla toplumun kültürel anlayışının ve deneyimlerinin açıklanabileceğini savunmuştur (Singh, 1992). Bundan dolayı kutsal mekân Göbekli Tepe'yle ilgili detaylandırmayı yapmak ve bu mekâna yüklenen anlamları kavramak, yeniden üretilen mekânı okumak için araştırmanın kuramsal temelini mekân ve mekân üretimi oluşturmaktadır. Çalışmada mekânın yeniden üretimiyle ilgili çözümlemelerde bulunmak ve mekânsal anlamları derinlemesine açıklamak için nitel bir yöntem tercih edilmiştir.

Araştırma, dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, araştırmanın konu kapsam ve yöntemi aktarılmış, ikinci bölümde mekân konusun da kavramsal bir şekilde çizilen çerçeve ile yer ve mekân kavramsallaştırması üzerinde durulmuş, Lefebvre'nin mekân üretimi yaklaşımı detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, Göbekli Tepe'nin tarihi ve arkeolojik içerikleri ile ilgili bilgi verilmiş, fiziksel özelliklerine ve hakkında yapılan araştırmalara değinilmiştir. Fiziksel özellikleri detaylandırılırken anlam içerikleri de açıklanmıştır. Göbekli Tepe'nin önemi ele alınmış ve bu mekânın üzerinin neden toprakla örtüldüğü teoriler bağlamında açıklanmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde araştırma sonrası elde edilen bulgular ve bulguların değerlendirilmesi yer almaktadır. Araştırma bulgulara dayalı olarak oluşturulan sonuç ve tartışma kısmıyla tamamlanmıştır.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN KONUSU KAPSAMI VE YÖNTEMİ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Şanlı Urfa ilinde yer alan Göbekli Tepe arkeolojik bir mevki olarak ilk kez 1963 yılında farkedilmiştir. Yüzeyde görülen çok sayıda çakmaktaşı kalıntıları, Göbekli Tepe'nin erken döneme ait bir yerleşme yeri olarak düşünülmesine neden olmuştur. Fakat tepenin bulunduğu konumun topoğrafik özellikleri ve alışılmadık bir yer seçimi olması, yerleşim yeri olamadığına dair ipuçları sunmaktadır. Tepe diğer Neolitik yerleşim yerlerinde olduğu gibi vadi, su kenarı ya da ova yerleşmesi şeklinde bir konumlanış göstermemektedir. Seçilen yer, Şanlı Urfa'nın güneydoğusun da yer alan Harran ovasını, kuzey de sınırlayan uzun bir yükselti silsilesinde ve çevresindeki tüm manzaraya hakim bir konumdadır. İlk yapılan araştırmalar sırasında arkeolojik yerin gerçek niteliği farkedilememiştir. Tepenin heryerinde bulunan kuşkusuz insanoğlu tarafından yapılmış ve özenle yerleştirilmiş büyük kireçtaşı bloklar, T şeklinde görünümlerinin de etkisi nedenli olarak bir mezarlığın kalıntıları olarak yorumlanmıştır. Fakat daha önceden sahip olduğumuz bilgiler, anıtsal mimari kalıntılarının ve en eski yerleşim yeri izlerinin, aynı zaman çizelgesinde bir arada bulunmasının imkan dahilinde olmadığını söylemektedir. Kazı alanında devam eden arkeolojik çalışmalar, Göbekli Tepe'nin anıtsal, megalitik mimari kalıntıların, bulunduğu taş devrine ait bir merkezi tapınak olabileceğini, şimdiye kadar emsalsizliğini koruduğunu ve günümüze kadar gelmeyi başardığını göstermektedir (Smith, 2007).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan bazı T şekilli, dikili taşlarda soyut semboller denilebilecek kabartmalar mevcuttur. Bu bağlamda, soyut sembollerin yapılmış olması Neolitik Dönem insanının sahip olduğu yüksek bilinç seviyesini ve düşünce derinliğini açıkça göstermektedir (Avcı, 2019). Elde edilen bulgular arkaik insanların inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini, aksine bir inanca sahip olduklarını, inançlarını yaşamak için de yapılar inşa edip zengin dinî semboller kullanabileceklerini göstermektedir (Avcı, 2019).

“Neolitik yerleşme ve konutların nasıl olduklarını bilmekteyiz; bunların, Göbekli Tepe’de kastettiklerimizle hiçbir ilişkisi yoktur. Anıtsal dikilitaşlar ve bunların oluşturduğu yuvarlak yapılar, aynı zamanda heykeller ve kabartmaların tarzı, karşımız da Neolitik Çağ’a ait kutsal bir merkezin olduğu görüşünü doğrulamaktadır” (Schmidt, 2007). Schmidt’in görüşlerinden yola çıkarak, Tepe yakınlarında nelerin gerçekleşmiş olduğunu teker teker söyleyemesekte, buranın bir kült yapısı olarak yorumlanması mümkündür.

Göbekli Tepe’nin ortaya çıkarılması ve elde edilen arkeolojik bulgular tarihin akışını değiştirmiştir. İnsanoğlunun avcı-toplayıcı olarak bilindiği, yerleşim ve tarım kavramlarından çok uzak olduğu 12.000 yıl öncesinde bu yapıların neden ve nasıl tasarlandığı ancak tapınma ihtiyacı ile açıklanabilmektedir. Bir yerleşim merkezi olmayan Göbekli Tepe hem coğrafi konumunun özelliği hem de mimari planı açısından neolitik dönem yerleşmelerine göre büyük faklılık göstermektedir. Genel mimari yapısı, T biçimli sütunları ve daha birçok özelliği Göbekli Tepe’nin ritüelik uygulamalar amaçlı kullanılan bir yer olduğunu ortaya koymaktadır (Sepici, 2018).

Klasik tarih ve arkeolojiye göre, aile ile başlayan, tarımın başlaması ile yerleşik düzene geçen, çoğalmayla toplumsal yapıya dönüşen ve toplumsal yaşamdaki bozulmalar sonucu ahlak bilincinin oluşması, dinin ve ibadetin ortaya çıkması günümüze kadar kabul görmüş genel bir sistematiktir. Ancak bu sistematik Göbekli Tepe’de işlememiş, insanlar her şeyden önce iman etmeyi öğrenmişlerdir (Sepici 2018).

Göbekli Tepe’nin keşfedildiği bölgenin çevresinde önemli kutsal alanların bulunmuş olması bu kült alanının insan toplulukları için önemli bir tören yeri olduğunu düşündürmektedir. Özellikle mimari olarak dairesel yapıların bulunmuş olması da bir kült alanı olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim bu yapının bir kült alanı olarak ifade edilmesi, din adamlarının ve o dönemin seçkin sınıfının varlığını da kanıtlamaktadır. Bu alanın toprak örtülerek korunmaya çalışıldığı yönündeki varsayımlardan hareketle de mekâna yüklenen kutsallık anlamı vurgulanmaktadır.

Şanlı Urfa bölgesinde Göbekli Tepe ile çağdaş olan Nevali Çori, Karahantepe, Sefertepe gibi yerleşmelerde T biçiminde dikilitaşların olduğu yapılara rastlanılmıştır. Göbekli Tepe’den daha küçük dikilitaşlara rastlanılan bu alanların da kült merkezi

olduğu düşünülmektedir. Buna dayanarak Göbekli Tepe'nin Şanlıurfa'da tek inanç merkezi olmadığını, ancak bölgedeki tüm kabilelerin ziyaret ettiği en büyük kült merkezi, belki de bugünkü anlamda bir "Hac Merkezi" olduğunu da söylemek mümkündür (Hauptmann, 2002).

Göbekli Tepe'de yapılan dinsel törenlerin nasıl yapıldığı konusunda bir yorum yapmak ise oldukça güçtür. Yapıların dairesel planlı olması burada dönerek bir ritüel yapılmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Tüm bunlara rağmen Göbekli Tepe'nin sadece bir tapınak olarak kullanılmasının mümkün olmadığını söyleyen bazı bilim insanları da vardır. Alman Arkeolog Prof. Dr. Harald Hauptmann bu konu hakkında; Göbekli Tepe'nin üzerinde bulunan çakmaktaşlarının ve bunlarla yapılmış olan alet ve silahların, üretim yeri olabileceğini belirtmektedir. Burası üretimden kaynaklı bir mal takas yeri şeklinde tepenin kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle inşa edildiği dönem açısından kritik bir yere sahip olduğunu belirterek burasının çevreden izole edilmiş "Kutsal Dağ" olup olmadığı hususunun, döneme ait benzer yerleşimlerdeki kazılarla açıklığa kavuşacağını belirtmektedir (Hauptmann, 2002).

Göbekli Tepe kült alanı 12 bin yıl öncesine ait bir tapınak olmasına rağmen, günümüze kadar o bölgede yaşayan halk tarafından kutsal bir kült alanı olarak kabul edilmiş ve mekâna derin anlamlar yüklenerek ibadet yeri olarak kullanılmıştır. Bu durum Göbekli Tepe kutsal mekânı ile ilgili incelenmesi gereken detaylar olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bu anlamda yapılan arkeolojik kazılar Göbekli Tepe'nin tarihi misyonu hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Kazılar Göbekli Tepe'nin ilk yapılış nedeni ve günümüzde kullanımının hangi amaçlar doğrultusunda gerçekleşmiş olabileceği konusuna da ışık tutmaktadır. Göbekli Tepe yöre halkı tarafından kendi inançları doğrultusundaki ritüeller gerçekleştirilerek üretilmiştir. Göbekli Tepe kazılar sonrasında da arkeolojik olarak mekânsal anlamda üretilmiştir. Bu üretim medya, basın, sosyal platformlar olarak bir çok üretimi de içerisinde barındırmaktadır. Bu kapsam da değerlendirildiğinde Göbekli Tepe birden çok mekân üretimine ev sahipliği yapmıştır sonucuna ulaşılabilir.

Göbekli Tepe arkeolojik özellikleri, tarihi, mimarisi vb. bir çok yönü ile araştırma konusu olarak çalışılmıştır. Yapılan bu çalışmalar Göbekli Tepe'yi daha çok tanımaya ve ona bir kimlik kazandırmaya dayalı çalışmalardır. Bu çerçeveden

bakıldığında Göbekli Tepe'nin dikkat çeken yanı, keşfedildikten sonra büründüğü popüler bir mekân haline getirilip, onlarca çeşitli mekân kalıbına sokulmasının insanlarda yarattığı kafa karışıklığıdır. Mekânı bu kalıba sokan üreticiler Göbekli Tepe'yi gerçek benlik değerlerinden uzaklaştırarak konuyu daha çok medyatik olarak nasıl dikkat çekebiliriz? sorunsalına dönüştürmüşlerdir. Bundan dolayı Göbekli Tepe keşfedildikten sonra mekânsal bir değişim sürecinin içerisinde şekillendirilmiş ve mekânsal olarak sürekli değişen bir dinamizmin içerisinde konumlandırılmıştır. Bu konumlanış daha önce Göbekli Tepe'yi kutsal gören orayı ibadet için kullanan ve keşif sürecine kadar da yaşatan yöre halkının mekânı kullanım konusunda sınırlamalara neden olmuştur. Yöre halkı Göbekli Tepe'nin popüler bir mekân olmasından kaynaklı olarak daha önce kullandıkları mekânı artık kullanamayacak duruma gelmişler, keşif sürecine kadar nesilden nesile yaşatıp ürettikleri mekâna yabancılaştırılmışlardır. Göbekli Tepe özelinde mekânın üretimi konusunda üreten – üretilen ve kullanıcılar eksenli bir çatışma olduğu açıkça görülmektedir. Çatışmanın ana karakterleri ise yerel halk ve sonradan gelenlerdir. Keşifle birlikte yöre halkının mekândan uzaklaştırılmaya çalışmasının onlarda oluşturduğu memmuniyetsizliği ve bu memuniyetsizliğin doğurduğu sonuçları, Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği tez çalışması üzerinden araştırmak ve Göbekli Tepe mekânını yeniden üreten insanların, bu üretimde bölgenin asıl sahiplerini nasıl görmezden gelindiğini, o bölgede yaşayan insanların sesine kulak vererek ortaya çıkarmak bu tezin motivasynunu oluşturmaktadır. Olay ve durumlara yakından tanık olan kişilerin düşüncelerine başvurarak üretilen mekânla ilgili belli açıklamalara ulaşabilmek, mekâna yüklenen yeni kalıplarla ilgili derinliği anlamak araştırmanın ulaşmak istediği diğer bir amaçtır. Bu bağlamda araştırmanın amaçlarına ulaşabilmek için ilgili literatür taraması yapılarak kavramsal çerçeve hazırlanmıştır. Ayrıca araştırmanın uygulama bölümü için nitel yöntemlerden görüşme tekniği uygulanarak veri toplanmış ve içerik analizi yapılmıştır.

2. ARAŞTIRMA KONUSUNUN LİTERATÜRDEKİ YERİ

Tezin konusunu oluşturan kutsal mekân, kutsal mekânın üretimi kapsamlı yapılan çalışmaların irdelenmesi, çalışılan konunun literatür de hangi boşluğu dolduracağı sorusunun cevap bulması açısından büyük önem arz etmektedir.

Cooper (1992) dini tecrubelerin mekân üzerinde gerçekleşmiş olmasının coğrafyacılar nazarında da ilgi odağı haline geldiğini belirterek, mekâna yüklenen maddi anlam çerçevesinde teorik açılımları barındıran metedolojik bir analiz yapmıştır.

Jett (1993) etnoğrafik yöntemler kullanarak yaptığı çalışmasında, Najova' da yer alan dağlara ve yaylalara kutsallık kazandıran nitelikleri derecelendirmiştir. Yapılan derecelendirme örneklem olarak kullanılan alanların kutsallık boyutuna vurgu yapmaktadır. Bölgede hakim olan kültürel yapının mekân ile birleştiğinde nasıl kutsal bir güç haline gelebileceğini ve sonuçlarını tartışan bir çalışma ortaya çıkarılmıştır.

Henderson (1993) yılında yaptığı çalışmasında insan ve doğa arasındaki kutsallığa dayanan manevi ilişki çemberini, inanç sistematiği üzerinden ele alıp değerlendirmiştir. Henderson insanların anlam dünyasının daha derin köklere sahip olabileceğine dikkat çekerek, doğanın kutsallık motivasyonu üzerine yoğunlaşan bir çalışma yapmıştır.

Lucas (2007) yapmış olduğu çalışmasında doğa ve maneviyat arasındaki bağın yaşamın içerisinde yer aldığına vurgu yapmıştır. Bunun sonucunda oluşan simgeler ve ritüellerin kutsal alanların doğa maneviyatını temsil ettiği üzerinde durarak bu kuvvetlerin "kimlik" oluşumundaki etkilerini açıklamaktadır.

Duymaz ve Şahin (2008) çalışmalarında, Türk topluluklarının inanç sisteminin zaman içerisinde bir çok değişime uğrasa da günümüze kadar geldiğini ve bu kutsal inançların günümüzde insanların gündelik yaşamının içerisinde yer aldığını vurgulamışlardır. Bu tespit için örneklem olarak Balıkesir sınırları içerisinde yer alan Kaz Dağlarının bir bölümünü kapsayan alanda, kültürel odaklı bir çalışma yapmışlardır. Sarkız Efsanesi ile kutsallık aftedilen Kaz Dağları'nın burada yer alan inanç sistemi sayesinde bir dağ kültüne dönüşmesini anlatarak, bölgede yaşamaya devam eden inanç ve ritüellerin "Tahtacı Türkmenler" etkisinde olduğunu ortaya koymuşlardır.

Şahin, A (2011) çalışmasında, Türkiye'de binlerce ulemanın milyonlarca müslümanın ibadet ettiği cami ve mescitleri, tasavvuf ehli abid ve zahidlerin çile çektiği tekke ve zaviyeleri, yatırları (türbe ve kabirleri), şehitlikleri tarihi, mimarisi, misyonu, turizm boyutu gibi bir çok kimlik özelliğini ele alarak tanıtmaya çalışmıştır.

Işık (2012) çalışmasın da "Düzgün Baba " efsanesinden yola çıkarak kutsal mekânların ve insanların bu mekânları ziyaret etmesindeki nedenlerin burada gerçekleştiğine inanılan kerametler olduğuna dikkat çekerek türbeyi anlatmıştır.

De Villard, U.M (2012) çalışmasında din ve tarih sosyolojisi açısından özellikle kutsal mekânların tanıtımı konusunda büyük önem arzeden bir eser oluşturmuştur. Bu eser kutsal mekânları hem mimari bakımdan hem de arkeolojik değeri bakımından ele almaktadır. Ayrıca yazar sadece Hristiyanlık inancına özgü olan kiliseleri manastırları değil aynı zamanda diğer inanç yerleri ve uygarlıkları da konu edinmiştir.

Uğurlu, A.H ve Yalman S.Y (2019) editörlüğünü üstlendikleri çalışmada birçok makale yer almaktadır. Bu makaleler Ortaçağdan itibaren Anadolu'da kutsal olarak kabul edilmiş alanları, çeşitli mekânsal, kentsel ve sosyokültürel açıdan ele alan senkronik çalışmalar barındırmaktadır. Bu makalelerin her biri, bahsi geçen kutsal alanların kutsal mekâna dönüştüğü süreç içerisinde insan etkinliğinin nasıl bir rol oynadığını ele alan, kendisine has çalışma gruplarını içerisinde barındırmaktadır. Kitap, bu kutsal alanların sahip olduğu çekici özellikleri sayesinde kendi bünyelerinde politik ve sosyal ilişkilerden meydana gelen karmaşık kutsal bir ağ yaratıldığını ortaya koymaktadır.

Akın, B (2020) çalışması, kutsal mekânlarda gerçekleştirilen ritüelleri ve bu ritüellere dayalı bir çok çalışmayı içerisinde barındıran dokuz ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde inanış, ritüeller ve anlatılar üzerinden Siirt, Diyarbakır, Mardin şehirlerinde yerleşik Sünni, Alevi ve Süryani toplulukların bu mekânlara olan bağlılık derecelerini, tutumlarını anlamaya ve beraberinde çözümleme yapmaya yönelik bir yol izlenmiştir. Kitap da asıl vurgulanmak istenen nokta; kutsal mekânlara yönelik yapılacak çalışmalarda, kültürel zenginliğin oluşmasında inançsal ve etnik anlamdaki farklılıkların yanı sıra kültürel birleştirici özelliğinde göz önünde bulundurulmasının gerekliliğidir.

Işık, M.F (2017) tez çalışmasında Balıklı Göl ve çevresinde bulunan kutsal mekânların "çekicilik" konusunda ziyeretçiler tarafından nasıl algılandığını ve bu mekânların çekicilik potansiyelini belirlemeye yönelik bir araştırma yapmıştır.

Yıldız, B (2018) tez çalışmasında Tunceli'nin Nazimiye ilçesinde bulunan kutsal mekânların insan ve doğa arasında nasıl bir çevresel algı oluşturduğunu anlamaya yönelik bir çalışma yürütmüştür. Ayrıca insan ve çevre arasındaki ilişkinin, inanç değerleri ile birlikte mekâna nasıl bir ayrıcalık kazandırdığı temel problemi üzerinde durmuş, jenerasyonlara göre kutsal mekân algısındaki farklılık boyutunu da ele alınmıştır.

Arslan, M (2013) çalışmasında Malatya kent merkezindeki Kernek meydanının "kutsal bir mekâna" nasıl dönüştüğünü, hangi aşamalardan geçtiğini anlatmıştır. Araştırmada, Kernek meydanında gerçekleştirilen ritüellerin gücünü mitten aldığını, bazı mitik anlatılara dayandığını belirtmiştir. Hıderellez başta olmak üzere birçok inanış mekânda yeniden yaşatılmakta "mekânın koşullarına göre" yeniden şekil almaktadır. Kernek meydanınında "kutsal, mit ve ritüelin" karşılıklı bir etkileşim içerisinde yeniden şekillendiğini ortaya koymak çalışmanın en önemli noktasını oluşturmaktadır.

Gültekin, İ.Ö (2014) çalışmasında Lefebvre'nin toplumsal mekân toplumsal bir üründür savından yola çıkarak mekânın mimarlığı da kapsayan fakat onunla kısıtlanamayacak, ancak bir bütün olarak topluma mal edilebilecek bir üretim süreci olduğuna dikkat çekmiştir. Bu kapsam da yer alan tartışma, çeşitli örnekler üzerinden böyle bir yaklaşımın gerekliliğine dair sorgulama, diğer taraftan da bu durumun doğuracağı sonuçları açığa çıkarmaya ve bu sonuçlarla yüzleşmeye yönelik bir değerlendirme içermektedir.

Uçar, İ (2019) çalışmasında Hz. Muhammed dönemin de yaşanılan mekân ve mekân üretim süreçlerini gündelik hayata yansıması boyutu ile ele almıştır. Çalışmada Henri Lefebvre'nin dönemselleştirmesi kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in vefatına kadar Medinede tarihsel mekân, kutsal mekân, ve mutlak mekân gibi çeşitli mekânların üretildiğini belirterek bu kavramların günlük hayat içerisinde ortaya koyduğu değişim ve dönüşüm süreçlerini incelemektedir. Çalışma aynı zamanda

mekânın incelenmesi ve mekânsal üçlü teoremiyle Medinede toplumsal mekânı algılanan, yaşanan ve tasarlanan boyutlarıyla ele almaktadır.

Gültekin, A.K (2020) çalışmasında Kürt ve Alevi toplulukların kutsal toprakları Dersim'in önemli hac mekânlarından olan "Kemere Duzgı" örneklem alınarak yapılan bir alan araştırmasını içermektedir. Çalışma Kürt ve Alevi topluluklarda gerçekleşen kültürün yeniden üretimine hem bireysel hem de toplumsal dindarlık açısından odaklanarak kapsamlı bir etno-politik analiz yapmayı hedeflemektedir. Eser; Kemere Duzgı'nin politikalarının incelenerek var olan ya da yeniden üretilmiş olan söylencelere, hızlı bir ekonomik gelişme süreci gösteren tapınak ekonomisine, bütün bunlar nedenli oluşan dönüşümde ilgi çeken içsel ve dışsal aktörlere, bu aktörlerin beklentilerine, Kürt – Alevi topluluklarının zihinlerinde biriken anlamlar evreni açısından yaşananları gözler önüne sermek için hedeflenmiş bir kapsam barındırmaktadır.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde inanç konusunu örneklem edinen kültürel çalışmalar çok dar bir bakış açısana sahip olmakla birlikte geniş bir bakış açısı sunmakta da yetersiz kalmışlardır. Bu bağlam da kutsallık anlamı taşıyan çalışmaların mekân ve mekân üretimi odaklı incelenmesi ile kültürel coğrafya alanında daha geniş bir bakış açısı sunan çalışmalar ortaya konabilecektir. Bu durumun kaynağını inancın insan yaşamındaki rolü ile açıklamak mümkündür. İnanç tıpkı yeme – içme gibi birincil ihtiyaçlarımızdan olup gündelik hayatımızın içinde hep var olmuştur. Dolayısı ile inanç ve etki türevleri insan yaşamından bağımsız değillerdir. İnsan hayatına kültürel ve ekonomik anlamda bu kadar yön veren inanç kavramı, hiç şüphesiz ki üretilen mekânlara da yansıyacaktır. Cooper (1992) mekân üzerinde görülen değişimlerin anlaşılması için mekâna yüklenen kültürel değerlerin tespit edilmesi gerektiğini önermiştir. Bu durum bize kültürel değerlerin "kutsal mekânı" ortaya çıkarmaktaki etkin rolünü göstermektedir.

Kültürel cağrafya da dini kültürel öğelerin insan yaşamı üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik birçok çalışma bulmak mümkündür. Fakat dini inancın mekân üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu durum kültürel coğrafya açısından "kutsal mekân" perspektifli çalışmaların çok dar bir alana sıkıştırıldığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Dini mekânlar insan hayatı için

önemli bir yere sahip olan alanlardır. Çünkü insanlar inaçlarına dair hafızalarında yer alan düşünce yapılarını mekânı şekillendirmek ve üretmek için de sıklıkla kullanırlar. Kutsal mekânlarda karşımıza çıkan semboller imgeler veya ritüeller mekânı tasarlayan ve kullanan insanların gündelik hayatından izler taşıyan yansımalardır. Dini mekânların kullanımı ibadet etmekten şifa aramaya kadar çok çeşitli amaçlara da hizmet etmektedir. Nitekim Humanit (2015) kutsal mekânların tedavi edici bir etkilerinin olduğunu savunmuştur. Bu savunma insanların bedeni ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için kutsal mekânları kullandıklarını göstermektedir. Dolayısı ile bir bölgede var olan kutsal mekân, onu var eden-üreten kullanıcılarının kimliği ve toplumsal yapısı hakkında da önemli ipuçları barındırmaktadır. Bununla birlikte kutsal mekânların çevrelerini ve kendilerini muhteşem bir şekilde koruma gücüne sahip olduğunu ifade eden Shinde (2011), bu düşencinin olduğu mekânların korunduğunu savunmuştur. Bu durum çalışma sahamız olan Göbekli Tepe'nin de yapıldığı dönemde korunmak için üstünün toprakla kapatılması olayını açıklar niteliktedir. Denilebilir ki, insanlar kutsal saydıkları mekânı korumuşlar, sonrasında ise gelecek nesillere aktarılmasını sağlamışlardır. Nitekim Göbekli Tepe'nin üzeri kapatılmış olmasına rağmen inanç anlamını sürekli koruyarak günümüze kadar yaşatmış bir mekân olması, anlatılanlar ölçeğinde güzel bir örneklem saha özelliği taşıdığını ispatlamaktadır.

Shinde'ye (2011) göre dini faktörler çevre üzerinde pozitif etkilere sahiptirler. Dini inançların insan davranışları ve kullanımlarına olan yansıması mekânın anlamlandırılması açısından oldukça önemlidir. İnsanlar mekânı anlamlandırırken simgeler, imgelemler ve ritüeller aracılığı ile kutsal mekânların oluşturulmasına aracılık ederler. Bu aracılık sayesinde oluşan "kutsal mekânlar" insanların inanç eğilimlerinin vücut bulmuş halidir. Bu durum insanların inanca duyduğu saygıdan kaynaklı olarak, mekânı üretip koruması anlamıda taşımaktadır. Göbekli Tepe'de tam olarak böylesi bir "kutsallık" anlayışının ürünüdür. Mekân ilk oluşum aşamasında "kutsal" olarak inşa edilmiş ve sonrasında ise üzeri fiziksel olarak kapatılmıştır. Buna rağmen mekândaki dini inanç bir takım değişimlere uğrasa da günümüze kadar kutsal mekân üretilmeyi başarmıştır.

Kutsal mekân ve kutsal mekânın üretimi ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, araştırma sahası olan Göbekli Tepe'deki kutsal mekânın üretim süreçlerini inceleyen coğrafi perspektifli bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kutsal mekânı

konu edinen çalışmaların daha çok bu kutsal alanların tarihsel ve dinsel yönüne, turizme sağladığı katkının irdelenmesine, insan etkinliğinin daha çok kutsal mekânları oluşturmadaki rolü üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Araştırma konusu olan kutsal mekân ve üretimi daha çok ilahiyat, mimarlık ve sosyoloji gibi bilim dalları tarafından çalışılmıştır. Kutsal mekânın yaşadığı üretim şekilleri, onu kullanan yöre halkının bu süreç karşısında yaşadıkları duygu ve düşünce değişimlerini ele alan tez çalışmamız, amaç edinilen konu itibarı ile diğer çalışmalardan farklı bir konumdadır.

Bu bakış açısı kapsamında, bölgede yaşayan insanlarla yapılan görüşmelere dayanarak Göbekli Tepe'nin keşifle birlikte bulunmadığını, o bölgede yaşayan insanlar tarafından günümüze kadar inanç ve kutsallık ile yaşatıldığını, mekânın dini ritüeller için kullanıldığını, Göbekli Tepe'nin keşfi ile birlikte yöre halkının bu uygulamaları gerçekleştiremeyip, süreç karşısında geri dönüşüolmayan bazı sorunlar yaşandığını açıkça söylemek mümkün olacaktır. Bu mümkünlük Göbekli Tepe'nin kendi oluşum gayesi olan kutsallık değerini yeniden kazanmasına ve bölgede yaşayan halkın inançlarına saygı göstermenin bir gereklilik olduğunun anlaşılmasına aracılık ederek literatürdeki boşluğun doldurulmasını sağlayacaktır. Çalışmada, mekâna yüklenen anlamların derinlemesine incelenmesini mümkün kılan bir yöntem olarak nitel yöntem kullanılmıştır. Olaya yakından tanık olan kişilerin düşüncelerinin yarı yapılandırılmış görüşme formuyla öğrenilmesi ve verilerin içerik analiziyle yorumlanması açısından da önem taşıyan bir tez çalışmasıdır. Derinlemesine yapılan mülakatlarda bölgenin kültürüne hâkim kişilerin düşüncelerinin irdelenmesi, mekâna yüklenen anlam derinliğinin ortaya çıkarılması açısından kritik bir önem taşımaktadır. Bu durumun göz önünde bulundurulması araştırmanın literatürdeki yerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN KISITLILIKLARI

Araştırmanın ilk kısıtlılık durumunu çalışma alanının konumu ve sınırlarını belirlemek oluşturmuştur. Konum olarak Göbekli Tepe çevresindeki yedi köy yerleşmesi (Sarışeyh, Seyran Tepe, Örencik, Ortaören, Derman, Küçük İstanbul, Gök Tepe) belirlenmiştir. Bu belirleme de araştırmacının Göbekli Tepe ile direk temasta olan birincil insanlar ile görüşme yapmak istemesi kısıtlı bir konumda çalışma yapılmasına neden olmuştur. Araştırmanın diğer bir kısıtlılığını ise katılımcıların

bazılarının Türkçe bilmemeleri oluşturmuştur. Bundan dolayı tercüman eşliğinde yapılan görüşmelerde soruların anlaşılması ile ilgili birtakım sorunlar yaşanmış ve soruya göre cevap alınması süreci oldukça zorlayıcı olmuştur. Özellikle ileri yaş ortalamasına sahip katılımcıların görüşlerini belirtirken ifade güçlüğü yaşaması da araştırmanın kısıtlılığı olarak belirtilebilir. Bölgenin kültürel yapısının farklı olması ve kadınların yapılan görüşmelere mesafeli yaklaşması da araştırmanın bir diğer kısıtlılığıdır. Araştırmacı uygulamaya başlamadan önce bölgeyle ilgili bilgi edinmiş ve görüşmelerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için mülakat yapacakları kişilerle yakınlık kurmaya ve güvenlerini kazanmaya çalışmıştır. Bu şekilde araştırmada kısıtlılık olarak belirtilen etkenlerin en aza indirilmesi ya da ortadan kaldırılması amaçlanmıştır.

4. ARAŞTIRMACININ KONUMU VE SAHADAN İZLER

Araştırmacının konumu diyince akla ilk gelen soru kuşkusuz ki; araştırmayı yapan kişinin araştırılan konu veya kişileri tek bir kimlikle, ya da bakış açısına indirgeneyerek çalışması mümkün müdür? Araştırmacı çalıştığı konu karşısında nasıl bir kimlik benimsemelidir? şeklinde açıklanabilir.

Sosyal bilimlerde pek çok kişi tarafından tartışılan bu konular araştırmacının konumu ile ilgili çalışmaların başlangıç noktasını oluşturmuştur. Kendiniz ve bulunduğunuz yer, onlar ve bulundukları yer sorunsalı aslında araştırmacının, araştırmaya olan duruşunun anlaşılması açısından önemlidir. Araştırmacının konumu, etkileşimin niteliği üzerinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. (Deniz, 2018). Feminist araştırmacılar, araştırmanın nasıl yürütülmesi gerektiği hakkındaki sorulara cevap ararken araştırmacının konumuyla özellikle ilgilenmişlerdir (Keller, 2013). Araştırmacının, araştırılanla arasına mesafe koyması ona sadece nesnel bir obje olarak bakması kadınların sömürüsünün devam ettirilmesi olarak kabul edilip eleştirilmiştir (Öztan, 2016). Bu durum bizlere araştırmacının yaptığı çalışmaya göre konumlanışında cinsiyet faktörünün de önemli bir parametre olduğunu göstermektedir.

Nitel araştırma çalışmalarında araştırma yapan araştırmacının konumunun ne olması, nerde olması gerektiği, sosyal araştırmalarda açık bir şekilde 1970'lerden itibaren yer almaya başlamış, en yaygın tartışma ortamına da 1990'lardan sonra

kavuşmuştur. Geniş bir bakış açısı ile değerlendirdiğimizde araştırmacı bir kameraman olarak kabul edilmektedir. Bu düşünce aynı zamanda klasik araştırma geleneğinin eleştirisi anlamına da gelir. Çalışmada araştırmacının kameraman olarak sahanın aktif bir parçası olduğu, çekilmek istenen görüntünün çerçevesini ve odağını araştırmacının belirlediği, kameranın gördüğünü araştırmacının yorumladığı ve bu kameramanın kim olduğuna göre çekime girenlerin pozisyon kazandığının belirlenmesi, araştırmacının konumlanışı konusunda değerlendirilmesi gereken önemli tespitlerdir (Deniz, 2018). Dolayısı ile yapılan çalışma da araştırmacının nerede durduğu büyük önem taşımaktadır.

Araştırmacının ele aldığı konu her ne olursa olsun içerisinde araştırmacının kendi bakış açısından mutlaka izler barındırır. Araştırmacının bakış açısı ile başlayan, şekillenen, sonrasında sonuca ulaşan çalışma aslında onu var eden araştırmacısının kendi süzgecinden geçirilmiş bilgi, veri ve analiz topluluklarının oluşturduğu sonuç olarak karşımıza çıkan harmanlanmış bilgilerden başka bir şey değildir. Tıpkı bir sanat eserinin sanatçısından bağımsız olmasının düşünülmesinin imkânsız bir boyuta eş değer olması gibi çalışılmış bir araştırma konusunun da araştırmacısının konuya olan bakış açısı ve düşüncesinden bağımsız olması söz konusu değildir. Aslında hep göz ardı edilmeye çalışılan ya da sıradan bir bakış açısı ile ele alınan bu konu üzerinde durulması gereken bir değer barındırmaktadır. Bu değer çalışılan konu hakkında araştırmacı konumunun ne kadar önemli olduğunun vurgusunu gösterir niteliktedir. Araştırmacının düşünce yapısı ve veri toplama süreci çalışılan konu karşısında araştırmacının konumlanışını belirler. Bu sürecin başlangıcı ilerleyişi ve sonucu ise araştırmacının çalıştığı konu karşısında içerde mi? dışarı da mı? yoksa zaten konunun içinde mi? dışında mı? olduğunu belirlemektedir.

Çalışmanın yapıldığı Göbekli Tepe, Şanlı Urfa'da yer almaktadır. Arkeolojik olarak keşfedildikten sonra "Göbekli Tepe" ünvanını almıştır. Göbekli Tepe'nin çevresindeki köylerde yaşayan insanlar, çalışmanın ana katılımcılarıdır ve tamamı burada ikamet etmektedirler. Şanlı Urfa'ya daha önce de rehberlik yapmış biri olarak şehrin sadece turistik gezilebilecek yerlerine vakıftım. Ancak çalışılan konunun mekân üretimi olması ve bu üretimi sağlayan insanların Göbekli Tepe etrafındaki köylerde yaşıyor olmaları, yöre halkına birçok noktadan uzak olduğum gerçeği ile karşı karşıya kalmama neden olmuştur. Bu uzak oluş sosyal yapı, kültürel farklılık,

mekânsallık, cinsiyet rolü gibi birçok konuyu kapsayan bir farklılıklar bütünüdür. Bu tanımlamalar insana özgüdür. İnsanlar da her an değişebilen diyalektik yapılandırmalarla şekillenen konumlanma ve karşısındakini konumlandırma yetisine sahiptirler. İçerisinde bulunduğumuz koşullar çerçevesinde yer alan katılımcı gruptaki insanlar bizi kendilerine karşı içeriden yapabileceği gibi dışarıdan biri olarak konumlanmamıza sebebiyette verebilirler. Bütün bu tanımlamalar ekseninde bölgeye ilk gidişimin dışarıdan biri olarak gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Nitekim çalıştığım grubun cinsiyet olarak kadın ve erkeğin farklı konuma sahip olduğunu düşünen (Erkek her ortama girebilir konuşabilir, kadın ise yanında erkek olmadan hiçbir ortama giremez) görüşmecilerden oluşması yöre halkıyla ilk temasımı dışarıdan biri olarak gerçekleştirmeme neden olmuştur.

Çalışma alanını belirlerken mekân üretiminin gerçekleştiği Göbekli Tepe'ye en yakın olan 7 köy belirlenmiştir. Bu belirleme sürecinde yöre halkı ile kültürel farklılıklarımızın bulunması tedirginlik yaşamama sebep olmuştur. Nitekim samimi davranarak ve olması gereken saygı çerçevesinde güvenlerini kazanmak için büyük bir çaba sarfedilmiştir.

Sahada yapılan görüşmelerde katılımcıların canlı birer şahit olarak çalışmaya sağladıkları katkı fazla olduğu için, ortaya çıkan tezin gerçeklik ve özgünlük payı yüksektir. Bu konuda tam bir kıyaslama yapmam mümkün olmasa da seçilen konu kutsal mekânın üretimini derinlemesine ele alması açısından diğer çalışmalardan daha zengin ve farklı bir bakış açısına sahiptir. Çalışma sahasında toplam da dört aylık bir süreçte bulunulmuştur. Sahaya ilk ziyaret sağlandığı dönemlerde özellikle kadın olmamdan ötürü yöre halkı ile aramızda cisiyetten kaynaklı bir mesafe söz konusu olmuştur.

İçerisinde bulunduğum kültürel çerçeve şartlarında sahada kadın kimliğini taşımak zorlu bir görüşme sürecini de beraberinde getirmiştir. Şanlı Urfa bölgesini içerisine alan koşullar çerçevesinde kalıplaşmış kültürel yargılar vardır. Bu kültürel yargılar kadın araştırmacı ile konuşmanın sadece uzaktan ve detaysız olabileceği sonucunu doğurmuştur. Kadın ve medeni durum olarak ta bekar olmam erkek katılımcılar ile iletişim kurma konusunda sahada bir müddet dışarıda kalmamama neden olmuştur. Kadın katılımcılar ile iletişim kurarken (onlardan biri olmak)

cinsiyetim bana avantaj sağlayan bir görev üstlendi. Fakat sahada bulunduğum ilk dönemlerde onların bana karşı duyduğu güvensizlik, görüşmeler esnasında farklı bir problemi de beraberinde getirmiştir. Kadın katılımcılar ailelerinden bir erkek olmadan görüşme içerisinde bulunmak ve konuşmak istemediler. Bu nedenle sahada bulunduğum ilk dönemler de araştırma alanı ve örnek katılımcı grubumu oluşturmak için güvenin hakim olduğu bir ortamda görüşmelerimi gerçekleştirmem gerektiğini kısa sürede anladım. Fakat yöre halkı ile ilk temaslarımızda belirlediğim güven ortamını oluşturamadığım için dışarıdan bir konumlanma süreci yaşadım.

Sonraki süreçte vakit kaybetmemek adına hızlı bir çözüm yolu arayışına girdim. Bu bağlamda en büyük örneklem gördüğüm kişi, yöre halkına sağladığı güvenle dikkatleri üstüne çeken, Göbekli'nin bulunmasına ve tanınmasında başrolü oynamış olan Klaus Schmith'tir. Çünkü Klaus Schmith yöre halkının mekâna yüklediği inanca her zaman saygı duşmuş, bu durumun karşılığı olarak ise yöre halkının sevgisini ve güvenini kazanmıştır. Klaus Smith bölgeye ilk geldiğinde arkeolojik alanın mekânsal anlamda da değerli olduğunun farkında idi. Bu nedenle yöre halkı tarafından Göbekli'ye verilen değerin ve mekânda sağlanan üretimin farkına varması da çok zamanını almamıştır.

Klaus Schmidt yöre insanının inanç konusunda bölgeye verdiği değerin mekânı ürettiğini, yaşattığını hatta bunun geleneksel olarak da devam ettiğinin hep farkında olmuştur. Bu nedenle kazılara başlamadan önce yöre halkının inançla ürettiği mekânı koruma konusunda kararlı davranmıştır. Bu karar onun güven politikası yolunu izlemesine aracılık etmiştir. Klaus Schmidt buradaki insanlarla kurduğu iletişimi güven dokusu üzerine işlediği için yöre halkı tarafından da güvenilen ve çok saygı gösterilen bir kişi konuma erişmiştir. Klaus Schmidt yöre halkının güvenini kazanarak ilerlemenin kazı çalışmalarında da onu kolaylık sağlayacağının hep bilincinde olmuştur. Nitekim oluşturduğu güven ortamı kazılar konusunda çok hızlı bir ilerleme kaydetmesine vesile olmuştur. Yöre halkı nesiller boyunca miras bırakılan mekânın bozulmayacak olması nedeni ile Klaus Schmidt'e güvenmiş ve onu desteklemiştir. Klaus Schmidt ise yöre halkına verdiği sözü tutmuş, kutsal mekâna ve yöre halkının ritüellerine zarar verecek her türlü olumsuzluğu engellemiştir. Böylesi bir güven ortamı sahaya ilk gittiğim günlerden itibaren dikkatimi çeken kayda değer

bir özelliğe sahiptir. Bu konuda Klaus Schmidt'i örnek almak sahada içeriden biri olmaya çalışmamın başlangıç noktasını oluşturmuştur.

Sahada sonraki bulunuşlarım da güven ortamını oluşturmak için onlardan biri ile temasa geçme yolunun doğru olabileceği düşüncesindeydim. Bunun için Babam ve eniştem ile saha ziyaretinde bulunarak kadın kimliğimi bir kenara bırakma yolunu izledim. Daha çok başında Babası ile araştırma yapmaya gelmiş bir kız çocuğu kimliğine bürünmek, yöre halkı ile olan güven bağımın hızlı bir ilerleme süreci kaydetmesine imkan tanımıştır. Öyle ki Babamın yöre halkının sevdiği bir kişi olan Hadi amca ile sıkı ilişkiler kurması güven ortamının daha da belirginleşmesini sağlamıştır. Sürecin devamında Babam tarafından araştırma yapmam için Hadi amcaya emanet edildim. Böylelikle daha sonraki gidişim Hadi amca ve eşinin evlerini bana açması ile sonuçlanmış hedeflediğim güven ortamı oluşmuştur. Bu durum dışarıdan bir araştırmacı olan kimliğimi biraz olsun geride bırakmama da yardımcı olmuştur. Sahaya üçüncü gidişim de oluşan bu küçücük güven ortamını daha da büyütmek için Hadi amca ve eşi Meliha abla'nın kızı ile yakın bir dostluk kurdum. Ortak dostluk konumuz eğitim üzerine idi. Bu konu hakkında elimden gelen desteği sağladım, kadın bir eğitimci ve araştırmacı olmanın faydalarını bu güzel çiftin kızları Medine'ye anlatmaya çalıştım. Medine ile de samimi ilişkiler kurmamız sayesinde araştırmacı kimliğimden sıyrılarak onunla bir arkadaşlık bağı kurdum. Böylesi bir bağa, teşekkür etmek isteyen Medine bana görüşmelerim sırasında tercümanlık yapmıştır. Bu durum benim için unutulmaz bir değere sahiptir. Çünkü Medine, araştırma konumu kapsayan mahrem sorularda kadın görüşmecilerle daha rahat iletişim kurmama aracılık etmiştir. Melike hem bir kadın hem de kendilerinden biri olduğu için yöneltilen çoğu soruya çekinmeden ve içtenlikle cevap vermişlerdir. Ayrıca Melike'nin bana herşeyi doğrudan tercüme etmesi yapılan görüşmelerin doğallığını ve gerçekliğini daha da artırmıştır. Bu sürecin devamında yöre halkının kadınları ile yemekler yenilmiş, sohbetler edilmiş, dostluklar kurulmuştur. Bütün bunlar kadın katılımcıların bana güvenerek sorduğum sorulara açık ve net bir şekilde cevap vermelerini daha da kolaylaştırmıştır. Oluşan güven ortamı erkek görüşmecilerle de sohbet etmeme imkan tanımış, her iki taraf içinde görüşmeler derinlemesine gerçekleştirilmiştir. Fakat erkek katılımcıların görüşme sırasında konuşmak istememesi, kadınların yanında erkek olmadan konuşmak istememeleri bir

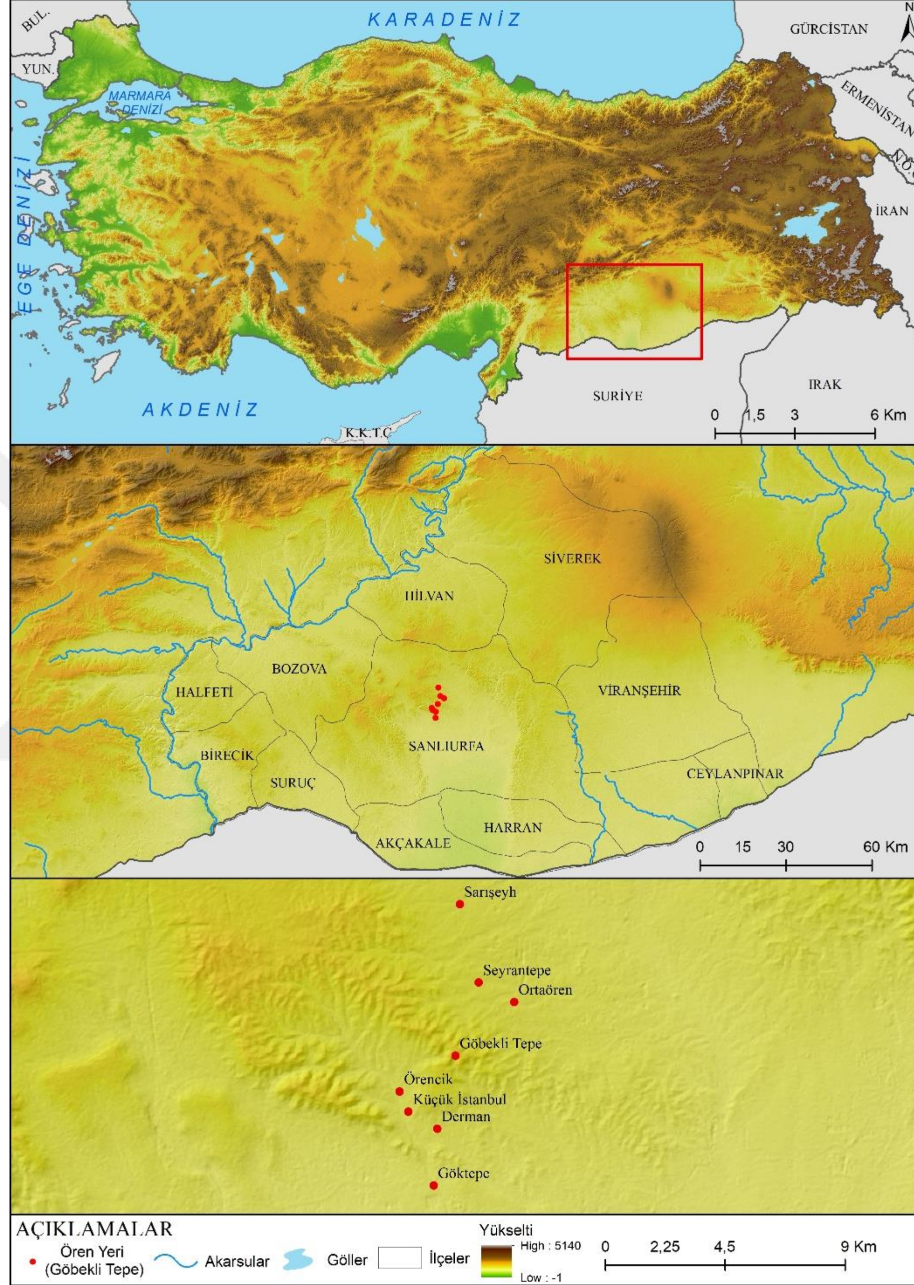
süre daha devam eden olumsuz bir görüşme ortamı oluşturmuştur. Aynı zamanda katılımcı grubumun yaş seviyesinin yüksek oluşu ve dil olarak Türkçe bilmemeleri de onlarla doğrudan olarak iletişim kurmamı engellemiştir. Söz konusu olan bu engeller Hadi amca'nın özellikle erkek görüşmeciler ile konuşurken tercümanlık yapması ile aşılmıştır. Görüşmeler devam ederken katılımcıların Göbekli Tepe ölçeğinde mekâna yükledikleri anlamı dinlemek beni derinden etkilemiştir. Her ne kadar görüşmelere objektif bir bakış açısıyla yaklaşmaya çalışsam da anlatılan hikayeler, Göbekli Tepe'ye farklı anlamlar yükleyen bu insanların yaşadıkları sorunları daha fazla incelemem gerektiği konusunda motive olmamı sağlamıştır. Özellikle görüşmelerde katılımcılarla iletişim kurduğum esnada, Göbekli Tepe ziyaretinde bulunmamız onların mekâna verdiği değeri daha çok idrak etmeme sebep olmuştur. Göbekli Tepe kazılarla bulunmamış aksine daha önce var olan bir inanç mekânının, arkeolojik olarak gün yüzüne çıkarılması ile daha çok tanınmıştır. Yapılan her görüşmenin sonucunda görüşmeciler, Göbekli Tepe'nin kendileri ile olan bağının koparılmaması gerektiğini dile getirmişlerdir. Bana güvenerek kutsal bir mekân olarak gördükleri Göbekli Tepe konusunda yardım istemeleri, sahada artık dışarıdan değil içeriden bir araştırmacı olarak konumlanmayı başardığımı göstermektedir. Sahada önce yabancı sonra içeriden biri olmak tamamen oluşturulan güven çerçevesinde gerçekleşmiştir. Verilerin analiz sürecinde de konumlanmam, mekânın önceki pratiklerini destekler pozisyonda içeriden bir araştırmacı olarak çalışmayı hazırlamamı sağlamıştır.

5. ARAŞTIRMA ALANININ YERİ VE SINIRLARI

Kutsal mekânın yeniden üretimi Göbekli Tepe tezimizde yer alan çalışma lokasyonumuz Şanlı Urfa şehri insanlık tarihi boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış kadim ve kutsal bir şehirdir. Suriye ile sınır komşusu olan il, ipek yolu güzergahı üzerindeki en eski yerleşim alanlarından biri olmakla birlikte "Bereketli "Hilal" çemberinin de içerisinde de yer almaktadır.

Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer edinmekte olan Şanlı Urfa şehrinin doğu tarafında Mardin, batı tarafında Gaziantep, kuzeybatı tarafında Adıyaman ve kuzeydoğu tarafında Diyarbakır şehri yer almaktadır.

Yapılan tezin çalışma alanı, Göbekli Tepe ve çevresinde yer alan 7 köyden (Örencik, Göktepe, Derman, Seyrantepe, Sarışeyh, Ortaören, Küçük İstanbul) oluşmaktadır. Göbekli Tepe Şanlı Urfa şehir merkezine 19 km uzaklıktadır (Harita 1).

Harita 1. Araştırma Alanın Yeri ve Sınırları

6. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu tez çalışmasında kullanılan verilerin büyük bir çoğunluğu saha çalışmaları ile toplanmış ve düzenlenmiştir. Bu sebepten ötürüdür ki saha çalışmalarına

çıkılmadan önce buğüne kadar, çalışılan tez konusu ile alakalı olarak daha önce yapılan çalışmaların incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Bu önem tez konusu hakkında literatürde nasıl bir boşluk olduğunun saptanması açısından çalışmayı daha özgün kılarak, çalışmaya en uygun yöntemin belirlenmesi konusunda etkili bir yol izlenmesine aracılık edecektir.

Araştırma kapsamında, uygulanacak metotların bilimsel bir dayanağının olması gerekmektedir. Bir araştırmanın bilimsel bir değer ifade etmesi açısından bu gerçek son derece önemlidir. Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneğini incelemeyi amaçlayan çalışmada, nitel yöntem kullanılmıştır. Nitel araştırma; "gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma" olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Diğer bir ifadeyle nitel verilerin toplanmasını ve analizini gerektiren yöntemdir. Çalışmada nitel yöntemlerden olgubilim deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni, olayları bulunduğu ortam şartlarında inceleyip tanımlama yapmaya olanak sağlayan bir yöntemdir (Baş ve Akturan, 2017). Bu yaklaşımın temelinde bireysel tecrübeler yer almaktadır. Araştırmacı olgubilim deseninde tasarladığı araştırmasında görüşüne başvurduğu kişilerin olaylara yüklediği anlamları ve olaylara yönelik algılarını anlamaya çalışmaktadır (Baş ve Akturan, 2017). Bu doğrultuda araştırmacı ulaşmak istediği amaçla ilgili görüşme tekniğine başvurmaktadır. Nitel araştırma yöntemleri arasında en sık kullanılan görüşme tekniği, katılımcılarla yüz yüze yapılan sohbetlerdir. Buradaki amaç, katılımcıların konuya yönelik tecrübelerini ve algılarını nasıl ifade ettiklerini anlamaya çalışmaktadır (Sönmez ve İlgün, 2018). Dolayısıyla bu çalışmada olgubilim desenine uygun olan görüşme tekniğine başvurulmuştur.

6.1. Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmada çalışma grubunu belirlerken amaçlı örneklem yöntemlerinden ölçüt örneklem yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örneklem belirleme yönteminde araştırmacı tarafından hazırlanmış olan bir ölçüt kullanılabilir ya da önceden hazırlanmış bir ölçüt de tercih edilebilir (Baş ve Akturan, 2017). Bu araştırma için katılımcıların bölgede uzun yıllar yaşamış (yerli) olması ölçüt olarak alınmıştır.

Ölçüt örneklem yöntemiyle toplam 41 kişiye ulaşılmış ancak 33 kişinin cevapları araştırmanın verilerini oluşturmuştur (Tablo 1). 8 katılımcı araştırma bulgularından çıkarılmıştır. Bunun nedeni; kadın katılımcıların görüşmeye devam etmek istememesi, erkek katılımcıların yeterli cevapları vermemesi, konu dışı şeyler anlatılması vb. süreçler olarak ifade edilebilir. Sonuç olarak bu veriler, araştırmanın veri setine dahil edilmemiştir. Araştırmada çalışma grubu olarak seçilen 33 katılımcıya ait demografik özellikler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Görüşme Yapılan Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Düzeyi	Meslek	İkamet Edilen Köy
K1	37	Erkek	Ortaokul	Satış Pazarlama	Derman
K2	73	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çoban	Orta Ören
K3	104	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Örencik
K4	43	Erkek	İlkokul	Hademe	Örencik
K5	51	Erkek	İlkokul	Sıvacı	Orta Ören
K6	41	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Örencik
K7	60	Erkek	İlkokul	Çiftçi-Çoban	Örencik
K8	57	Erkek	İlkokul	Esnaf	Sarışeyh
K9	76	Kadın	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Derman
K10	71	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi-Çoban	Örencik
K11	75	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çoban	Örencik
K12	62	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Göktepe
K13	69	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Göktepe
K14	73	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Küçük İstanbul
K15	68	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Sarışeyh
K16	72	Erkek	İlkokul	Çoban	Göktepe
K17	65	Erkek	İlkokul	Çiftçi-Çoban, Bekçi	Örencik
K18	66	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Derman
K19	58	Erkek	Ortaokul	Çiftçi-Esnaf	Göktepe
K20	29	Erkek	Üniversite	Heykeltıraş, Bekçi	Örencik
K21	107	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Derman
K22	47	Erkek	İlkokul	Çoban	Orta Ören
K23	64	Erkek	Ortaokul	Çiftçi-Çoban	Küçük İstanbul
K24	59	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Seyrantepe
K25	36	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Göktepe
K26	67	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Göktepe
K27	48	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Sarışeyh
K28	53	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Seyrantepe
K29	80	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çoban	Derman
K30	58	Erkek	İlkokul	Çiftçi-Çoban	Sarışeyh
K31	73	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Orta Ören
K32	68	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Küçük İstanbul
K33	42	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Seyrantepe

Görüşme yapılan 33 katılımcıdan 19'u erkek 14'ü kadındır. 20-29 yaş aralığı katılımcı sayısı 1; 30-40 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 2; 41-50 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 5; 51-60 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 7; 61-70 yaş

aralığında olan katılımcı sayısı 8; 71-80 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 8; 100 ve üzeri yaş aralığında olan katılımcı sayısı; 2'dir. Katılımcıların eğitim durumuyla ilgili bilgilere bakıldığında Okur-Yazar olmayanların sayısı 13; İlkokul düzeyinde olanların sayısı 16; Ortaokul 3, Üniversite 1; Lise düzeyinde olan katılımcı bulunmamaktadır. Katılımcıların mesleki durumlarına bakıldığında; verilerde Ev Hanımı olan katılımcı sayısının 13; Satış-Pazarlama mesleğiyle ilgilenen 1; Çobanlık yapan 5; Personel (Hademe) olan 1; Esnaf olan 1; Sıvacı olan 1; Çiftçilikle uğraşan 4; Çiftçi-Esnaf 1; Çifti-Çoban olan 4; Çifçi-Çoban-Bekçi 1; Heykeltraş (Göbekli Tepe'de sorumlu) olan ve Göbekli Tepe'de alanında kazı çalışmalarına katılan; 1 kişi Tablo 1'de görülmektedir.

6.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verileri yarı yapılandırılmış görüşme formuyla elde edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği; ana hatları belirlenmiş görüşmelerin, görüşme anında sunulan yeni bilgiler ışığında, yeni sorular üretebilme esnekliğine sahip, duruma ve konuşulan kişiye göre bazı soruların atlanabileceği, görüşmenin seyrine göre çeşitli soruların sıralarının değiştirilebileceği görüşme türüdür (Yüksel ve Yüksel 2004). Bu teknik uygulanırken önemli olan araştırmacının konuya hakim olmasıdır. Nitekim sorulara yön verme sürecinde konuyla ilgili detaylı bilgiye hakim olması önem arz etmektedir (Kozak 2014). Görüşme soruları hazırlanmadan önce geniş bir literatür taraması yapılmış olup konuyla ilgili yazılmış tezler, makaleler, kitaplar incelenmiştir. Bu doğrultuda araştırmanın amacını ortaya çıkarmaya yönelik sorular oluşturulmuştur. Araştırma için önceden hazırlanan ve Süleyma Demirel Üniversitesi SYL-2019-6970 numaralı BAP Projesi kurulunun onayı alınarak uygulanan görüşme soruları (EK-1) bazen sıralama takip edilerek bazen de soruların sırası değiştirilerek katılımcılara yöneltilmiştir. Bazı katılımcılarla görüşme yapılırken tercümana ihtiyaç duyulmuş ve tercüman eşliğinde görüşme sürdürülmüştür. Yarı yapılandırılmış görüşme formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. İkinci bölümde; yerel halkın Göbekli Tepe'ye keşif öncesi kutsal bir mekân olarak yükledikleri anlamı anlamaya yönelik beş soru yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise; Göbekli Tepe çevresinde yaşayan halkın, keşif sonrasında kutsal alanı yeniden üretilen bir mekân

olarak nasıl algıladıkları, Göbekli Tepe ile kurdukları bağın değişen anlamını, yeni uygulamalara karşı görüşlerini, mekân üretimini ve yapılan uygulamaların mekân üretimine etkilerini anlamaya yönelik altı soru bulunmaktadır. Görüşmeler esnasında izni olan katılımcılardan ses kaydı alınmış, olmayanlardan ise izin alınarak saha notları tutulmuştur.

6.3. Veri Toplama Süreci ve Veri Analizleri

Araştırmacı, verilerin toplanma sürecinde dört ay kadar bölgede bulunmuş ve araştırmanın amacını ortaya çıkarmaya yönelik hazırlanan görüşme formu sorularına cevap oluşturabilecek olan katılımcıları belirlemiştir. Çalışmada Göbekli Tepe ile ilgili bilgisi bulunan kişiler araştırmaya dahil edilmiştir. Bu şekilde araştırmanın çalışma grubunu oluşturan 33 kişiyle görüşmeler yapılmasına karar verilmiştir. Ancak bazı katılımcıların Türkçe bilmemesinden dolayı tercüman eşliğinde görüşmeler sürdürülmüştür. Kadın katılımcıların birçok konuya mahrem olarak bakması ve sorulara cevap verirken zorlanması, araştırmacıyı çoğu zaman güç durumda bırakmıştır. Bu şekilde bir durum oluştuğunda görüşmeye ara verilmiş ve sonraki bir gün için randevu oluşturulmuştur. Bu esnada araştırmacı, katılımcılarla yakınlık geliştirerek güven sağlamak için gayret göstermiştir. Araştırmanın saha çalışması dört ay sürmüştür. Bu süre içerisinde çeşitli zamanlarda sahada bulunan araştırmacı, ara ara Göbekli Tepe'ye de giderek mekânı anlamaya yönlik gözlemler yapmıştır. Katılımcılarla yapılan görüşmeler boyunca izinleri dahilinde ses kaydı alınmıştır.

Araştırmada uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile ulaşılan veriler, ses kayıtlarının dinlenip notların tekrar irdelenmesi halinde metine dökülmüştür. Daha sonra temalar ve örüntüler oluşturulmuştur. Verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizi yöntemi için Marshall ve Rossman'ın (2012) belirlediği dört aşama izlenmiş ve bu aşamalarla katılımcıların algıları, deneyimleri, konuya yaklaşımları ve izlenen yolların belirlenmesi amaçlanmıştır. Marshall ve Rossman (2012) tarafından belirlenen dört aşama; "verileri düzenlemek," "kategori, tema ve örüntüleri ortaya çıkarmak," "herhangi bir varsayım varsa test etmek" ve "alternatif açıklamaları belirlemek" şeklinde açıklanmaktadır. Araştırma verilerinin analizi iki araştırmacı tarafından yapılmış olup belirlenen kodlar karşılaştırılmış ve örtüşmeyen kodlarla ilgili tekrar değerlendirme yapılmıştır. Üzerinde uzlaşı sağlanan

kodlar araştırmanın bulgularına dahil edilirken uzlaşı sağlanamayan kodlar elenmiştir. Bu şekilde araştırmacının kodları karşılaştırılmasıyla araştırmaya yönelik güvenirlik sağlanmıştır. Gizlilik esasına uyularak katılımcı isimleri yerine kod isim kullanılmış olup her bir katılımcı için K1, K2, K3…şeklinde kodlar belirlenmiştir. Ayrıca görüşme cevapları kodlar (temalar) halinde bulgular bölümünde tablolaştırılmış olup her tablonun altında katılımcıların cevaplarından bazıları doğrudan aktarım yöntemiyle verilmiştir. Bu şekilde araştırmanın verilerinin geçerliliği oluşturulmuştur.

6.4. Geçerlilik ve Güvenirlilik

Geçerlilik ve güvenirlilik nitel araştırmalarda tartışmalı bir konudur. Bu bağlamda nitel bir çalışmada kuramsal olarak tam bir güvenirlilik elde etmek mümkün olabilir ancak yüzde yüz geçerlilik elde etmek mümkün değildir. Bu bağlamda araştırmacının esnek olması geçerliliği arttıran bir durumdur. Bunun yanı sıra bu esneklik araştırmacının yeni görüşmeler yapmasına, yeni stratejilere başvurmasına olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla bu esneklik araştırmacının boşluklarını görmesine ve bu boşlukların doldurulmasına fırsat vermektedir. Nitel bir çalışmada iç geçerliliği sağlamak çok zor bir süreçtir. Özellikle elde edilen bulguların anlamlı ve tutarlı bir bütün oluşturması son derece önemlidir. Bu bağlamda saha çalışmasından elde edilen bulgular anlamlı ve tutarlıdır. Özellikle yapılan saha gözlemleri ve katılımcı teyitleriyle araştırmanın bulguları anlamlıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2016:269-271).

Araştırma sonuçlarının güvenirliliği yani inandırıcılığı da son derece önemlidir. Bu bağlamda araştırma boyunca kendi konumumu açıkça ifade ettim. Böylelikle güvenirlilik yani tekrar edilebilirlik sağlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle yapılan bu araştırmadaki sonuçlar benzer durumlarda araştırma yapan araştırmacıların aynı rolü üstlenerek karşılaştırılabilir ve zorda olsa benzer sonuçlara ulaşmalarını sağlayabilir. Ancak bu araştırmanın aynen tekrar edilip aynı sonuçların elde edilebileceği anlamına gelmez. Burada sadece araştırmacıların böyle bir durumda nasıl bir rol üstlenmesi gerektiğine yönelik birtakım fikirler verebilir. Katılımcılar araştırma boyunca açık bir biçimde tanımlanmıştır. Araştırmanın yapıldığı ve verilerin elde edildiği sosyal ortam da açıkça ifade edilmiş ve tanımlanmıştır. Bunun dışında araştırmanın veri toplama ve analiz aşamaları ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Bu bağlamda verinin nasıl toplandığı, nasıl kaydedildiği, nasıl analiz edildiği ve anlamlı

hale getirildiği ve sonuçların nasıl sunulduğu ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Dolayısıyla dış güvenirlilik sağlanmaya çalışılmıştır. İç güvenirlilik için ise Miles ve Huberman'ın (1994) ifade ettiği; araştırma sorularının açık bir şekilde ifade edilmiş ve veriler araştırma sonuçlarına uygun olarak ayrıntılı bir biçimde toplanmıştır. Ayrıca araştırma süresince kendi konumu açık bir biçimde ifade etmiş olmam güvenirlilik için önemlidir (Miles ve Huberman, 1994; Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Sonuç olarak yapılan bu araştırmada geçerlilik ve güvenirliliği sağlamak için çeşitli stratejiler kullanılmıştır. Bu bağlamda ayrıntılı veri toplama, verilerin derinlemesine analizi ve betimlenmesi, katılımcı teyidi ve saha gözlemleri gibi yaklaşım ve stratejiler geçerliliği ve güvenirliliği arttırmak için uygulanmıştır.

2. BÖLÜM

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1. MEKÂN KAVRAMI

Türk Dil Kurumu'nun sözlüğündeki tanımlamalardan yola çıktığımızda; mekân; a- Yer, bulunulan yer b- Ev, yurt c-Uzay olarak geçmektedir. Yer kavramı ise; a- "bir şeyin veya kimsenin kaplayabildiği boşluk, mahal, mekân b- Gezinilen, ayakla basılan taban c- "bulunulan, yaşanılan, oturulan bölge anlamına gelmektedir." (TDK). Yer ve mekân kavramı sürekli birbiri ile karıştırılan, çoğu zaman birbirinin yerine kullanılan, spesifik özellikleri kapsamından karşılıklı birçok ortak noktaya sahip olmaları neticesinde birbirinin yerini almaya her zaman hazır iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki kavram birçok durumda birbirinin yerine yanlışlıkla veya farkında olmadan kullanılmaktadır. Bu konunun kavramsallaştırılmasındaki en temel unsur, mekânın coğrafyanın temel taşı olarak görülmesi (Thrift, 2009), tanımında ve kullanımında yaşanan çeşitlilik ve bazen tartışmadır (Agnew, 2011).

Mekânı açıklamadan önce mekânın kesin, spesifik bir tanımının yapılamacağı baştan belirtilmelidir. Bunun nedeni üzerinde uzlaşı olan tek tanımın ve kullanımının olmamasından kaynaklanmaktadır. Mekân farklı bağlamlarda farklı tanımlarıyla kullanılan kavramsal bir görüntüye sahiptir. Arapça "kevn" (var olmak, meydana gelmek) kavramıyla tanımlanan mekân (Hançerlioğlu, 2005) genel olarak "var olanların içinde bulunduğu, tüm sınırlı büyüklükleri içine alan sınırları belli olmayan bir büyüklük. Sınırsız ortam, uçsuz bucaksız büyük kap ya da hazne" (Cevizci, 2003, s. 261-262). Bu tanımdan yola çıkarak mekânın varlığın herhangi bir formda mevcudiyet kazandığı yer olduğunu söylemek mümkündür (Özpınar, 2014). Latince karşılığı spatium olan ve İngilizcede "space" olarak tanımlanma süreci yaşayan mekân, Ortaçağlardan itibaren kullanılan bir kavram niteliği taşımaktadır. İlk anlamı uzantı ve mesafe şeklindedir. Bu anlayış mekânı uzay şeklinde gören anlayışla paralellik göstermektedir (Agnew, 2005). Descartes, mekânı derinliği, uzunluğu ve genişliği olmak üzere çok boyutlu olarak tanımlamıştır. Yaptığı bu tanım bilim dünyası tarafından uzun süre yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Mekân tanımlamalarında uzun bir süredir, mekânsal analizler çerçevesinde kesin sınırlara

sahip olan mekân anlayışı yaygın olarak kullanılan bir düşünce kapsulü olmuştur. Bu kapsulün uzun süredir kullanıyor olması kavram tanımlamasının kabullenildiğini göstermektedir (Bilgili, 2016).

Oysa bugün beşeri coğrafya, mekânı oldukça farklı anlamlara gelecek şekilde kullanmaktadır. Bu yaklaşım, sosyal ilişkiler çerçevesinde mekânın inşa edicilik özelliğinin bulunduğuna dikkat çekmektedir. Ancak bu bildiğimiz anlamda ki bir determinizm değil; inşa etmek, oluşturmak ve yeniden yapmak anlamına gelmektedir (Elden, 2009).

Mekân, coğrafya disiplininin odağında yer alan ve sığınma, korunma, barınma gibi temel ihtiyaçların karşılandığı tamamen fiziksel bir anlam yüklenen kavram olarak açıklanmaktadır. Mekâna dair kavramsallaşma sürecinde onun yalnızca fiziksel bir görüntüden ibaret olmadığı ve zihinsel olarak da var olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca mekânla ilgili fiziksel olanın da zihinsel olanın da toplumsallığa bağlı geliştiği ifade edilir (Gürkaş ve Barkul, 2012). Mekâna fiziksel anlam yüklenmesi, madde olarak var olduğunun bilinmesiyle ilgilidir. Bu yaklaşımda marksist düşüncenin izleri bulunur. Mekânın materyal olarak dünyadaki varlığı, mekânı fiziksel olarak açıklamaktadır (Cresswell, 2009). Mekân kavramının zihinsel olarak var olmasında toplumsallığın doğurduğu anlam yönüne vurgu yapıldığı için toplumsal mekân kavramsallaştırmasına ulaşılmaktadır. Toplumbilimcilere göre, toplumsal mekân diğer bir ifadeyle toplum ve mekân arasındaki ilişki okunurken mekânda yaşananlara, mekândaki toplumsal olaylara odaklanılmakta; mekân kavramının fiziksel anlamı üzerine yoğunlaşan materyalist anlayışa göre de mekânsal oluşumlar, fiziki sınırlar içerisinde sıkışmaktadır (Cresswell, 2009).

Mekân, anlam yönüyle irdelenirken bu kavramın coğrafyanın temel kavramı olduğu bilinmelidir (Thrift, 2009). Agnew (2011), mekân kavramının coğrafya disiplininin konusu olduğunu ve bu bağlamda ele alınarak açıklanması gerektiğini ileri sürmekte ve mekân kavramıyla ilgili tek bir tanıma ulaşılamayacağını belirtmektedir.

Coğrafyanın temel taşlarından olan mekân, aynı zamanda coğrafyacıları en fazla meşgul eden, üzerinde en çok tartışma bulunan kavram statüsündedir. Mekânsal değişimler sonucu mekân kavramı disiplinler arası bir konuma kavuşmuştur. (Yurdadön Aslan ve Yavan, 2019). Sosyal bilimler açısından giderek yön değiştiren

postmodern (Kaygalak, 2011) ve postyapısalcı yaklaşımlarla mekân daha geniş ve farklı açılardan değerlendirilmeye başlanmıştır. Çok yönlü bir özellik gösteren mekânı elbette tek bir bakış açısıyla açıklayabilmemiz mümkün görünmemektedir (Bilgili, 2019).

Coğrafyacıların mekân söz konusu olduğunda yöneldiği kavrayış, aslında geleneksel mekân kavrayış ve anlayışlarından farklı olmamıştır. Bu anlamda birtakım coğrafyacılar mekânı yer olarak tanımlayıp analizlerinin parçası yaparken, bazıları da daha çok matematiksel bir olgu olarak görmüş ve yorumlamıştır. Bu iki yaklaşımın arasını bulmaya çalışan yaklaşımlarda, önceden ele alınan kavrayışlar arasına eklenebilir.

Coğrafyanın kimlik ve yaklaşımında merkezi bir yere sahip olan mekân, coğrafyanın tarihsel gelişimi içerisinde farklılıklar gösterdiği gibi, coğrafya içindeki farklı geleneklere ve paradigmalara göre de çeşitlilik arz etmektedir. Her paradigmanın ontolojik, epistemolojik ve metedolojik yaklaşımına göre farklı mekân tanımlamaları ve kavramlaştırmaları yapılmış olması kaydedeğer bir durumu gözler önüne sermektedir. Bu durum, konu hakkında oldukça zengin bir teorik temel oluşturmuştur (Kaya, 2014).

Son zamanlarda ortaya çıkan mekân anlayışları, çok anlamlı mekân ve türevleri bu konudaki tartışmalara yeni boyutlar kazandırmıştır. Mekânın güç-iktidar ilişkilerindeki rolü, güç ilişkilerini yansıtma niteliği, ayrımcılık ve dışlayıcılığa aracılık etmesi, aktif mekân ve pasif mekân tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Bütün bunlar ele alındığında geleneksel mekân kavramlaştırması ve türevlerinden bahsedileceği gibi, özellikle hümanisttk, marksist, feminist ve postyapısalcı mekân kavramlaştırmalarından da bahsedilebilir (Kaya, 2014).

Coğrafyacıların mekân kavramsallaştırmalarına baktığımızda; hümanisttik coğrafya anlayışının insanı temel alarak onu anlamlandırdığı dünyayı mekân olarak kabul ettiği tanımlaması yapılabilir. Esasında Coğrafya disiplinini baz aldığımızda coğrafyacıların mekân kavramına bakarken farklı perspektif bakış açıları kullanarak konuyu ele almaları, mekânı entelektüel tartışmaların merkezine koymuştur. Hümanisttik coğrafyanın en bilindik temsilcilerinden olan Yi Fi Tuan (1977), deneyimle elde edilip yoğrulan bakış açısının bilimsel yaklaşımlarla kıyaslandığında

daha zengin olduğunu düşünmektedir. Kantitatif coğrafyanın mekânı duygu, deneyim ve hafızadan arındırılmış bir şekilde ele almasını, indirgemeci bir yaklaşım olarak görmüş ve mekânı anlamaktan uzak olduğunu ifade etmiştir (Kaya, 2014).

Hümanisttik coğrafya yaklaşımı kapsamında ise insan, ya bir birey ya da evrensel bir hümanist öznedir. Fakat Marksist, Feminist ve Postyapısalcı anlayışlara sahip olan coğrafyacılar, mekânın kavramlaştırması konusunda daha eleştirel bir tavır takınmışlardır. Onlara göre hümanisttik yaklaşımlar mekânın içerisinde yer alan güç ilişkilerini perdeleyen bir statüye sahiptirler. Marksist coğrafyacılara göre, hümanisttik yaklaşımda, insan mekânları, sanki doğal, otantik ve olması gerektiği gibiymiş gibi sunuluyordu. Özellikle Marksistler, kapitalist sistem altında ve kapitalist üretim modelleri ile biçimlenen sosyal süreçlere dikkati çekerek, mekân inşası ile sosyal süreçler ve güç arasındaki ilişkilere vurgu yaptılar (Cresswell, 2009; Massey, 1993).

Mekâna farklı bir bakış açısı ile bakan Feminist coğrafyacılar ise, mekânı daha çok eleştirel bir kavrayış ile ele almaktadırlar. Onlar için mekân ve türevleri hümanist coğrafcıların bahsettiği gibi insanın ve onun dünyasının anlamlandırdığı bir cennet olmaktan çok uzaktır. (Kaya, 2014). Bu açıdan bakıldığında bile coğrafyacıların mekânı farklı boyutlarıyla ele alıp anlamlandırdıkları sonucuna varılabilir.

Mekân, insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullandıkları, eylemlerini gerçekleştirdikleri, insanları biçimlendiren ve insanlar tarafından biçimlendirilen bir yerdir (Melikeoğlu Eke ve Fitöz, 2014). Dolayısıyla mekân kullanıcısından önce fiziksel bir öge durumundayken kullanıcının o mekânı amacına uygun kullanmasıyla anlam kazanmaktadır (Ayman, 2006). Madi (2006) ise mekânı açıklarken evrenin en temel taşlarından biri ifadesini kullanmaktadır. Zieleniec (2007) mekânı açıklarken gündelik yaşantıdaki çatışmalara ve anlaşmalara işaret etmektedir. Bu tanımda mekândaki yaşantı izleri görünür kılınmaktadır. *Mekânın Üretimi* adlı eserinde Lefebvre, mekânı tanımlarken kavrama siyasal bir ürün olarak yaklaşmaktadır (Hess, 2014). Harvey de mekân kavramı toplumsal bir ürün olarak karşılık bulmaktadır. Harvey'e göre toplumsal süreçler mekânsal olarak tezahür etmektedir. (Harvey, 2009).

Massey (2005), mekânı sürekli işlenmekte olan, çok yönlü ve değişen bir süreç olarak değerlendirmektedir. Bu bakış açısında mekân, sürekli değişen bir olgu olarak

görülmektedir. Massey'in mekânı sürekli olarak yenilenmektedir. Dolayısıyla mekânların sürekli üretildiği ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle mekânlar bazı anlamlarını kaybederken yeni anlamlar yüklenmekte ve yeniden üretilmektedir. Mekânlar yere dönüşürken var olan mekânlar başka mekânlara dönüşmekte veya aynı yerde farklı mekânları oluşturmaktadır. Bu döngü hiç durmaksızın devam etmektedir.

Bir mekân diğer mekânlarla anlam kazanarak konumlanabilmektedir. Dolayısıyla mekânlar birbiriyle ilişkisel ve girift durumdadır. İlişkisel olarak ele alınan bu mekânlar, statik (pasif) ya da nötr değil; üretilmiş mekândır, aktif ve bağımlıdır (Kitchin, 2009). Bu yaklaşımı genişletmek gerekirse, mekânın ereksel olmadığı, var olması için bir nedene ihtiyaç duymadığı bundan dolayı da teleolojik bir anlamının olmadığı belirtilebilir. Dolayısıyla mekân, sınırlandırılabilir ya da tanımlanabilir olmanın ötesindedir denilebilir.

2. YER KAVRAMI

Kavramsal bir bakış açısı ile bakıldığında, mekân ve yer kavramlarının günlük konuşma dilinde birbirlerinin yerine kullanıldıklarını, bu durumun ise anlam karışıklığına yol açtığı söylenebilir. Sosyal yaşamda yer ve mekân kavramlarının aynı kavramsallaştırmanın içerisinde ele alınması sorun yaratmasa da coğrafya mimarlık, tarih, sosyoloji, arkeoloji gibi disiplinlerde kavramsallaştırmanın ayırt edilmesi büyük bir önem arz etmektedir.

"Yer" kavramsal bir boyut olarak düşünüldüğünde coğrafyanın ilgi alanının merkezini oluşturmaktadır. Bu merkezi oluşum coğrafyanın tanımı ile direkt bir bağlantı ilişkisi içerisindedir. Bu ilişki insan ve mekân arasındaki karşılıklı ilişki olarak görünürlük kazanmıştır. Cresswell'e (2009, s. 170) göre "yer" kavramı her ne kadar 1970"lerde hümanist coğrafyacılar tarafından "mekânın anlamlı bir parçası" olarak tanımlanmış olsada, aslında bu kavramın kökeni klasik Yunan felsefesine, kadar uzanan bir tanımlama süreci içermektedir. Platon yerin tanımını yaparken "chora" ve "topas" kavramlarını kullanmıştır. Chora, çoğunlukla "oluşma aşamasındaki bir yere " karşılık gelirken, Topas, "tam olarak meydana gelmiş yere" karşılık gelmektedir. Bu iki kavram tanımlamasının yanı sıra yazar, "soyut mekân" kavramını da kullanmış, chora ve topas kavramlarının "özel bir şeye" karşılık geldiği

için, soyut mekân kavramından farklı olduğuna inandığını dile getirmiştir (Kaba, 2017).

Türkçe'de yer kavramı, dünya üzerindeki her coğrafi mekânı anlatmak için kullanılmış bir kavramdır. Yer, kelimesi tanımlanırken mekân kavramına yer verilmesi, bu iki kavram arasındaki benzerlik, yakın anlamlılık ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Cresswell (2004) yer kavramıyla ilgili hem basit hem de oldukça karmaşık ifadesini kullanmıştır. Cresswell, kelimenin bilerek ya da bilmeyerek herkes tarafından kullanıldığı için basit olduğunu; felsefi yönden ele alınarak değerlendirildiğinde ise karmaşık bir yapıyla karşılaşıldığını belirtmektedir. Herkesin ortak bir anlamdan hareketle yer kavramıyla; coğrafi bölge, bir kent ya da toplumsal hiyerarşideki bir pozisyon veya nesnelerin düzeni anlatılmaktadır ki bu anlatım yolu, kavramın basit manada kullanıldığını düşündürür. Felsefi açıdan kavramsallaştırmaya bakıldığında yer, her yerdedir yaklaşımı dikkat çekmektedir. Bu karmaşık yapıyı anlamak için Cresswell, "yer"in coğrafi olarak bir toprak parçası ya da tanımlanmış fiziki mekânı düşündürmeden de bir anlam ifade ettiğini belirtmiştir (Aydınlı, 2003). Başka bir ifadeyle, "yer" tamamen sınırlı, kökleşmiş ve yalnızca homojen kimliklerle ilişkili değildir, dünyanın geri kalanıyla kurulan ilişkiler aracılığıyla, özellikle insanların, maddelerin ve fikirlerin hareketi, başka bir ifadeyle "hareketlilik" yoluyla da üretilmektedir (Cresswell, 2009). Cresswell (2004), insanların bağlandıkları, mekânla ilişki kurdukları, anlamlandırdıkları konumları yer olarak ifade etmektedir. Cresswell, yer kavramını tanımlarken dahi mekân kavramıyla ilişkilendirmekte ve "yer"i "mekân"dan koparamamaktadır. Sonraki kavramsallaştırmalarında mekânı soyutlaştırarak dış mekân ya da geometri mekânları gibi açıklamalar yapmakta ve "yer"i dış mekânlar arasındaki anlamlandırılan ve konumlandırılan mekân olarak tasvir etmektedir (Aydınlı, 2003).

Yerle ilgili kavramsallaştırma yapan diğer bir isim David Seamon'dir. David Seamon ise yerin tanımını açıklarken, bedenin balesi (bodyballet) kavramını geliştirmiştir ve ona uygun bir kavram tanımlaması yapmıştır. Seamon, "hareket" üzerinden "yer"in başlıca deneyimsel karakterini keşfetmek; özel örnekleri aşmak ve "yer"in vücut bulduğuna, şekillendiğine dair genel bir açıklama üretmek istemiştir. Seamon, günlük hareketlerin çoğunun bir alışkanlıklar biçimi şeklinde tezahür eden tekrarlar haline geldiğine inanmaktadır. Bu tip gündelik davranışların bilinç-

farkındalık düzeyinin altında gerçekleştiğini, bedenin bu davranışları sürekli tekrarladığı için ezberlediğini ve içsel bir kapasitesi olduğunu, bu tip hareketlerin "alışkanlık, istemsiz, mekanik" hareketler olduğunu iddia etmektedir (Gürkaş ve Barkul, 2012).

Beşeri coğrafya alanında çalışma yapan araştırmacılardan Yi-Fu Tuan (1977) da insan ve yer arasındaki anlamlı bağa odaklanmış ve bunu ortaya koymak için "yer sevgisi (love of place)" terimini literatüre kazandırmıştır.

Yer ve mekân kavramlarının anlamlarıyla ilgili tersten okuma yapan Micheal de Certeau (1984) kavramlar arasındaki farka dikkat çekmektedir. Certeau (1984), yeri tanımlarken Heidegger'in yer tanımındaki "var olma biçimi" anlayışına ters bir yaklaşım benimseyerek mekânı "hareket"; yeri "ölü" kavramıyla betimlemektedir. "Yer"i açıklamak için bina, konum, mevki kavramlarına yoğunlaşan Certeau (1984) "mekânı" tanımlarken eylemlerle oluşan anlamlı konumlardan bahsetmektedir. Mekânların, "içinden insanların aktığı sokaklar", "yer"lerin ise "bu sokakların içinde bulunan binalar ve tüm diğer çevre ürünleri" olduğunu düşünmektedir. Bu şekilde bir yaklaşım önceki kabullere yabancı ve farklıdır. Önceki kabullere göre bina, konum gibi fiziki ögeler, mekân olarak tasvir edilirken; bu mekândaki davranış örüntüleri, kişisel deneyimler, yer olarak betimlenir. Certeau (1984) mekânı, devingen; yeri, ölü olarak düşünmektedir. Bu yaklaşımda mekân, yer kavramından üstün olarak nitelendirilmektedir.

Agnew (2011) mekânı, sınırları belli olmayan uzam olarak ifade ederken; yeri, sınırları kesin olan, dar alan olarak belirtmektedir. Bu tanıma göre her yer bir mekândır ancak her mekân yer değildir. Diğer taraftan bir kara parçası hem yer hem mekân olabilir. Dolayısıyla mekân ve yer kavramsallaştırmasında net bir bakış açısından ya da tanımlamadan söz etmek mümkün değildir.

3. KUTSAL MEKÂN VE YENİDEN ÜRETİMİ

Mekân, mekân üretimi ve mekânsal kavramlar konusunun her biri tek başına bir tez konusu olup tartışılıcak kavramsal açıklamalar içermektedir. Nitekim mekân kavramsallaştırması, coğrafya, mimarlık, felsefe, sosyoloji, psikoloji, arkeoloji, antropoloji gibi birçok disiplinin tartıştığı bir konu olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla mekânla ilgili anlamlandırma çerçevesi oluşturulurken tek bir yönden değil de etkileyen ve etkilenen yönüyle çok yönlü açıdan bir yorumlama yolu seçilmelidir.

Stuart Elden (2004) mekânın yalnızca geometrik terimler - niceliksel olarak ölçülebilir, çizgiler, planlar ve koordinatlar seti - aracılığıyla algılanabilir olduğu ile başlamıştır. Bu algıya Kant'ın a priori kategoriler olarak tanımladığı 'mekân ve zaman algısı' ilave edilerek, mekân gitgide bilinç alanına hapsedilen soyut mekân halini almıştır (Elden, 2004). Lefebvre' nin deyişiyle, "Mekân geometrinin terim ve sembolleriyle işleyen matematiğin ve felsefenin sınırlarına hapsolmuştur" (Lefebvre, 2014, s. 33).

Matematik ve felsefe, mekânı yalnızca mutlak ve verili bir biçimde ele almış, bu durum mekânın toplumsal ve yaşamsal boyutunu göz ardı etmeyi beraberinde getirmiştir. "On dokuzuncu yüzyılın en büyük takıntısı hepimizin bildiği gibi daha çok mekân dönemidir." (Foucault, 1986) Mekânın toplumsal süreçlerle ilişkisini konu alan tartışmalar, Michel Foucault'nun "mekân dönemi" olarak adlandırdığı, mekân tartışmalarına ilişkin ilginin yoğunlaştığı dönemde (1960 sonrası), mekân üzerine üretilmiş kuramlarla başlamıştır. Tartışmaların odağında, üç Fransız düşünür ve kuramcı bulunmaktadır; Michel Foucault, Henri Lefebvre ve Michel de Certeau . Bu üç düşünürün önemi, toplum bilimlerinde mekânı sorunsallaştırmaları ve özne ile mekân ilişkisini yorumlamaya imkân tanımalarıdır. Nitekim özne ile mekân arasındaki ilişkinin anlaşılması, mekân üretimine ışık tutacaktır.

Öznenin mekânla etkileşimi gündelik yaşamdaki pratikleri şekillendirmektedir. Aralarındaki bu etkileşim hem küçük hem de makro öğeleri içerirken mekân ve özne bu öğeler içinde geliştirdikleri etkileşim biçimlerine göre değişir ve dönüşür. Özne kendisiyle, zihninin yapısıyla, alışkanlıkları ve deneyimleriyle mekâna dahil olurken; mekân özne ile var olan kültür, eylem biçimleri, egemen bakış açıları ve yorumlarla etkileşim halindedir. Bu anlamda toplumsallık

özelliğini açıklayan mekân, özne ile etkileşimi sonucunda davranış kalıpları, bakış açıları, stratejiler ve tutumun hakim olacağı yönde özneyi yönlendirerek ilişkilerine zemin hazırlar (Foucault, 1986; Lefebvre, 2014; Certeau, 1988).

Özne mekân ilişkisine yoğunlaşan isimlerden bir diğeri olan Merleau-Ponty, mekân kavrayışını duyumsanır olanın ontolojisi olarak açıklamaktadır. Geliştirdiği felsefede mekânı, soyut, boş, dışardan bakılan, nicel özellikte bir unsur olarak ele almak yerine somut, dolu, yaşayan ve yaşanan, anlamlar ve duygulanımlarla dolu bir manzara olarak değerlendirmektedir. Beden olarak kavramsallaştırdığı öznenin mekânı dolduran şeyler, anlamlar ve duygulanımlar çokluğu ile girdiği etkileşimlerinde onunla bütünleştiğini, onun içinde algılandığını, duyumsandığını ve onu yeniden yapılandırdığını ileri sürmektedir. Mekânın özne ile etkileşimleri neticesinde farklılaşarak farklı mekânsallaşmalar oluşturduğu, pasif bir unsur olmak yerine etkin bir canlılık ifade ettiği düşünülmektedir (Merleau-Ponty, 2016). Dünyanın vücudun kumaşından yapıldığını belirten Merleau-Ponty (2016), öznenin mekânın birbirleriyle kesişimlerine, birbirlerini etkileme ve dönüştürme potansiyellerine vurgu yapmaktadır.

Toplumsal yaşamı içinde barındıran mekân, toplumsal olarak gerçekleşen tüm davranışlardan ve eylemlerden etkilenmekte ve bu bağlamda değişip yeni bir mekâna dönüşmektedir. Dolayısıyla dinamiklik özelliğinden hareketle mekân, tarihsel sürecin bir yansıması olarak görülmekte ve toplumsal yaşamla ilgili tüm çelişki, mücadele, bütünleşme ve ayrışmaya dair verileri gündelik hayatta sunmaktadır denilebilir.

M. De Certeau (1988), mekânın kullanım değerine ve öznenin pratikleri ile gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret etmekte ve mekânın toplumsal bir inşa olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş, Lefebvre (2014) tarafından da destek görmüş ve Mekânın Üretimi adlı eserin özünü mekânın toplumsal bir ürün olduğu düşüncesi oluşturmuştur. Bununla birlikte Urry (2015) mekânın her şeyden soyutlanarak ele alınamayacağını aksine farklı türden mekânlar, mekânsal ilişkiler ve mekânsallaşmalar bağlamında incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda mekân, toplumsal olandan ayrı düşünülmemektedir. Mekânın tek bir bütünü ifade etmek yerine parçalara ayrılarak anlam kazandığı ve gündelik hayatın bir parçası

haline gelerek toplumsal değişim ve dönüşümlerin arkasındaki gerçeğin okunabileceği toplumsal bir unsurdur denilebilir.

Lefebvre, mekânın toplumsal ve zihinsel üretim işlevine dikkat çekerken aynı zamanda dinamiklik özelliği gereği sürekli yeniden üretildiğini belirtmektedir. Bir üretim alanı olarak mekân, sadece ekonomik ilişkileri değil tüm ilişki biçimlerini yeniden üretmektedir. Bundan dolayı mekân, toplumsallaşmanın oluşmasını mümkün kılan bir unsur olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu bağlamda gelişen sosyal atmosfer, toplumla ilgili her şeyin üretildiğinin ispatıdır (Elden, 2004). Dolayısıyla mekânsal oluşumlar vasıtasıyla öznelerin, grupların, sembollerin ve simgelerin etkileşimleri ve üretimleri söz konusu olmaktadır. Buradan hareketle mekânın toplumsal olarak üretildiği ve ürettiği dinamik bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Her yeniden üretim aşamasında farklı şekillerde kendini yeniden üretebilmektedir. Yeniden üretilme sürecinde, mekânın takip ettiği sabit ve aşamaları belli olan bir yol bulunmamaktadır nitekim toplumsal yaşamda meydana gelen hareketlilik ve bu hareketliliğe bağlı olarak oluşan farklılıklar, mekânın değişik şekillerde biçimlenmesini sağlamaktadır. Bu görüşü destekleyen Lefebvre (2014) özellikle bir konuya dikkat çekmektedir; mekânın oluşumunun siyasal ve stratejik olandan bağımsız düşünülmeyeceğidir. Bununla birlikte Bergson (1991), mekân oluşumu sürecinde doğrusal bir hareket izlenmediğine birbirini kesen, birbirine karşılık gelen ve sürekli (sonsuz) bölünerek oluşan hareketlerle meydana geldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla sürekli, sonsuz defa inşa edilen mekân, sonu olmayan bir biçimde etkileşime ve yeniden üretilmeye açık bir durumdadır (Massey, 2005).

Toplumsal yaşamdaki pratiklerin olağan geliştiğini diğer bir ifadeyle önceden planlanarak eyleme dökülmediğini varsayarak mekânın olağan şekilde tasarlandığı diğer bir deyişle planlı bir tasarımın ürünü olmadığı ve planlı bir şekilde deneyimlenmediği ifade edilebilir. Bu açıklamayı derinleştirmek gerekirse mekânın, tasarlanmadan önce yaşandığını belirtmek mümkündür (Lefebvre, 2014). Bundan dolayı toplumsal yaşamda sergilenen pratiklere bağlı olarak değişik tepkilerin gelişmesi, mekânın da değişik etkileşimlere göre biçimlenmesine ve özneyi şekillendirmesine yol açmaktadır.

Lefebvre'e (2014) göre, toplumsal bir ürün olarak mekân, bir mekânı sahiplenmeye çalışan ve bir gruba veya sınıfa üye olan özneden önce gelmektedir. Bundan dolayı mekân, öznenin gerçekleştireceği eylemi ve performansı belirlemektedir. Öznenin mekân ile geliştirdiği ilişki, kendisini gerçekleştirmesini, kimliğini oluşturmasını ve varlığını mekân üzerinden pekiştirmesini sağlamaktadır (Şengül, 2010). Bundan dolayı özne ile mekân arasındaki etkileşim toplumsal olana dair bilgiye ulaşma noktasında önemli bilgiler sunmaktadır.

Toplumsallık içerisinde bir ürün olarak varsayılan mekân, üretim tarzına sonuç, neden ve gerekçe olarak müdahale etmiş olsa da üretim tarzıyla birlikte değişmektedir. Diğer bir ifadeyle mekân, toplumlarla birlikte değişir (Lefebvre, 2014). Buradan hareketle mekânın tarihi vardır denilebilir. Bu belirleme, şu şekilde izah edilmektedir

"Mekân kavramı, zihinsel ile kültürel olanı, toplumsalla tarihseli birbirine bağlar. Karmaşık bir süreç oluşturur. Bilinmeyenin (yeni meçhul mekânların,) *keşfi;* (her topluma özgü mekânsal örgütlenmenin) *üretimi;* (yapıtların: anıtsallığı ve dekoruyla birlikte şehrin) *yaratılması.* Bu, evrimsel (doğuşla birlikte) nitelik genetik olarak işlese de bir mantığı vardır. Bahsedilen mantık; her mekânsal düzenlemenin, zekanın üst üste binmesine ve eş zamanlılığı *üreten* ögelerin maddi olarak bir araya gelişine dayanmaktadır" (Lefebvre, 2014, s. 25).

Lefebvre, "toplumsal bir ürün olan mekân kavramında; zihinselliğin, kültürün, toplumsallığın ve tarihselliğin arasındaki sıkı ilişkiye dikkat çekerken üretilen mekânda belli bir mantığın işlediğini belirtmektedir. Dolayısıyla üretilen mekânda dönemsellik vurgusu ön plana taşınmıştır" (Lefebvre, 2014, s. 75).

Mekân üretiminde ortaya konulan dönemselleştirme sürecinde, mekânın belli bir kodunun oluşumu, yerleşmesi, çöküşü ve parçalanmasının yanı sıra toplumların tarihi ve kurumları da göz önünde bulundurulur. Bu dönemselleştirmede; "mutlak mekân, kut-sal mekân, tarihsel mekân, soyut mekân, çelişkili mekân ve diferansiyel mekân" olarak beş ayrı mekândan bahsedilmektedir. (Lefebvre, 2014). Bu dönemselleştirme Shields tarafından (2005, s. 170) "çizgisel ve tarihsel gelişimin Avrosentrik modellemesi" olarak nitelendirmektedir. Boer (2015) Marksist teorideki üretim tarzları ve Lefebvre'nin dönemselleştirmesiyle ilgili değerlendirmesini tablo olarak yansıtmaktadır.

Tablo 2. Marksist Teorideki Üretim Tarzları ve Lefebvre'nin Mekân Dönemselleştirmesi

Üretim Tarzı	**Mekân**
Avcılık ve toplama, tarım ve hayvancılık	(Kabi-mutlak mekân (doğa) le toplumu, ilkel kominizm)
Neolitik tarım (gens veya hiyerarşik akraba toplumları)	Mutlak mekân
Asya tipi üretim şekli (TÖZDEŞLEŞME anrısal krallar)	Kutsal mekân
Antik veya klasik üretim tarzı (polis veya oligarşik kölelik toplumu)	Tarihsel mekân (siyasi devletler, Yunan şehir devletleri, Roma imraratorluğu)
Feodalizm	Kutsal mekân
Erken kapitalizm (klasik ve monopol biçimler)	Soyut mekân (politik-ekonomik mekân)
Geç kapitalizm	Çelişkili mekân (küresel sermayeye karşı yerel anlam)
Komünizm	Diferansiyel mekân (farklılığa ve yaşanan deneyime yeniden değer biçen gelecek)

Kaynak: Boer, 2015, s. 123.

Boer (2015), Lefebvre'nin mekân dönemselleştirmesiyle ilgili değerlendirmesini Lefebvre'den hareketle detaylı bir şekilde incelemektedir;

Tarihin başlangıcı, Lefebvre'ye göre doğanın mutlak mekânına dayanmaktadır. Herhangi bir şekilde insan tarafından müdahale edilmemiş doğanın üzerine köylülerin, göçebelerin ilkel pratikleri sonucunda toplumsal mekân yükselir. Mutlak mekânın üretildiği toplumlarda gerçekleştirilen insan faaliyetleri, mekâna farklı bir nitelik atfetse de bu mekân tasarlanan değil yaşanan mekândır. Temsil mekânı olarak da ifade edilebilir (Lefebvre, 2014). Temsil mekânları, insan bedenine benzetme yönüyle biçimlendirilmektedir. Yaşanan mekân (temsil mekânı) doğurganlığından dolayı kadın bedenine benzetilmektedir (Mumford, 2013). Mısır'da ev ya da kasaba hiyerogliflerinde kullanılan anne simgesi, temsil mekânlarına örnek gösterilebilir. Ayrıca mutlak mekânla ölümün mekânı da vurgulanır. Bu anlamda pramitler, ziguratlar ve benzer mezarlar mutlak mekâna örnek verilebilir (Mumford, 2013).

Mutlak mekândan soyut mekâna geçişte kutsal mekân, dönemselleştirme sürecinde önemli bir yere sahiptir. Kutsal mekân, dinsel olduğu kadar siyasal özelliğe de sahiptir. Kutsal mekân kavramı"kendisini özdeşleşme ve taklit etme şeklindeki iki büyük organizasyona tabi kılan dinsel tanımlamalar barındırırlar. İmgelemenin ve

düşünümselliğin de kategorileri olacak bu zihinsel kategoriler mekânsal formlar şeklinde ortaya çıkar" (Lefebvre, 2014, s. 245-246, 248). Kutsal mekânın hakim olduğu toplumsal yapılarda merkezi iktidar bu formları içeren belli sitelere toplandığı için belirgin bir ayrışmadan söz edilebilir. Bu ayrıma bağlı olarak kutsal mekânın maddi genişlemesi söz konusudur. Bu genişleme "ruhban kastının ve elinde tuttuğu ya da kullandığı siyasal gücün yararına, bu prosedürler (özdeşleşme-taklit etme) sayesinde meydana gelir" (Lefebvre, 2014, s. 248).

Kutsal mekân, kurmaca bir mekân olarak da nitelendirilir. Nitekim özdeşleşme ve taklit gibi imgelem vasıtası ile kutsal mekânın yeniden üretilmesi, farklı anlamlar kazanması ve buna bağlı olarak siyasi ve dini özelliklerinin artması, kutsal mekâna kurmacılık özelliği kazandırmaktadır. Kurmaca bir özellik taşısa da kutsal mekân mutlak mekân olarak görülmektedir. Kutsal mekânın mutlaklığının dayandığı nokta dini ve siyasi referanstır (Lefebvre, 2014). "Dolayısıyla "kısmen bütün toplumlarda, mutlak mekân, tehditlerle, tartışmalara, cezalandırmalarla, zihne değil bedenlere yönelen anlamlarla yüklüdür" (Lefebvre, 2014, s. 247). Buna bağlı olarak diğer bir ifadeyle mekânın mutlaklık niteliğinden dolayı toplumlardaki yaklaşım, bakış açısı bu yerlere göre şekillenir, yorumlanır.

İlk şehir devletlerinin ortaya çıkışından Ortaçağ dönemine kadar kutsal mekânın üretim ve yeniden üretimi söz konusu olmuştur. Bu dönemde üretilen mekânlarda dini, siyasi, ekonomik, kozmolojik ve dinsel kodların etkili olduğu belirtilebilir. Ortaçağ dönemine gelindiğinde dinsel ve kozmolojik kodlar olmadan üretilen mekânlar yerleşmeye başlamıştır. Bu yeni mekân tarihsel mekân olarak bilinmektedir (Lefebvre, 2014).

Tarihsel güçlerin mutlak mekânın doğallığını sürekli parçalamasıyla mekânların birikimi tesis edilmiş ve bu şekilde tarihsel mekân oluşmuştur. Avrupa'da ilk büyük tarım reformunun ardından yaşanan parçalanma, Roma'da yeni bir mekânın üretimini sağlamıştır (Lefebvre, 2014). Yaşanan tarım reformu ile kutsal mekân niteliğinde değişiklik olmuş ve laikleşmiştir. Bu şekilde eski sosyal düzeninin mutlaklığı parçalanarak tarihsel ve soyut mekânların yeni biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu parçalanan mekân üzerine "bütün zenginlik ve servetlerin: bilgiler, teknikler, para, değerli nesneler, sanat eserleri ve semboller"in mekânı, diğer bir ifadeyle birikim

mekânı oluşmaya başladı. Bu evrede “hâkim olduğu topraklarla birlikte Batı’nın tarihsel şehri” ortaya çıktı (Lefebvre, 2014, s. 77). Birikim mekânının oluşması sorunsuz bir süreç olarak ilerlememiştir. Bu mekân üretiminde şiddet dikkat çeker. Şiddetle birlikte savaş da başlar ve bu bağlamda yeni bir mekân üretilir ki bu mekân soyut mekân olarak yerleşir.

Soyut mekânın en temel özelliği şiddetle homojenlik oluşturulmasıdır. Doğasında şiddet bulunan devletin ilk eylemi, yerleştiği mekânda homojenlik yaratmak için yıkması, direnen ve tehdit oluşturan her şeyi yerle bir etmesi olmuştur. Bu şekilde yerleştiği yeri hizmeti altına almıştır ki bu mekânın kullanım değeri siyasidir (Lefebvre, 2014). Bu mekânda çatışmalı ve çelişkili durumlar dikkat çeker. Bu çelişkili durumlar, soyut mekânın yarattığı derin ve yoğun çatışmaların yansımasıdır. Dolayısıyla soyut mekânın bir uzantısı olarak çelişkili mekân üretilmiştir.

Çelişkili mekânda soyut mekânın son zamanlarındaki çelişkilerinin daha da derinleştiği ifade edilebilir. Soyut mekân, hem niceliksel hem de niteliksel yönden yeni bir vasıfla, çelişkili mekân özelliğiyle ve geçmişe göre daha fazla keskin ve belirgin bir çelişkiler dizisi oluşturmaktadır. Bununla birlikte kapitalist toplumsal ilişkiler, günlük rutinlere yerleşirken; endüstriyel kapitalizmde egemen olan emek ile sermaye arasında gelişen çelişki, değişmiş şekilleriyle mevcut halini devam ettirmekte ve yeni çelişkilere neden olmaktadır. Bu şekilde emek ile sermeye arasında gelişen çelişki, üretim ilişkilerinin mekânsal anlamda yeniden üretiminin daha genel çelişkileri kapsamına girmiştir. Bu yeni ya da derinleşen çelişkilerin bir bölümü ise dolaylı ve dolaysız olarak mekânın üretimiyle bağlantılıdır (Lefebvre, 2014).

Özneler, çevrelerindeki her şeye çeşitli anlamlar yükleyerek toplumsal yaşamlarını oluşturduklarından dolayı sosyolojik bilgiyi ulaşmak için gündelik deneyimlerini kullanmaktadırlar (Coulon, 2010). Özneler, mevcut koşullar içerisinde kendilerini tanımak ve yaşadıkları mekânı anlamaya çalışmak için öğrenilmiş davranış sergilerler. Nitekim öznelerin her biri kendisinin dışındaki insanların anlamsal bütünlüğü içinde kendini yeniden inşa etmektedir. Böylelikle özneler, yaşadıkları toplumsal çevrenin anlamlı hale getirilmesinde rol üstlenmiş olmaktadırlar (Layder,

2005). Öznelerin, toplumsal yaşamda üstlendikleri bu roller, yaşadıkları mekânı değiştirip yeniden üretme gücüne sahip olduklarının göstergesidir.

Mead G.H (2017), öznenin yaşadığı çevrede karşılaştığı uyaranların ve sembollerin tümüne karşı tutumunu, oluşturdukları benlik ve zihinle şekillendirdiklerini ifade etmektedir. Benliğin ayırt edici özelliği, zihin sahibi organizmanın kendisine karşı nesne olabilmesinde yatmaktadır. Özne, toplumsal yaşamdaki varlığını devam ettirmeye başladığı andan itibaren toplumsallaşma sürecine farkında olmadan dâhil olmakta, somut ve soyut tüm uyaranlara maruz kalmaktadır. İnsanlar toplumsal çevredeki uyaranların ve sembollerin nasıl bir anlam ifade ettiğini ve buna karşı geliştirilen tepkinin nasıl olması gerektiğini düşünerek kendilerine uygun olan davranışlarını belirlemektedir (Layder, 2005). Bu belirlemeyle biçimlenmeye başlayan benlik ve zihin, öznenin kendi yerini görmesini sağlamaktadır. Öznenin sosyalleşme sürecinde edinmiş olduğu bu deneyimlerle zihin, anlam kazanarak sembollerin davranıştaki yansıması olarak varlığını göstermekte ve özneler tarafından içselleştirilmektedir (Mead G.H, 2017). Özne tarafından anlamlandırılan semboller, toplumsallaşma süreci sürdükçe varlığını devam ettirmekte ve çeşitlendirmektedir. Mead G.H (2017), öznelerin sembolleri öğrenme ve bunlara karşı tutum geliştirme konusunda jestlerin de önemli olduğunu ve aynı zamanda jestlerin sembol olarak kabul edildiğini belirtmektedir.

Özne tarafından gerçekleştirilen eylemlere bağlı olarak meydana gelen her bir değişiklikten etkilenen jestler, geliştirilen her bir tepkinin karşılığı olarak toplumsal davranışların düzenlenmesinde kilit rol üstlenmektedir (Mead G.H, 2017).

Öznenin toplumsal yaşamda sergilediği her pratiğin, eylemin, anlamlandırılmasında, önceki deneyimlerinin, edindiği birikimlerin önemli bir paya sahip olduğu ifade edilebilir. Bireylerin zihin ve benlikleri, toplumsal yaşamdaki eğilimlerinin temelini oluşturmaktadır. Toplumsal yaşamla alakalı ulaşılan bu noktaya birikimler vasıtasıyla gelindiğini söylemek yanlış bir çıkarım değildir. Dolayısıyla öznenin sergilediği bir eylemin kökeninde karmaşık ancak bir o kadar da belirleyici unsurlar bulunmaktadır. Karmaşıklık ve belirleyicilik konusuna yatkınlıklar kümesi olarak açıklık getiren Bourdieu, öznenin toplumsal bir varlık olduğunu anlatmaya çalışmaktadır (Bourdieu ve Wacquant, 2003). Öznelerin toplumsal yaşamda

sergiledikleri mekânsal davranışlarını ve mekânla etkileşimde bulunma şekillerini belirleyen unsurlarda, yaşanılan çevreyi anlamlandırma süreçleri etkili olmaktadır. Bu süreçleri biçimlendiren ise öznelerin kendilerine has geliştirdikleri alışkanlıklar bütünüdür. Dünyanın ilk tağınağı olarak keşfedilen Göbekli Tepe örneği üzerinden bu durumu incelemek mümkündür. Mekân, ilk kült alanı olarak keşfedilmeden önce de mekâna yönelik atfedilen değer kutsallık olarak karşılık bulmuştur. Bu mekânla ilgili geliştirilen alışkanlıklar bütünü, geçmişten devralınan bir birikimin yansımasıdır. Göbekli Tepe mekânsalında öznelerin kendilerine özgü geliştirdikleri alışkanlıkların dedelerinden kalma davranışlar olduğu araştırma kapsamında anlaşılmıştır. Öznelerin mekânla etkileşime geçme biçimleri kutsallık bağlamında gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle yaşadıkları mekânı anlamlandırma sürecinde mekâna kutsallık atfedilmesi ve kutsallık anlamının oluşturulmasında kabir, tek ağaç ve sarnıç simgelerine yer verilmiş olması özne ve mekân arasındaki etkileşime işaret etmektedir. Schütz (2018), simgenin ifade ettiği anlama yoğunlaşırken bu anlamın toplumsal yaşamın etkisiyle geliştiğine de dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Göbekli Tepe mekânsalındaki pratiklerin temelinde toplumsal yaşamın yansımalarının ve eylemlerin tekrar etmesinin etkisi bulunmaktadır.

Urry'e (2015) göre toplumsal yaşamda eylemlerin tekrar etmesi, düşüncelerin zamansal mekânsal düzenlilikler doğrultusunda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla özneler tarafından mekânsal boyutta sergilenen davranışlar, zamansal bağlamdan bağımsız olarak ele alınmamalıdır. Buradan hareketle zaman ve mekânın bir bütün olduğu teorisi değer kazanmaktadır denilebilir. Nitekim öznenin zaman ve mekânla arasındaki bağ, davranışlarını şekillendirdiği ve kendini var ettiği alanlardaki fiziksel koşullar ve nesnelerle olan ilişkisini de belirlemektedir. Bourdieu (1977), mekân ya da zaman üzerinden geliştirilen pratiklerin öznelerin bulundukları çevreyi nasıl yansıttıkları değil aynı zamanda kendilerini yaşadıkları çevreye göre nasıl şekillendirdiklerini de belirlediğini ifade etmektedir. Bu bağlamda özne ile mekân ve zaman arasındaki etkileşim yalnızca kendilerine anlam katmamakta bununla birlikte öznenin de kendini gerçekleştirmesini sağlamaktadır. Mekân üretimi konusunda ele alınan Göbekli Tepe örneğinde de zaman-mekân-özne ilişkisi yoğun bir şekilde görülmektedir. Geçmiş dönemlerden itibaren devam ettirilen davranışların düzenlenmesi ve tekrar ederek sürdürülmesi zaman-mekân ve özne ilişkisini

göstermektedir. Göbekli Tepe mekânsalında sergilenen davranışların şekillenmesinde zamansal düzenlemelerin etkisi bulunmaktadır. Özneler, Göbekli Tepe mekânsalında tekrar ettikleri davranışlarla kendilerini gerçekleştirdiklerini ve huzur bulduklarını düşünmektedirler. Nitekim araştırma kapsamında ulaşılan bulgularda, Göbekli Tepe mekânsalı ile geçmişte dedelerinin tekrar ettikleri davranışlarla huzur buldukları özneler tarafından ifade edilmiştir. Bu durum değerlendirildiğinde, mekânsal zamansal düzenliliklere bağlı olarak eylemlerin tekrar ettiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle zaman-mekân-özne ilişkisi görünür hale gelmektedir. Dolayısıyla öznenin mekâna yüklediği anlam, zaman bağlamında açıklanmaktadır. Göbekli Tepe mekânının anlamlandırılmasında öznenin zaman kavramıyla ilişkisi, mekâna atfedilen kutsallık anlamının geçmişten günümüze kadar korunarak devam ettirildiğini ve mekânın toplumsal yaşantı ile üretildiğini göstermektedir.

Tüm anlatılardan hareketle araştırma sahamız olan Göbekli Tepe'yi bir mekân dönemselleştirmesi kapsamında ele aldığımızda onu tek bir dönemselleştirme içerisinde değerlendiremeyeceğimiz açıkça görülmektedir. Öncelikle Göbekli Tepe yapısal ve konut sayısı olarak insan soyutlama yeteneğinin ortaya çıktığını taşıyan izler barındırmaktadır. Bir ruhban sınıfının bu organizasyonu gerçekleştirmesi ile inşa edilen Göbekli Tepe "kutsal mekân" olma özelliği taşımaktadır. Göbekli Tepe seçkin bir toplumsal sınıf tarafından üretilen kutsal bir mekândır (Özdoğan, 2019).

Mekân dönemselleştirmesi açısından Boer (2015); mutlak mekânın önce kuıtsal mekânın sonra olduğu bir dönemselleştirme tanımı yapmaktadır. Tarih açısından yapılan incelemeler de mutlak mekânın ortaya çıkışının ileri tarihlere denk geldiğini göstermektedir. Boer'in dönemselleştirme yaptığı tablodan da bu durmu görmek mümkündür.Yalnız Göbekli Tepe çok erken dönemde inşa edilmiştir. İnşa döneminde insanların yerleşik yaşama geçtiğine dair buluntulara rastlanmamıştır. Boer (2015)'in sıralaması öncelikle mutlak mekânın sonra kutsal mekânın geldiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak mekânın ortaya çıkışı ileri tarihlere (1000-1300) denk gelmektedir. Fakat Göbekli Tepe, oldukça erken tarihlerde yapılmıştır. Bu dönemde insanların tam olarak; yerleşik yaşama geçtiği ve doğadan kopuşların başladığına dair buluntulara rastlanmamıştır (Bulhaz ve Gökmen, 2021).

Göbekli Tepe kutsal mekân anlamının yaşandığı bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Göbekli Tepe'nin ilk inşa dönemlerinden itibaren kutsal mekân üretim anlayışı içerisinde yer alan üretim türevlerinin hepsine örnek oluşturduğu yapılan çalışmalar neticesinde anlaşılabilmektedir. Ayrıca Göbekli Tepe'de kutsal mekân üretimini devam ettiren bir örnek şeklinde karşımızda durmaktadır. Gerek ilk inşa dönemi gerekse de son kullanıcılarına kadar olan dönemde kutsallık özelliğini hiç kaybetmemiştir. Bu inanç anlamının nasıl ortaya çıktığı ya da sonrasında nasıl devam ettirildiği konusunda elde edilen kesin ve somut bir bilgi bulunmamaktadır.

Mutlak mekânın hakim olduğu dönem bizlere seramoni ve ritüellerin sadece doğaya karşı yapıldığını belirtmektedir. Göbekli Tepe ise bunun tam aksine üst düzey ritüelelere hizmet etmiştir (Bulhaz ve Gökmen, 2021).

Göbeki Tepe yi inşa edenler, kullananlar ve kullanmaya devam edenler 'mekân dönemselleştirmesi' çerçevesinde düşünüldüğünde Göbekli Tepe ile ilgili farkedilmesi gereken çok fazla ayrıtı bulunduğu ortadadır.

3.1. Lefebvre'ye Göre Mekân Üretimi

Mekân tek başına hala anlama açıdan kavranamamış ve çağımızın en büyük sorunlarından ve karmaşıklığından birini oluşturur hale gelmiştir. Dolayısı ile mekânın tarihsel kökeni, kaynağının ne olduğu, sürekli merak edilen bir durum arzetmeye başlamıştır. Mekânın kökeni ya da kaynağı nedir? Mekân yalnızca gözlerle görülen, ussal olarak kavranan bir şey midir? Yoksa arı, saydam ve yönelimsiz bir şey mi? yaşantısallığı açısından bakıldığında daralan, büzülen, azalan bir şey mi? Bu soruların kaynağı mekân nedir? sorunsalına verielebilecek en güzel cevabı oluşturmaktadır. Çünkü mekân, sorularda sorgulanmakta olanın aksine sürekli olarak biçim değiştiren, başka mekânlara doğru akmakta olan ve dönüşen bir diyalektik barındırmaktadır (Kurtar, 2013).

Mekân, kendisini var eden tüm unsurlar ile etkileşim halindedir. Bu etkileşime giren tüm unsurlar, hem mekânın hem de mekânı oluşturan diğer parametrelerin dönüşüm sürecine girmesine neden olmakta ve bu durum, aktif bir kavramsal bütünlük ilişkinin önünü açmaktadır. Buradan da çıkarılacağı üzere mekân sadece fiziki bir yapı değildir. Mekânın sahip olduğu bir çok sosyal anlam vardır ve bu anlamlar

bahsedilen kavrama dinamik bir karakter kazandırır. Özneler mekân üzerinde sürekli bir eylem gerçekleştirme durumu halindedirler. Bu eylem süreci mekânın oluşum sürecinde ona anlam kazandıran asıl yapı taşlarını barındırır. Gerçekleşen eylem kapsamında eylemlerin, mekâna atfetmiş oldukları her bir anlam, mekânın sosyal anlam kazanmasına zemin hazırlar bir haldedir. Kazanılan sosyal anlam mekânı oluşturan öznenin düşünce ve eylemlerinin şekillenmesine de imkan tanımaktadır. Bundan dolayı mekân, kavramsal bir sürece sokulurken sosyal yaşamdan koparılmamalıdır. Sosyal yaşam, toplumsal yaşam ile birlikte değerlendirildiğinde mekânın oluşumunun temel sırrının burada gizlendiği açıkça ortaya çıkacaktır. Mekân kendi fiziksel yapısı dışında, fiziksel yapılar; mekâna dâhil olan gruplar, mekânın dışında ama onu birebir etkileyen siyasi topluluklar ve ideolojik çerçeveleri mekânın anlamlandırılması sürecinde etkin olan unsurlar gibi birçok ilişki ağını da kendi merkezinde barındırır. Toplumsal hayatın en önemli getirisi olan sosyal yaşamın dinamik yapısı, zamanla olan etkileşimsel süreci, mekânın değerlendirilmesi konusundaki verimliliğin asıl başrol oyuncularıdır. Bu oyuncular çeşitli dönüşümler geçirerek eyleme dökülür ve bu eylemlerin toplanma bedenleri olan mekânlar, kendilerini farklı bir kavrasamsal tanımlama ve aktarımın içerisinde bulup temellenebilirler. Bu açıdan bakıldığında, mekâna yönelik olarak farklı kavram tanımlamalarının ve değerlendirmelerin olduğunu vurgulamak yerinde bir tespit olacaktır (Dolunay ve Karmaz, 2020).

Mekânın içinde yer alan kullanıcıların, etraflarında olan sosyal değişime ayak uydurmaları mekânın onlar tarafından anlamlandırılmasında değişimler meydana getirmektedir. Bu nedenle bir çok dinamiği içinde var eden mekânın sahip olduğu derin ve yoğun anlam içerikli özelliği onu, sosyal değişim ve dönüşümlere dair açık girilebilecek göstergeler sahası olarak önümüze sunmaktadır. Sosyal toplumun içerisinde kabul gören kültür, nesneler, bedenler ve zaman gibi olgular ile mekân etkileşime girer. Bu etkileşim toplumsal yaşamı ve mekâna dâhil tüm anlamlandırma süreçlerini derinden etkiler. Bu noktada var olan bu karşılıklı ilişkiler bütünü mekânın, sosyal bilimleri yakından ilgilendiren bir özellik barındırmasını aracılık eder. Mekânın sahip olduğu bu hareketli ve devingen yapı onun, araştırma konusu haline gelmesinin ana nedenidir. Bu durumun temelinde yatan nedenlerin açıklanması aynı zamanda mekânın üretiminin de nasıl gerçekleştiği konusunda ipuçlarının

bulunmasına aracılık edecektir. Mekân durağan ve hareketsiz değildir. Onun bu hareketli yapısı aslında sosyal yaşamın içersinde barındırdığı anlamsal tanımlamalardan kaynaklanmaktadır. Mekânın sahip olduğu hem sosyal içeriği hem de hareketli yapısını açığa çıkarmak, bu kavramın toplumsal ilişkiler nezlinde ne denli belirleyici unsurlardan biri olduğunu açıkça ortaya koyacaktır (Dolunay ve Karmaz, 2020).

Bu yüzden, mekânın kavramsal olarak üretminin temel taşlarının toplumsal olarak var olan bir anlamlandırma aşamasından bağımsız olmadığı, bu karşılıklı ilişkinin mekânı yaşamasına ve süreklilik arz etmesine imkan tanıdığı, bu ortamın siyasal güçler söz konusu olunca farklı bir üretim sürecini doğuracağının, ortaya konması tez konumuzun ulaşmak istediği amaçlardan birini oluşturmaktadır.

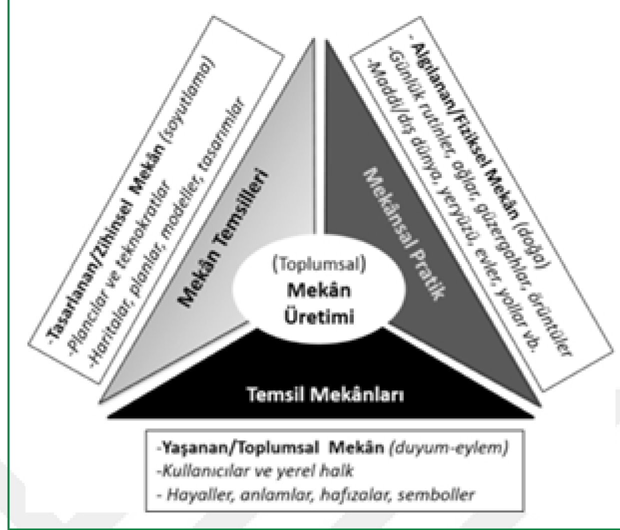
Toplumlar, kendi üretim şekline sahip dinamik yapılardır. Bu yapıların kendilerine özgü üretim ilişkileri vardır. Bu ilişkiler toplumun var olduğu toplumsal mekânı ortaya koyar. Burada toplumsal mekân ifadesi ile herhangi somut bir çıktıdan bahsedilmemektedir. Burada kastedilen şey, toplumsal ilişkilerin etki ettiği düzen veya düzensizliğin yansıması ile oluşan her bir üretimdir. Geçmiş içerisinde sakladığı gerçekleri ile, günümüze ya da geleceğe dair imkanlar sunar veya engeller koyar. Bu konu nezlinde bakıldığında, toplumsal olarak var olan mekân bir çok şey anlatır. Buradaki toplumsal mekân kavramı ile aslında bir tane mekândan bahsedilmemekte, sonsuz bir çokluk vurgulanmaktadır (Lefebvre, 2014). Toplumsal mekâna sonradan dahil olmuş yapılanma ve eklenmeler mekâna ek bir ürün oluşturmaz, aksine yeni bir mekân üretim sürecinin başlamasına sebebiyet verir. Mekânın üretilmesi; toplumun bilgi ve birikimlerinin, ilişkilerinin şekillendirdiği somut ve soyut her şeyi kapsamaktadır. Üretim sonucunda mekân içerisnde çelişkileri, çatışmaları, kesişmeleri barındıran çok taraflı bir dinamizme bürünür (Lefebvre, 2014).

Mekânın toplumsal ürün olarak ele alınması, anlaşılması zor bir süreci beraberin de getirmiştir. Bu zor durumu Lefebvre şu sözleri ile ifade eder: "Oysa ki (toplumsal) mekân, şeyler arasında bir şey, ürünler arasında herhangi bir ürün değildir, onların ortak-varlıkları ve (nispi) düzensizliği kapsar" (Lefebvre, 2014). Ürün kavramı ile burada anlatılmak istenen ilişkiler bütününü varlığıdır. Mekânın toplumsal ürün olarak karşımıza çıkması demek onun direkt olarak bir üretim sürecine dahil olması

anlamı taşımaktadır. Çünkü üretilen mekân toplumsal, sosyal, ekonomik birçok ilişkiyide içerisinde barındırır. Bu ilişkiler hem onu var eden hemde üretim ve yeniden üretim sürecinin ana yapı taşı konumundadır. Bu durumda denilebilir ki toplumsal mekân, farklılaşan toplum özellikleri, yaşam biçimleri, yönetim şekilleri ve ekonomik gelişimlerle beraber değişir. Yani mekânın bir geçmişi, tarihselliği vardır. Tarihselliğin ortadan kaldırıldığı bir mekân anlayışı düşünülemez. Lefebvre için mekânı anlamak, toplumun geçmişten günümüze kadar yaşadığı tüm süreçleri ve gündelik haytaının bütün yönlerini anlamak demektir. Toplumsal mekânın gündelik hayat konusunda değişime uğraması mekân üretimini şekillendiren önemli etmenlerdendir. Çünkü mekânın var olması ve üretiminde "değişim" üzerinde düşünülmesi gerektiren bir önem barındırmaktadır. Bu durumu tüm bu değişkenler çerçevesinde değerlendirip, mekânı ele alırken tarihsellikten de bahsetmek gerekir. Çünkü mekân, toplum özelliklerinin ve toplumsal ilişkilerin birer yansımasıdır. Dolayısıyla, tarihsel süreçte değişen toplumlar veya toplumsal ilişkilerden ötürü, mekân da değişmiş hatta üretilmiş olacaktır. Bununla birlikte tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan kapitalist varoluş düzeni , üretim-tüketim ilişkilerine önemli etkilerde bulunmuştur ve bu durum mekânın tüm organizmal sürecine yansımıştır. (Savaş, 2020)

Lefebvre için toplumu anlamak demek; mekânı anlamak, onun yapısal bütünlüğünü çözmek demektir. Dolayısıyla onun mekân teorisi, toplumsal kavrayışın da temelini oluşturmaktadır. Lefebvre'in mekân üretimiyle ilgili olarak ortaya koyduğu epistemolojik, ontolojik ve metodolojik anlamda bütünlüğü olan kavramsal çerçeve yani mekânsal üçlü (spatial triad) yaklaşımı mekâna yönelik bilinen kavrayışların dışında farklı bir perspektif sunar. Lefebvre'in mekân konusundaki en önemli yeniliği, mekânı çok yönlü ve bütünlüklü olarak okuması ve mekâna ilişkin tüm söylemleri ve ayrımları bir arada görmesidir. Buna göre Lefebvre'in (2014) mekân yaklaşımı, algılanan mekân (fiziksel mekân), tasarlanan mekân (zihinsel mekân) ve yaşanan mekân (toplumsal mekân) şeklinde üçlü bir yapıyı barındırmaktadır (Şekil 1). Bu yapılar kendi içlerinde eklemlenmiş ve birbirlerini tamamlar nitelik kazanmışlardır (Yurdadön Aslan ve Yavan, 2018).

Lefebvre, mekânın toplumsal bir üretim sürecinin eseri olduğunu ve her toplumun kendi mekânını ürettiğini söylemektedir. Aynı zamanda bu mekân üçlüsü, Lefebvre'nin mekân teorisinin de temel taşını oluşturmaktadır.

Şekil 1. Lefebvre'in Mekânsal Üçlü Kuramı

Kaynak: Yurdadön Aslan ve Yavan, 2018

Lefebvreye göre 'mekân temsilleri', 'mekânsal pratikler' ve 'temsil mekânları' toplumsal ölçekte üretilen mekânın temel taşlarını oluşturmaktadırlar. Bu üçlü kavram birbirleri içerisinde var olur ve birbirlerini destekler niteliktedirler. Kavramların birbirinden ayrı olarak ele alınması mümkün değildir. Zira kendi içlerinde döngüsel bir ilişki ağı barındırmaktadırlar. Lefebvre'ye (Lefebvre, 2014, s. 22-23) göre mekân (zaman gibi) "az çok başka- laşmış 'doğal' olgular" ya da "basit 'kültürel' olgular" değil- dir, "toplumların 'birinci doğa' üzerindeki, madde ve enerjiler türünden hissedilir veriler üzerindeki etkisinin sonucu"dur. Burada; birinci doğa alanını Mekânsal Pratikler (Spatial Practice) alanı, ikinci doğa alanını Temsil Mekânları (Space of Representation) alanı olarak ortaya koymak mümkündür. Bu mümkünlük mekânın içi boş bir kavram sürecine sokulmasınında önüne geçmektedir. Diğer yandan mekânın üretilmesi kabulü, Lefebvre'e (Lefebvre, 2014, s. 22) göre onu pasif, boş, "elden ya da ma- kineden çıkma herhangi bir 'nesne' ve 'şey' olarak", "soyut bir kabul" kapsamında görmek anlamı taşımamaktadır. O burada ürün teriminin içeriğini ilişkisel bir zemine taşıyarak, üretim anlamında tanımlamaktadır (Yurdadön Aslan ve Yavan, 2018).

Lefebvre, mekânsal üçlü kuramı ile mekânın üretim ilişkilerini vurguladığı için bütün bu kavramsal tanımlamaların bir arada değerlendirilmesi önem teşkil etmektedir. Mekânsal üçlü kuramında geçen "algılanan – tasarlanan – yaşanan mekân" arasındaki ilişkinin anlaşılması için kavramların tek tek ele alınması gerekmektedir.

3.1.1. Mekân Temsilleri (Tasarlanan Mekân)

Mekân temsilleri, planlamacıların, mimarların, şehircilerin, teknokratların, mekânıdır, bir toplumun (bir üretim tarzının) içindeki egemen mekândır. Mekânın bu tarzında bilgi esastır ve bilgi mekânın temsillerini oluşturur. Mekânda yer alan bilgi sayısal olarak vardır ve teknik olarak ölçülebilir. Mekân temsilleri varoluşuyla "parçalayan ve düzenleyen teknokratlara" etkin bilgi ve ideoloji aracılığıyla katılırlar. Bu bilgi ve ideolojiyi mekânsal dokularında yansıtırlar, dolayısıyla "mekân üretiminde mekân temsillerinin önemli bir kapsamı ve özgül bir etkisi olur" (Lefebvre, 2014, s. 71). Bu kapsamı ve rolü nedeniyle mekân temsilleri, kurulu düzenin yani siyasi iktidarın, hâkim ideolojinin (veya söylemin) ve hâkim ekonomik düzenin mantığına göre düzenlenmiş, örgütlenmiş ve üretilmiş mekândır "ideoloji tarihinin parçasıdır" (Lefebvre, 2014, s. 139). Zihinsel olarak var edilmiş, 'tasarlanmış', sonradan nesneleşmiş planlardan, simgelerden vs. oluşan bu mekân soyutlama içerir, şöyle ki bu mekân zihinsel olarak var edilmiş ve belirli bir mekânsal pratik aracılığıyla nesneleşmiştir. Bu nedenle temsil mekânı aynı zamanda tasarlanan mekân olarak da tanımlanır. Fiziksel dokuya etki kapsamı ve öneminden dolayı mekân temsilleri, mekânsal pratiklerinden ve onunla ilişkili olan mekân deneyimlenmesinden ayrılmaz. Onunla sıkı bir ilişki içerisindedir. Genel bir somutlama yapılırsa, mekân temsilinin, mekânın bölgelere ayrılması, parsellenmesi, mekânın bir iş bölümüne ve uzmanlaşmaya dâhil edilip, işlevlerin, insanların ve şeylerin mekândaki ayrım veya birleşimini sağlayan uygulama ve pratiklerin dayanağı olduğu söylenebilir (Ghulyan, 2017).

Tasarlanan mekân Lefebvre'nin diğer mekânlarına göre daha hakim bir yapıya sahiptir. Tasarlanmış mekânda mekân tanımlamaları sözel, dolayısı ile özel olarak üretilmiş bir göstergeler sistemine doğru yönelme eğilimi içermektedir. Tasarlanan mekân, mekânın zihinsel bir yorum sürecidir. Mekân kavramlaştırılan ya da soyut bir mekân özelliği taşır. Bu kavramsallaştırma ve soyutlama tasarıları ortaya koyar. Başka

bir ifade ile mekân, mekânın varlıksal ifadesidir. Bu tür soyutlamalar bireylerin sosyal ve politik pratiklerinde önemli bir görev üstlenirler. Bu mekân sosyal mühendisler, planlamacılar, teknokratlar, uzmanlar ve bu alanda çalışan diğer uzmanların eseridir. Mekândaki mevcut fiziksel özellere, tasarımı gerçekleştiren öznelerin zihinsel mekânları eklenmektedir. Eklenmeler zihinsel pratikler aracılığı ile gerçekleşir. Bu süreç kapsamında ilerleme kaydedilirken hakim iradenin ortamda bulunmasından kaynaklı olarak mekân üretimi belirli kalıplar içerisinde varolmaya çalışabilir ya da yavaşlama eğiliminde kalabilir. Bu durumda da ideolojik etki yoğun bir şekilde kendini görünür kılmaktadır. Mekânın bu tarzında hakim ideolojinin varlığı, siyasi dayatma, belli bir düzenin baskısı, ideallerle kaplı sınırlar hissedildiği için homojen özellik her zaman ön plandadır. Bu durumda, tasarlanan mekân mevcut üretim modelinin hakim olduğu mekândır (Lefebvre, 2014). Tasarlanan mekânla ilgili kavramlar Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Tasarlanan Mekânla İlgili Kavramlar (Lefebvre, 2014).

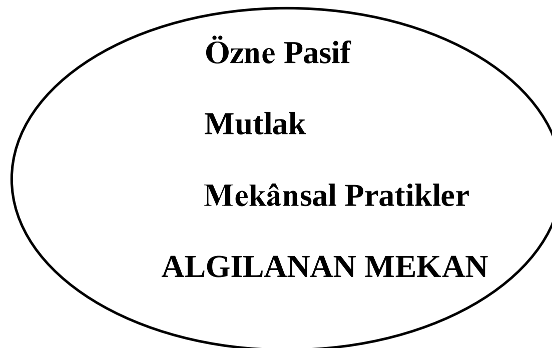
Tasarlanan mekânda üretim zihinsel olarak gerçekleşir. Bu tasarı da hakim olan bulgular teknik bilgiler, çizimler, matematiksel ve geometrik ifadelerle somut bir şekilde anlatılır. Tasarlanan mekân kapsamında özne yoktur, egemen güç toplumdaki öznelerden daha üstündür. Burada hakim olan ideoloji homojenliktir (Şekil 2).

Tasarlanan mekânda gerçek olmayan bir mekân algısı vardır. Önemli olan egemen gücün hakimiyeti altında mekânın şekillenmesidir.

3.1.2. Mekânsal Pratik (Algılanan Mekân)

"Bir toplumun mekânsal pratiği kendi mekânını yaratır. Bu mekânı diyalektik bir biçimde ortaya koyar ve varsayar: Ona hakim olarak ve ona sahip çıkarak yavaşça ve kesin olarak üretilir. Analize tabi tutulduğunda, bir toplumun mekânsal pratiği mekânını deşifre ederek tespit edilir" (Lefebvre, 2014, s. 67).

"Mekânsal pratik, gündelik gerçeklik (zaman kullanımı) ile kentsel gerçekliği (çalışma yerlerini, özel yaşam ve boş vakit yerlerini birbirine bağlayan güzegah ve ağlar) algılan mekânın içinde sıkı sıkıya birleştirir. Bu birleştirme şaşırtıcıdır; çünkü birleştirdiği bu yerler arasında en uca vardırılmış ayrımı bile kendine dahil eder. Bu toplumun her bir üyesine özgü mekânsal yeterlilik ve performans ancak amprik olarak değerlendirilebilir. Demek ki "modern" mekânsal pratik, anlamlı sınır -durum olarak, banliyödeki bir toplu konutta oturan birirnin gündelik hayatıyla tanımlanır. Mekânsal bir pratik belli bir bağlantı taşımalıdır, ama bu (entelektüel olarak oluşturulmuş, tasarlanmış ve mantıklı) tutarlılık anlamına gelmez" (Lefebvre, 2014, s. 67-68). Mekânsal pratik aynı zamanda fiziksel yapılı çevrenin üretim ve yeniden üretim süreçlerini kapsayan, planlama ve ilgili disiplinlerin pratikleriyle ilgilidir ve bunun aracılığıyla mekânsal pratik, tasarlanan mekân ile sıkı bir ilişki içine girer. Bu ilişki döngüseldir ve birbirlerini tamamlar bir boyuttadır. Kendi nitelikleri dolayısıyla, yani fiziksel mekân ile ilgili olduğu için bu aynı zamanda algılanan mekândır (Şekil 3). çünkü mekânsal pratikler mekânın doğrudan deneyimlenmesini sağlayan en önemli araçlardır (Lefebvre, 2014). Lefebvre'ye göre mekânsal pratikler mimari, şehircilik, parkur ve yerlerin (toprağın) düzenlenmesi, gündelik hayat ve elbette kent gerçekliği gibi, farklı kapmsamlarda belirlenip, analiz edilir (Lefebvre, 2014).

Şekil 3. Algılanan Mekânla İlgili Kavramlar (Lefebvre, 2014).

Algılanan mekân zihinsel bir varoluş süreci içerir. Mekân görece nesnel, insanların günlük yaşam çevrelerini içeren somut bir mekândır. Somut mekân bir varoluş süreci içerisinde fiziksel olarak duyularla ve algıyla harmanlanıp mekânsal pratiklere dönüşürse algılanan mekâna dönüşür. Algılanan mekânsal pratik ampirik olarak görülebilir ve gözlemlenebilir. Algılanan mekânın en belirgin özelliği gözlem ve gözlem sürecinin analizlenmesidir. Diğer tüm sosyal pratikler gibi mekânsal pratik kavramsallaştırmaya tabi tutulmadan önce doğrudan yaşanır bir halde bulunmaktadır. Sosyal ve mekânsal pratik gerçekliğin somutluk kazanmış halidir. Mekân okuma duyularla algılandığı ve analiz edildiği için farklı okumalar gerçekleşebilir, aynı pratiğin gerçekleştirmesini içeren bir kural bulunmamaktadır. Dolayısı ile duyuların değişmesi, mekânın da farklı olarak okunmasına ve analiz edilmesine sebebiyet verecektir (Lefebvre, 2014).

3.1.3. Temsil Mekânları (Yaşanan Mekân)

"Temsil mekânları; mekâna eşlik eden imgeler ve semboller aracılığı ile yaşanan mekân, yani "kullananların" mekânı, aynı zamanda kimi sanatçıların ve belkide o mekânı tarif edenlerin ve sadece tarif ettiğine inanların mekânları olma özelliği taşır" (Lefebvre, 2014, s. 68). Yaşanan mekân kişinin anlamlandırdığı semboller ve imgelemler aracılığı ile kendini var eder. Aslında bu durum mekânın teknik olarak var olmasının temelini de açıklar bir görev üstlenmektedir. Yaşanan mekân görülen ve tasarlanan mekânın bir tasviridir. Yaşanan mekânın toplumsal bir mekân olma niteliği taşımasının nedeni içerisinde bulundurduğu kullanıcaların başat bir rol üstlenmesinden kaynaklanmaktadır. Yaşanan mekân ile olan ilişki, görüntüler ve semboller aracılığı ile gerçekleşmektedir. Mekân doğrudan deneyimlenen soyut bir mekândır. Yaşanan mekân sosyal hayatın tamamlayıcı bir unsurunu oluşturmaktadır. Temsil mekânları kapsamında mekânın üretimi, kavramının üreticiliği söz konusu değildir. Belli bir süre sonra üretilen mekân ya yok olur ya da gözlenebilen durumdan toplumsal mekânın yasadışı kısmına saklanır. Bu tür bir saklanış üretim sürecinin defarmasyona uğraması anlamına gelmektedir. Temsil mekânları için verilebilecek örnekler karnavallar, şenlikler vb'dir. Bu durumda denilebilir ki sosyal yaşam ve yaşanılan mekân günlük hayat ile iç içedir (Lefebvre, 2014). Ancak günlük yaşamın oldukça sıradan olması, belli bir düzene göre şekillenmesi, standart oluşu mekânın

kavranmasını bir hayli zora sokmaktadır. Temsil mekânlarıyla ilgili kavramlar Şekil 4'te özetlenmiştir.

Şekil 4. Temsil Mekânıyla İlgili Kavramlar (Lefebvre, 2014).

"Temsil mekânını anlamak için bedene gönderme yapılabilir. Yani mekânda özne aktif bir görev üstlenir. "Özne"nin mekânla ilişkisi, kendi bedeniyle ilişkisini içerdiğinden bu mümkündür. Toplumsal pratik beden kullanımını gerektirir. Ellerin, uzuvların, çalışma hareketlerinin ve çalışma dışı faaliyet hareketlerinin kullanımı buna örnek olarak gösterilebilir" (Lefebvre, 2014, s. 69). "Beden, mekânı deneyimleyerek kendi mekânını yeniden üretmektedir. Beden bu süreçte karmaşık ve çelişkili bir yapıya bürünmektedir. Beden yaşanmış olan karmaşıklık ve tuhaflığın en üst düzeyine erişir; çünkü "kültür" kimi yanlarını psikaanalizmin ortaya serdiği uzun gelenek ve sembolizmler içerisinde, dolayımsızlık yanılsaması şeklinde bu alana müdahale eder. Kuralların alt üst edilmesi söz konusu olduğu için heterojen bir tarz gelişmiştir denilebilinir. (Lefebvre, 2014, s. 69). Bu tarz egemen anlayış, mekânın karşısında olup mekânı değiştirir ya da yeniden üretir. Bu değişim mekânın defarmasyona uğramasını da açık bir zemin hazırlamaktadır. Bu yönüyle de heterojen bir özellik vurgulanmaktadır (Lefebvre, 2014). Yaşanan mekânla ilgili Lefebvre şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Temsil mekânının yaşanır, konuşur; duyumsal bir çekirdeği ya da merkezi vardır: Ego, yatak, oda, konut ya da ev; meydan, kilise, mezarlık… Bu mekânlar, tutku

ve eylem yerlerini, yaşanan durumların yerlerini kapsar, dolayısıyla zamanı doğrudan içerir. Öyle ki ilişkisel içerikler anlamında niteleyicidir, akışkandır, dinamikleşmiştir-çeşitli nitelemeler edinebilir" (Lefebvre, 2014, s.71).

"Ayrım genelleşseydi, tarihin yeniden dikkate alınması gerekirdi. Sadece mekânın tarihini incelemek değil, temsillerin tarihini de, bunların kendi aralarındaki, pratikle, idoleji ile bağlarının tarihini de incelemek yerinde verilmiş bir karar olacaktır. Böyle bir tarih, mekânların doğuşunu içerir, ama özellikle onların bağlantılarının çarpılmalarının yer değiştirmelerinin, iç içe geçmelerinin ve toplumların kendi (üretim tarzları) mekânsal pratiğiyle bağlarının doğuşunu da içerir" (Lefebvre, 2014, s.71).

Bu mekân tarzı toplumsal mekânın karşılığı olarak değerlendirilebilir ve toplumsal yapıdaki uyumu ve çatışmaları içerir. Bu içerik toplumsal özelliklerin yansıdığı, toplumsal üretimin bir basamağı olarak düşünülebilir. Mekânsal pratikler ile temsil mekânları arasındaki en belirgin özelliğin 'süre' olduğu söylenebilir. İntiba edilen mekân olan algılanan mekân, süre akışında bedenin deneyimi sayesinde yeniden üretilerek temsil mekânlarına dönüşür.

Lefebvre'ye göre mekân bütünlüklü bir oluşumu kapsamaktadır. Bu bütünlük, metedoljik, epistemolojik ve ontolojik olarak yan yana gelmiş döngüsel bir süreci oluşturmaktadır. Zaman ve mekân birlikte çalışan kavramlardır. Fakat mekân, tüm oluşumları içerisinde barındırır. Toplumsal yapı, kültürel yapı, tarihsel koşullar, insanların eylemleri hepsi mekânın içerisinde gerçekleşip anlam kazanır. Bu anlam özneyi merkezinde barındırır. Mekân bölünmüş, parçalanmış ya da bizim dışımızda var olan bir şey değildir ve düşünülemez. Bu açıdan Lefebvre'nin devrimsel nitelik taşıyan anlayışı mekânı, kategorik (soyutlanmış zihinsel bir yapı) mutlak bir alan olarak görülen, sürekli düşünmenin düzenlemesine sunulmuş olan mekân anlayışından farklıdır. Bu farklılık "mekânın üretimi" anlayışıdır. Bu anlayışla Lefebvre mekâna gerçek anlamını kazandırmıştır. Bu süreçte mekân hem kendini üretir hem de içerisinde var olan her şeyin üretilmesini sağlar. Üretim birlikte varolmuş anlamlar bütününün dışa yansımış hali şeklinde yorumlanabilir. Mekân boş ve soyut olan bir şey değildir. Günümüz de var olan mekân anlayışındaki en büyük problem mekânı boş, kendi dışımızda ölü bir şey olarak görmemizdir. Bu yüzden de mekânı her zaman

anlamlandırmanın dışına iterek, düzenlemeye ve planlamaya çalışmaktayız (Kurtar, 2013).

Lefebvre mekânın bütünlüklü yapısından beksederken onu algılanan mekân, tasarlanan mekân ve yaşanan mekân anlayışı çevresinde kategorileştirmiştir. Göbekli Tepe, insanoğlunun avcı – toplayıcı olduğu yerleşim ve tarım kavramlarından çok uzak birtarih olan 12.000 yıl öncesinde tapınma ihtiyacının karşılanması için inşa edildiği düşünülen bir kült alanıdır. (Sepici, 2018) Göbekli Tepe, ilk inşa edildiği dönem açısından değerlendirildiğinde, insanların tam olarak doğadan kopmadığı yerleşik yaşama dair kesin izlerin var olmadığı bir dönemle tarihlendirilmektedir. Göbekli Tepe'nin üst düzey ritüelelere hizmet ettiği düşüncesi mimari yapısından içerdiği tapınak konseptine kadar bir çok bulgu ile saptanabilir (Bulhaz ve Gökmen, 2021). Harald Hauptmann'da Göbekli Tepe'deki organizasyon için "dini" liderlerin etrafında şekillenen bir inanç kullanım merkezi olduğunu hatta "seçkin" sınıf yapısının bu toplumlarda ortaya çıktığını düşünmektedir. Hauptmann bu düşüncesine paralel olarak Göbekli Tepe'yi "Hac Merkezi" tanımlaması ile ifade etmiştir (Hauptmann, 2002). Göbekli Tepe'ye dair buluntular onun daha çok seçkin bir ruhban sınıfına hizmet ettiğini ve mekânın tasarlanan bir mekân olma ihtimalini'nin yüksek olduğunu göstermektedir (Bulhaz ve Gökmen, 2021). Göbekli Tepe ilk inşaa edildiği dönem itibarı ile Lefebvre'nin tasarlanan mekân anlayışı içerisinde değerlendirilebilir. Lefebvrenin tasarlanan mekân kavramsallaştırmasında bahsettiği planlamacılar, teknokratlar ve mimarların yerini seçgin bir ruhban sınıfı almış Göbekli Tepe'yi inşa etmiştir. Bu kült mekânı ilk olarak "kutsallık" amacı çerçevesinde tasarlanan bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Göbekli Tepe her ne kadar inşa edildiği dönemde tasarlanan bir mekân olarak karşımıza çıksada sonrasında bu seçgin sınıfın sürekli kullandığı bir mekâna dönüşmüştür. Göbekli Tepe'de en az 20 adet olduğu tahmin edilen her biri yapısal olarak birbirinden farklı mabetler bulunmaktadır. Bunların henüz dokuz tanesi gün yüzüne çıkarılmıştır. Mabetler'in M.Ö 12.000 ve M.Ö 8000 yılları arasında ve çeşitli zaman aralıklarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Çeşitli zaman aralıkları ile anlatılmak istenen, mabedlerin tek bir seferde inşa edilmediği ve kullanılmadığı bulgusudur. Ortaya çıkarılan ilk dört mabedden "C" mabedi günümüzden 12.000 yıl önce "D" mabedi'nin 11.500 yıl önce diğerlerinin de 10.000 yıl önce inşa edildiği

tespit edilmiştir (Sepici, 2018). Mabedler tahmini 500 yıl aralıklarla inşa edilmiştir. İnşaa sürecinde mabedlerin çoğu zaman üzerleri kapatılmış ve minyatür bir şekilde yeniden inşa edilen mabedler yapılmıştır (Sepici, 2018). Bu durum bizlere mabedlerin üzeri kapatılana kadar sürekli üretilerek kullanıldığını göstermektedir.

Göbekli Tepe'yi kullananlar mekânı bir süre sonrasında tamamen toprağa gömmüşlerdir. Böylesine kutsal bir mekânı neden toprağa gömdükleri ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Sepici, 2018). 1995 yılındaki kazılara kadar da Tepe'nin altında ne olduğu bilinmemektedir. Göbekli Tepe'nin kazı serüveni 1995 yılında Klaus Schmidt'in Göbekli Tepe'ye gelmesi ile başlamıştır. Klaus Schmidt'in kazı alanına geldiğinde ilk farkettiği bulgulardan biri de hiç kuşkusuz ki yörede yaşayan halkın Tepe'yi inanç anlamında kullanıyor olmasıdır. Yöre halkı Göbekli Tepe'nin altında ne olduğunu bilmeden dedelerinden devraldıkları miras ile mekânı inanç ritülleri için kullanmışlar, mekânın sürekli ve toplumsal olarak üretilmesini sağlamışlardır.

Bu üretim süreci Lefebvre'nin diğer bir mekân yaklaşımı olan "yaşanan mekân" kavramı ile açıklanabilir. Bu mekânda özne aktif bir şekilde rol almaktadır. Yaşanan mekân aynı zamanda toplumsal olarak üretilen bir mekân anlayışı içermektedir. Göbekli Tepe yöre halkının mekâna yüklediği kutsallık, ve inanç ritüellerine bağlı olarak nesilden nesile yaşatılmış bir mekândır. Bu kutsal mekânda gerçekleştirilen inanç ritüelleri mekânın toplumsal olarak üretildiğinin ve süreklilik arzettiğinin kanıtıdır. İnaç ritüelleri için kullanılan kabir, sarnıç ve dilek ağacı kutsalı temsil eden sembollerdir. Bu semboller inanç çerçevesinde anlam kazanmış ve ibadet için kullanılmıştır. Göbekli Tepe'deki mekânsal üretim, nesilden nesile toplumsal olarak aktarılırken yöre halkının elinde inançtan başka herhangi bir gerçeklik olmaması da toplumsal olarak üretilen mekân ölçeğinde Göbekli Tepe'yi diğer mekân üretimlerinden farklı kılmaktadır. Aktarımı sağlanan kavramlar zihinsel bir gerçeklik imgelemi çevresinde bütünsellik kazandığında Göbekli Tepe, toplumsal olarak üretilmiş ve günümüze kadar gelmeyi başarmış nadide bir yaşanan mekân örneğidir kanısına varılabilir.

Toplumun benimsemiş olduğu mekânsal pratikler aynı zamanda mekânların neden yaratıldıları konusunda da önemli bilgiler içermektedirler. Nitekim toplumların

mekânsal pratikleri mekânın deşifre edilmesi ile kendisini ortaya çıkarır. Mekânsal pratik zaman kullanımı ile bireyin gündelik yaşam gerçeklerini birbirine bağlayarak algılanan mekân içersisinde sıkı sıkıya birleştirir. Mekânsal pratikler fiziksel yapılı çevrenin üretim süreçlerini kapsayarak, planlama ile ilgili disiplinlerin pratikleri ile bağlantı kurmaktadırlar. Böylesine bir bağlantı ise algılanan ve tasarlananın mekânın iç içe olmasını sağlamıştır. Bu şekilde karşımıza çıkan ilişki dögüseldir ve birbirini tamamlar niteliktedir. Keşif sonrası Göbekli Tepe insanların sadece ziyaret ettiği, gezip gördüğü, dünyanın ilk tapınağı neresi sorusuna cevap bulduğu bir şekilde dizayn edilmiştir. Bu durum insanların Göbekli Tepe üzerindeki algısının merak temalı bir kapsam içermesine neden olmuştur. Göbekli Tepe'yi dizayn eden topluluğun benimsediği pratikler mekâna daha çok ziyaretçi sağlamak niyeti taşıdığı için oluşturulan mekânsal algıda mekânı sadece turistik kapsamlı bir destinasyon, merak uyandıran bir tapınak olarak karşımıza çıkarmaktadır. Algılanan mekân aynı zamanda zihinsel tasarım süreci barındıran disiplinlerle ilgilidir. Nitekim bu özellik algılanan mekânın tasarlanan mekânla ilişkili olduğunu göstermektedir. Dolayısı ile Göbekli Tepe'de oluşturulmuş bu algı, zihinsel tasarılar ve planlamalar Göbekli Tepe'yi Lefebvre'nin diğer bir üretim süreci olan tasarlanan mekânla karşılıklı bir ilişkiye büründürmüştür. Bu karşılıklı ilişkide mekânı tanıtmak ve daha çok insanın ziyaret etmesi için merak uyandırmak amaçlı tasarılar düzenlenmiş ve ziyaretçilerdeki mekân algısıda bu şekilde üretilerek yönetilmiştir. Nitekim algı ve tasarı aynı süreçte birbirini destekler halde mekânın üretine ev sahipliği yapmışlardır.

Göbeki Tepe'nin keşfi, mekânın yöre halkının (inanç odaklı) kullanımı açısından ilk dönemlerde herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. Fakat Klaus Schmidt'in vefatıyla birlikte Göbekli'yi, yöre halkının inanç olarak kullanımı sınırlandırılmıştır. Bu durum Göbekli Tepe'de Lefebvre'nin diğer bir mekân anlayışı olan tasarlanan mekân anlayışının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Schmidt'in ölümü ile birlikte orataya çıkan bu mekân anlayışı alanda hakim olan gücün, popüler bir mekân tasarlama çabası olarak somutluk kazanmıştır . Bu durum keşif sonrası mekâna müdahil olan güçlerin, daha önceki sembolik anlamlar çerçevesinde gerçekleştirilen mekân üretimini yok sayması anlamı taşımaktadır. Nitekim mekânın inanç alamındaki üretimi defarmasyona uğramış ve mekân yaşanan mekân olma

özelliğini kaybetmiştir. İzlenen bu süreç, popülerliğin ön planda olduğu "tasarlanan mekân" olarak Göbekli Tepe'yi dönüştürme çabalarının somut bir göstergesidir.

Lefebvre'nin tasarlanan mekân anlayışında bahsettiği gibi planlamacılar, teknokratlar, mimarlar Göbekli Tepe'yi zihinsel bir tasarı olan "popüler mekân" kalıbında yeniden üretmeye başlamışlardır. Bu üretim de mekânı temsil eden etkin bilgi ve ideoloji, Göbekli Tepe'yi oluşturan dokulara kutsallıktan çok ilgi çekici bir obje olarak bakmayı prensip edinmiştir. Bu bakış açısı ile tasarlanan Göbekli Tepe, yöre halkının yaşanan mekân kategorisi dışında kalarak yeni bir üretim sürecine itilmiştir. Tasarlanan mekân hakim ideolojinin mekânı olduğu için yeniden üretilen Göbekli Tepe, ekonomik düzenin mantığına göre düzenlenmiş, örgütlenmiş ve üretilmiş bir mekân olarak günümüzde ilgi odağı halini almıştır.

Zihinsel anlamda bu şekilde üretilmiş bir mekân olan Göbekli Tepe sonradan düzenlenmiş planlardan, simgelerden oluşmuş, kutsallık anlamından koparılarak soyut bir görünüme büründürülmüştür. Bu tasarlana mekân anlayışı ve planlamalar mekânın yeniden üretim şeklini oluştururken, yerel halkın mekânı daha önce nasıl kullandığı ve ürettiği bilgisi göz ardı edilmiştir. Bu gözardı ediliş neticesinde yerel halk daha önce dini ritüeller için kullandığı ve ürettiği mekânı kullanamaz hale gelmiştir. Bu durum hem mekânın kutsal anlamda üretilme pratiğini ortadan kaldırmış hem de yerel halkın mekâna olan bağlılığında büyük yıkımlar meydana getirerek mekânı yeniden bir üretiliş aşamasına sürüklemiştir.

Lefebvre'nin dediği gibi mekân bütünlüklü bir yapıya sahiptir ve üretim süreçleri birbirinden bağımsız bir şekilde düşünülemez. Bu değerledirme içerisinde yer alan Göbekli Tepe'yi tek bir mekân sürecinde ele almak imkansızdır. Bunların sonucunda denilebilir ki Göbekli Tepe Lefebvreci bir mekân üretimi çerçevesinde algılanan, yaşanan ve tasarlanan bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle yapılan çalışma Lefebvre'nin mekân üretimi anlayışı ile kavramsal ve kuramsal olarak temellendirilmiştir.

3. BÖLÜM

GÖBEKLİ TEPE

1. GÖBEKLİ TEPE'NİN TARİHİ GELİŞİMİ

Son yıllarda devrim sayılabilecek kadar önemli keşifler yapılmıştır. Bu keşifler düşünce ve pratik sistemimiz de, geçmişe bakış açımız da köklü değişiklikler yapacak kadar önemli sonuçlar ve yenilikler içermektedir. Bu yenilikler geçmişin tanıkları geleceğin habercileri özelliği taşımaktadırlar. İnsanlık tarihin de bir çok kültür ortaya çıkmış ve dönemini tamamladıktan sonra tarihten silinmiştir. Bu kültürler insanlık geçmişinin anlaşılması açısından çok önemlidir. Çünkü kültürler yaşandıkları dönemin anlaşılması açısından birer haberci olma rolü üstlemişlerdir. Kültürlerden bazıları tarihin gelişim basamaklarını oluşturmuş, yanlızca bulundukları bölgeyi değil, günümüzün belirlenmesinde de küresel boyutta da etki yaratmışlardır. Bu etkilerin en belirgin olanları "devrim" olarak tanımlanmaktadır. Neoltik Çağ bu açıdan kuşkusuz, uygarlık tarihinin geçirmiş olduğu en önemli değişimdir. Bu nedenden ötürü "Neolotik Devrim" olarak nitelendirilmiştir. Neolitik çağa yönelik kazılar ile ortaya çıkarılan veriler, yaşanmış olan süreçlerle ilgili bildiklerimizin ötesine geçip, çok daha farklı boyutlarda bilgilerin elde edilmesine aracılık etmişlerdir. Bu toprakların geçmişin de nelerin olduğu ve bunların insanlık tarihi açısından nasıl bir önem taşıdığını anlamamıza yardımcı olan bilgiler, ülkemizin geniş toprakları, coğrafi çeşitliliği göz önüne alındığın oldukça azdır. Tüm bu koşullara rağmen, son yıllarda yapılan keşifler, uygarlık tarihi ve bilim dünyası açısından devrim sayılabilecek bir etki yaratmıştır. Bu yeni çalışmaların içerisin de en çarpıcı etkiler bırakanı ise "Göbekli Tepe" olmuştur.

Ülkemizde Neolotik Çağ'a yönelik Fırat ve Dicle'nin orta ve yukarı kesimleri ile Toros Dağları'nın etekleri arasındaki bölgenin, Yukarı Mezopotamya'nın yeni yaşam biçiminin beşiği olma potansiyeline sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yaşam biçimi bereketli bir hilalin varlığına dair kuşkusuz bir örneklem oluşturmaktadır. Aurenche ve Kozłowski (2001), birkaç evcilleştirilmiş bitki türünün ehlileştirilmemiş biçimlerinin yoğunlaştığı bu bölgeyi "Altın Üçgen" olarak adlandırmıştır.

Neolitik araştırmaların merkezi konumundaki Yukarı Mezopotamya, Bereketli Hilal'in sınırında bulunmaktadır. Bu çerçeve de Arkeolog Gordon Childe'ın ortaya

attığı “Neolotik Devrim” ve Mısır bilimci James Henry Breasted’in “Bereketli Hilal” tanımlamaları çok özel bir rol oynamaktadır. (Schmidt, 2007). Neolitik döneme ait birçok uygarlığın kalıntılarını barındıran Yukarı Mezopotamya bölgesinde dini ritüellerin izlerine de sıkça rastlanmıştır. (Mutluay, 2011). Dünyadaki en büyüleyici kült alanlarından biri olan Göbekli Tepe, dini ritüel kalıntılarının bulunduğu Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'a (PPN) tarihlenen yapay bir höyüktür (Schmidt, 2007). “Göbekli Tepe’nin kayalık yüzeylerinin yakınındaki diğer dağlar gibi sadece doğa tarafından şekillenmemiş olduğunu kısa sürede öğrenmiştik: Her yerde insan izlerine rastlıyorduk. Bütün bu izler, Mezopotamya güneşinin altında açıkça duruyordu ve bizler buranın bütün dağı algılamak için önemli bir çıkış noktası olduğunu anlamıştık. 1995 yılında platoda başlatılan arkeolojik kazılara ek olarak 1979 yılında burada insanlar tarafından oluşturulan yapıların doğal oluşumlardan ayrıldığını saptamaya yönelik topoğrafya ve jeomorfoloji çalışmaları da yapılmıştır” (Schmidt, 2007, s. 108-109). Schmidt’in yaptığı açıklamadan da Göbekli Tepe’nin üzerinde bulunduğu yapının doğal bir dağ silsilesi değil höyük olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu höyük, insanlık tarihine dair açıklanması gereken hususlarla ilgili önemli izler barındırmaktadır. Bu izler sadece ülkemiz açısından değil tüm dünya tarihi açısından da devrimsel nitelikte bilimsel bulgular barındırmaktadır.

1963’te yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Göbekli Tepe, yalnızca kireçtaşı bloklardan ibaret mezar kalıntıları olarak tahmin edilmiş ve kazı alanının değeri anlaşılamamıştır (Yalçın, 2011). Aynı dönemde Göbekli Tepe’nin kutsal bir alan, katedral olduğuyla ilgili Benedict’in (1963) raporu da dikkat çekicidir. Schmidt (1995), Göbekli Tepe’yle ilgili Benedict’in (1963) raporunda, hangi döneme ait olduğu bilinmeyen mezarlardan bahsedildiğini ifade etmektedir. 1995 yılında ise Şanlıurfa Müzesi ve Alman Arkeoloji Müzesinin ortak çalışmasıyla 800 metre rakıma sahip bir tepeye konumlanan Göbekli Tepe’nin dünyanın ilk tapınağı olduğuna dair buluntular elde edilmiştir (Schmidt 1995). Bu buluntular (şimdiye kadar) yapılan kazılar ile çıkarılan veriler ışığında değerlendirildiğinde, bölge de yerleşime dair izler bulunamamıştır (Schmidt 1995). Yapılan kazılarla bölgenin, önceden keşfi yapılmış olan Neolotik kazılar da bulunan yerleşim yerlerinden farklı olduğu görülmüş ve burada daha önce hiç bir yerde görülmeyen ritüel buluntuları ile karşılaşılmıştır (Schmidt 1995). Bununla birlikte yapılan kazıdan anlaşıldığı üzere herhangi bir mezar

kalıntısının olmadığını belirteren Schmidt (1995), kazı alanında bulunan T şekilli dikili taşların mezar taşına benzetilmiş olacağını düşünmektedir. Bu benzetme T şeklinin sembolik olarak mezar görüntüsü şeklinde olması ile de doğrudan ilişkilidir. Belli bir kısmına ulaşılan kült alanının etkileyici mimarisi ve küçük taş figürlerden heykeller ve hayvan heykellerine kadar betimlenen çok çeşitli ve benzersiz megalitlerin varlığı dikkat çekicidir (Schmidt ve Hauptmann, 2003). Bu megalitler oldukça zengin sembolik öğeler barındırmaktadırlar (Schmidt ve Hauptmann 2003). Göbekli Tepe önce çakmaktaşı ve silah imal edenler tarafından maden artıkları ve moloz parçaları ile inşa edilmiştir. Kazılar da bulunan çok sayıdaki çakmaktaşı ve benzeri buluntular da bu duruma işaret etmektedir (Luckert, 2017). "Göbekli Tepe'de çakmaktaşı alet imalatından kireçtaşı oymacılığına geçiş, kültürün din yoluyla yumuşaması anlamına gelmektedir. Çakmaktaşı yumrularının dağın, ve Toprak Ana'nın embriyoları olarak algılandığını anlamak Göbekli Tepe kefaret kültünün deşifre edilmesi açısından büyük bir ilerleme kaydedilecek bir hipotezin temelini oluşturmaktadır. Etrafı duvarlarla sınırlandırılmış kutsal tapınaklar, ilkel çağda çakmak taşından alet imalatının ve avcılığın ötesin de düşünceler geliştiren avcılar için ayrıcalıklı localar olarak görülebilir. Bu yapılar Büyük Ana'nın rahmine giriş olarak ta görülebilir. T şeklindeki dikilitaşlar, kireçtaşından fallusları temsil ediyor olabilir. Bunlar Toprak Anayı dölleme töreni için bu şekilde konumlandırılmış olabilirler. Bu durum da giderek büyüyen Göbekli Tepe'de Toprak Ananın hamileliğini işaret eder" (Luckert, 2017, s. 73).

Alandaki kazılar tamamlanmamış olsa da buluntular, avcılık ve toplayıcılık döneminden tarım dönemine geçişi anlatmaktadır. Bununla birlikte Göbekli Tepe kült alanının bir yerleşim yeri olmadığı yuvarlak megalitik şeklinde birkaç kutsal alandan oluştuğu belirtilmektedir. Bu kutsal alanlar, Toprak Ana'nın göbeğin de konumlandırılmıştır (Schmidt 1995). Kazılarda ortaya çıkarılan yabanıl, tehlikeli hayvan betimlemeleri, ereksiyon halindeki penis figürü, hayvan ve insan kafası birleşik heykelleri tepenin her tarafına yayılmış dikili taş parçaları ve mimari kalıntılar, Göbekli Tepe'nin dinsel özellik taşıdığını düşündürmektedir (Schmidt, 2007). "Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan dini temalar sağlık sembolü doğurganlık ve üremeden ziyade, yabani doğadan kaynaklanan korku ve tehlikeler olabilirler" (Luckert, 2017, s.78).

Yapılan kazılarda anıtsal dini mimarinin iki evresini yansıtan mabetler ortaya çıkarılmıştır. "Göbekli Tepe'deki mabetler, bazalt yapıdaki tepelik bir bölgenin, kireçtaşına dönüştüğü 800 metre rakımlı en yüksek noktasında, binlerce yıl ara ile aynı yerde inşa edilmiş ve sonrasında bilinmeyen bir nedenle toprak ile örtülerek insan eli ile gömülmüşlerdir. Göbekli Tepe'deki mabetlerin en önemli özelliği buğüne kadar yeryüzünde yapılmış en büyük dini yapı olmalarıdır. Tepe yaklaşık 300 metre çapında, 15 metre yükseklikte yapay bir tepedir. Çok kaba bir hesapla 500.000 m³ toprak en yüksek tepenin üzerine taşınmış ve mabetlerin üzeri bilinçli bir şekilde örtülmüştür. Genelde mabetler arkeolojik olarak üst üste aynı nokta da kurulan farklı tarihlerde yapılmış kalıntılar şeklindedir. Bir tarihi kalıntının altında daha eski tarihli başka bir alan, onun da altında daha da eski başka bir kalıntı şeklindedir. Ancak Göbekli Tepe'de böyle değildir. Mabetler aynı seviyededir. Yan yana aynı seviyede 500 ila 1000 yıl ara ile inşa edilmişlerdir (Sepici, 2018, s.64).

"Yapıların mabet olarak tanımlanması ve günümüzden 12.000 yıl öncesine ait olup olmadığı 2000'li yıllara kadar tartışma konusu yapılmış ancak tüm bilim çevrelerince ortaya çıkarılan "C" mabedinin 12.000 yıl öncesine ait olduğu kesinlik kazanmıştır" (Sepici, 2018, s. 65). "C" tabakasının yaşı 12.000 olarak belirlenmiştir. Tepe, Yakın Doğu'nun Bereketli Hilal bölgesi dışında dünyanın her yerindeki insanların hâlâ avcı-toplayıcı olarak yaşadığı bir zamana tarihlenmektedir. Ortaya çılarılan mabetlerden "D" mabedinin 11.500 yıl, kazı çalışmaları devam eden diğerlerinin ise yaklaşık 10.000 yıl önce inşa edildikleri tespit edilmiştir. İnsanların köylere yerleşmeye başladığı, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesine yol açan faaliyetlere başladığı yer olarak tahmin edilen Göbekli Tepe'nin o dönemin sıradan bir yerleşim yeri değil, dini alana ait bir yer, kutsal bir alan olduğu ileri sürülebilir. Göbekli Tepe, toplulukların karmaşık ayinler yapmak için bir araya geldikleri bölgesel bir tapınma merkezi gibi görünmektedir (Hauptmann, 1993).

"Göbekli Tepe'nin 12.000 yıl öncesindeki insanlar tarafından nasıl ve neden yapıldığı ancak tapınma ihtiyacı ile açıklanabilmektedir. Bir yerleşim merkezi olmayan Göbekli Tepe hem coğrafi konumunun özelliği hem de mimari planı açısından neolotik dönem yerleşmelerine göre büyük farklılıklar göstermektedir. Genel mimari yapısı, T biçimli sütunları ve daha bir çok özelliği Göbekli Tepe'nin ritüelik uygulamalar amaçlı kullanılan bir yer olduğunu ortaya koymaktadır. Yani

karşımızda buğüne kadar varlığından haberimizin olmadığı, tarımın keşfinden önce inşa edilmiş Cilalı Taş mabetleri bulunmaktadır” (Sepici, 2018, s. 35).

Göbekli Tepe'deki daha eski tabakanın kutsal alanlarının bilinmeyen bir süre sonra kasıtlı ve hızlı bir şekilde gömülmesi, oldukça düşündürücüdür. Doldurma eyleminin bir ritüelin parçası olup olmadığı konusu belli değildir.

“Mabetlerin üzerinin insan eli ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Göbekli Tepe’nin jeolojik yapısı itibari ile çevresindeki tepelere göre en yüksek noktada olması, dolgunun başka bir yerden erozyonla gelip birikme olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Diğer kısımların yağmur ya da rüzgar ile aşınıp sadece tepenin üzerindeki toprağın kalması da mümkün değildir. Çünkü dolgu yapılan toprak sert değil son derece yumuşak yapıdadır. Ayrıca dolgunun içerisinde kemik kalıntıları ve yöreye ait olmayan, inşaat sırasında kullandıkları taştan yapılmış aletler bulunmaktadır. Mabetler derine de gömülmemiştir. T sütunlarının üzerleri kapatılıp bırakılmıştır. Genel jeolojik yapıya, dolgunun kalınlığına ve dolgu yapılan toprağın yapısına bakıldığında bilinçli bir şekilde insan eli ile doldurulduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır” (Sepici, 2018, s. 64-65). Mabetlerin üzerinin neden kapatıldığına dair kesin bir kanıta rastlanmamış olunsa da, o dönem kullanıcılarının Tepe’de bulunan salgın bir hastalıktan kaçmak için orayı terkettikleri ve yapıların üzerini kapattıkları ya da ibadet ettikleri yerde inanç kavramları değişince daha önceki inanç yapılarını toprağa gömmüş olabilcekleri gibi bir çok varsayım ileri sürülmektedir.

Mabetlerin üzerinin toprakla kapatılması sonucu ortaya çıkan yükseklik (tepe) toprak ananın göbeğine benzetilmektedir. Bu göbek gökyüzüne doğru şişkin ve etrafa yayılmış olarak tasvir edilmektedir. Bu benzetmenin sıradan olmadığına dikkat çeken (Luckert, 2017) göbek benzetmesinde sıklıkla doğum ve yayılma kavramlarına odaklanmaktadır. Bu odaklanma aynı zaman da Toprak Ana’nın göbeğindeki kutsal alandan kaynaklı bir üretime de işaret etmektedir. Bu hususu detaylandıran Luckert (2017) Göbekli Tepe keşfini gerçekleştiren Schmidt’in verilerini değerlendirerek bu alanda sistemli bir dinin var olduğunu hatta Tepe’nin dinin doğduğu yer olabileceğini belirtmektedir. Bu düşüncesinde biraz daha ileri giderek inşa edilen katedralin şehirden önce inşa edildiğini Schmidt’in verilerine dayanarak belirtmektedir.

Araştırma kapsamında elde edilen verilerde de bir kült alanı olarak belirtilen Göbekli Tepe'nin üzerinin toprakla örtülmüş olmasına rağmen bilinmeyen dönemlerden itibaren bölge halkının bu alana kutsallık atfetmesi ve mekânı koruması dikkate değer bir ayrıntı olarak tespit edilmiştir. İslamiyet'in yaygın bir dini inanış olarak kabul gördüğü Şanlıurfa topraklarında "Göbekli" diye adlandırılan tepenin kutsal sayılması ve yine İslam dininin uygulama şekillerinden biri olan abdest alma ve namaz ibadetinin tepedeki kabirleri ziyaretten sonra yerine getirilmesi, dua edilmesi, toprağının şifalı kabul edilmesi, ziyaret eden herkesin kendinden bir şeyler bulması, tepenin huzur vermesi gibi anlamlar yüklenmesi bu mekânın günümüze kadar korunmasını sağlamıştır. Bu tür bir korumanın mekânın kutsal olarak kabul edilmesinden kaynaklı olduğu kuşkusuz görülmesi gereken bir gerçekliktir. Bir tapınak olarak inşa edildiği dönemde kutsal kabul edilen Göbekli Tepe'nin üzeri toprakla örtülmesinden sonra da kutsallık anlamının devam ettirilmesi oldukça şaşırtıcıdır. Göbekli'de bulunan mezarlarda kimlerin yattığının bilinmemesi, mezarın hangi döneme ait olduğu kaydının bulunmaması oldukça düşündürücüdür. İhtimal dahilinde mekânın korunması için yapay olarak mezar yerleştirilmiş olabilir. Bu araştırma kapsamında görüşülen katılımcıların Göbekli'de yerine getirilen ritüellerin dedelerinden devraldıkları miras olduğunu ifade etmeleri ve aynı ritüelleri devam ettirmeleri, toprağının kutsal olduğunun altının çizilmesi gibi hususlar mekânın toprakla örtülerek korunması amacıyla da örtüşmektedir. Çünkü insanların inançları ne olursa olsun özellikle ibadet ettikleri yeri gizleme ve bir takım işaretlerle yok etmeden devamlılığını sağlama eğilimi gösterdiği, yapılan kutsal mekân kazılarında sıklıkla karşılaşılan bir gerçekliktir.

Günümüz de ise Göbekli Tepe gelen gören herkesin dikkatini çeken bir gizem barındıran bir mekân haline gelmiştir. Göbekli Tepe uzay bilimceler olsun, jeologlar, arkeologlar, heykeltraşlar, bilim adamları, ufocular, sosyologlar, değişik dinlerden olanlar olsun herkeste merak uyandırmayı başarmıştır. Mekân herkesi kucaklayan bir sıcaklığa sahiptir. Genetik kodlarımızdan olsa gerek Tepe'ye her geldiğimiz de insana çok tanıdık gelen bir ortam duygusu oluşmaktadır (Sepici, 2018).

Göbekli Tepe mekânın turizm odaklı bir alana dönüştürülmesi, alanın tarihi görüntüsünü deformasyona uğratan eklemelerin yapılması, bakanlığın çalışmaları

sonucunda mekânın isminin değiştirilerek 12 Tepe'ye dönüştürülmek istenmesi, mekânın yeniden üretimine sahne olmuştur.

Foto 1. Göbekli Tepe'nin Günümüzdeki Görünümü **Kaynak:** Mehmet Tarık Yıldız

Fotoğrafta da görüldüğü üzere kazı alanının üzerine modern görüntüde bir çatı yerleştirilmiştir. Klaus Schmidt'in hayatta olduğu dönemde herhangi bir ekleme yapılmasına izin verilmemiş, yapının tarihi görüntüsünün bozulmamasına özellikle dikkat edilmiştir. Göbekli Tepe'ye ulaşımın çok zor olması dahi Schmidt'i ikna edememiş ve yol yapılmasına dahi onay vermemiştir. Araştırmacı saha çalışması sırasında katılımcılarla yapılan görüşmelerde edindiği bu bilgilere ek olarak Schmidt'in bölge halkının ibadetine karışılmaması gerektiği konusunda da özel bir uyarıda bulunduğunu öğrenmiştir. Araştırmanın bulgular bölümünde de yer verildiği üzere Schmidt'in vefatından sonra yol yapılmış, turistlerin dinleneceği ve bir şeyler yiyip içeceği bir mekân açılmış, Göbekli Tepe mekânının üzeri çatıyla kapatılmış ve girişler ücretli hale getirilmiştir (Foto 1). Göbekli Tepe'nin günümüzdeki durumunu betimlemek gerekirse mekân, tarihi aydınlatması yönüyle turizme hizmet eden bir

mekân özelliği taşımaktadır. Bu durumda bizlere göstermektedir ki Göbekli Tepe inşa edildiği "kutsallık" anlamını yitirmeye başlamıştır. Daha da felaketi bura da yaşayan ve Tepe'yi kutsal mekân olarak ritülleri çerçevesinde üreten insanlar kazı çalışması sonrası Tepe ile ilgili yapılan tüm yeni projelerde görmezden gelinmiştir. Üzerinde popüler olarak zihinsel projeler barındıran ve ilgi odağı haline gelen mekânda Göbekli'nin asıl sahipleri unutulmuştur. Bu unutuluş neticesinde yerli halk artık Göbekli Tepe'yi inanç anlamında kullanamaz, dedelerinden kalma devam ettirdikleri dini ritüelleri yapamaz hale gelmişlerdir. Keşiften önce kutsal olarak nesiller boyunca üretilen mekân keşif sonrasında bam başka bir mekân üretim aşamasına ev sahipliği yaptırılarak üretilmeye başlanmıştır.

2. DÜNYANIN EN ESKİ TAPINAĞI OLAN GÖBEKLİ TEPE'NİN ÖZELLİKLERİ

Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan Şanlı Urfa ilinin 19 km uzağında, Örencik Köyü civarında, çevresine göre yüksekte kalan, gökyüzüne doğru göbek şeklinde bir görüntüsü olan, kalkerli bir resifin üzerindeki Göbekli Tepe, tarihin en eski tapınağı olarak kayıtlara geçmiştir (Schmidt, 1995). Nitekim Schmidt'in "Göbekli Tepe'de çok sayıda buluntu ve yapıları gördükten, höyüğün dışındaki geniş kaya yüzeylerindeki izleri ve höyüğün içerisindeki yapı izlerini bir bütün olarak yorumladıktan sonra, buranın büyük olasılıkla Neolitik Çağ'a ait görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna vardık. Böylece Göbekli Tepe'de ilk araştırma kampanyası sonrasın da bölgedeki tüm insanların, uzun bir zaman dilimin de çalıştıkları ve çok daha uzun bir zaman diliminde buradaki kült törenlerini ziyaret ettikleri, bir kült merkezi ile karşı karşıya olduğumuz kesindi" (Schmidt, 2007, s. 113). ifadelerinin de bu yönde olması Göbekli Tepe'nin hangi amaçla inşa edilip yapıldığı konusunda zihnimizin biraz daha aydınlanmasına aracılık etmiştir.

"Göbekli Tepe Bereketli Hilal olarak adlandırılan bölgenin tam ortasında yer almaktadır. Şanlı Urfa çeşitli uygarlıkların egemenliği altında bulunmuş, dinler tarihi açısından tarihi birçok yapıyı içerisinde barındıran bir şehirdir. Antik dönemden itibaren önemli bir şehir yerleşim yeri olan Şanlı Urfa dönem içinde "Edessa" , "Ruha" , "Orfa" ve "Urhai" gibi isimler almıştır. Bu şehir Anadolu'nun en önemli mistik merkezlerinden biridir ve aynı zamanda tarih içerisinde Peygamberler şehri olarakta

bilinmektedir. Göbekli Tepe'nin bütün tek tanrılı dinlerden izler taşıyan Şanlı Urfa şehrinde bulunması tesadüfi bir durum değildir" (Sepici, 2018, s. 55).

"Eski ev hayvanları ve kültür bitkilerinin bütün yabani türleri Bereketli Hilal'de bulunmaktadır ve tüm yabani türlerin hep birlikte görüldüğü tek yer sadece Bereketli Hilal'dir. Sadece burada insan, eski dünyadaki ilk Neolitiğin özünü belirleyen olayları gerçekleştirebiliyordu: Tahıl ekimi ve koyun, keçi boğa ve domuzun evcilleştirilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir " (Schmidt, 2007, s. 65). Schmidt'in bu sözleri de Bereketli Hilal'in tam Tepe noktasında duran Şanlı Urfa'nın neden Göbekli Tepe'ye ev sahipliği yaptığını açıklar niteliktedir.

Göbekli Tepe'nin yerleşke olduğuna dair bir ize rastlanamamış olması, kült alanı olma teorisini güçlendiren T şekilli taşların varlığı bu mekânın kutsal bir alan olduğu sonucunu doğurmaktadır. Bu konuda özellikle Schmidt, Tepe'nin yapılış amacının dini ritüellerin gerçekleşmesi için bir tapınak merkezi olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu ifade etmektedir. (Schmidt, 2007)

Kutsal mekânlar inşa edilirken yapının herkes tarafından görülmesi ve keşfedilmesi ön planda tutulmaktadır. Ayrıca bu tür mekânlarda yüseklik tanrıya daha çok yaklaşma anlamı da taşımaktadır (Eliade, 2003). Kutsal alan kabul edilen mekân; yer, gök ve yeraltının birleştiği nokta olarak görülmekte ve merkez olarak algılanmaktadır. Bu mekânlar genellikle en yüksek dağa konumlandırılmakta ve yine mekânda ağaç ritüeline de yer verilmektedir. Bu kutsal mekânlar Tanrıların dünyaya iniş kapısı olarak da algılanmaktadır (Eliade, 2003). Dağ ritüelinde tek ağaç sembolüne yer verilmiş olması da tanrıyı sembolize etmektedir. Ağacın kökleri, gövdesi ve dallarının yer, gök ve yeraltı dünyasıyla bağ kurduğuna da inanılmaktadır. Dolayısıyla ağacın kutsiyet ifade ettiğine ve ağaç vasıtasıyla tanrı ile iletişim kurulduğuna inanılmaktadır (Gürsoy, 2012). Göbekli Tepe dışarıdan bir bakış açısı ile ele ele alındığında, gökyüzüne doğru yükselen yığma bir toprak birikimi olması, hemen yanı başında kurumuş bir dut ağacı ve mezarlar bulundurması gibi fiziksel yapılı özelliklerinin dışında, günümüzde de yöre halkının Göbekli Tepe'yi kullanma amacı düşünülecek olduğunda, tarihin her döneminde sıradışı bir amaca hizmet ettiği kolaylıkla görülebilmektedir. Keşifle birlikte Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan mabet, mekâna kutsallık atfedilmesinin geçmişini ve buğününü açıklar niteliktedir. Mekân

perspektif bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde ilk kullanımından son kullanımına kadar inanç kavramına hizmet etmiş olarak görünmektedir.

“Göbekli Tepe’deki insanlar madenci ve alet imalatçısıdır. Bu insanlar din konusunda yaşadıkları avcı- toplayıcı topluma hizmet etmişlerdir. Göbekli’nin inşası sürecinde insanlar, silah imal edenlerden sonraki süreçlerde yontuculara dönüşmüşlerdir. Tepe’yi inşa eden ustaların gelişmesi de yonttukları hayvan tanrı totemleri sayesinde gerçekleşmiştir. Genelde sınırsız deneysel bir süreci onaylama eğilimi gösteren bilimsel gerçekçi zihinler tarafından bize anlatılan günümüz dünyasında din konusunun, tereddüt etmeden geri plana iteriz ya da bir soruya dönüşecek kadar anlaşılamayacağını düşünürüz. Bu durum dinin etrafında şekillenen kutsallık algısı ve ürettiği her türlü yapı içinde aynı şekilde tezahür eder. Bilim adamları tarafından dini anlayış gerçekçi değerlendirmelerden uzakta konumlandırılmıştır. Ortaya çıkan bu düşünme tarzının her biri kendi orantısal boyutları ve varoluşsal odak noktaları doğrultusunda işler” (Luckert, 2017, s. 75-76). Luckertin’de ifade ettiği gibi din konusu inançsal bir ihtiyaçtır ve insanların gelişmesine aracılık etmiştir. İnsanların sahip olduğu inanç gereksinimi onları silah ustasından yontma sanatçısına çevirerek kült alanlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Soyut olarak algılanan din algısı öğretilenin aksine somut gerçeklik ve türevlerinden bağımsız değildir. Göbekli Tepe’nin yaratıcısı olan insanlar bu duruma verilebilcek güzel bir örnek toplumu teşkil etmektedir.

Göbekli Tepe kazılarında bulunan ok uçları, mızrak uçları, yontulmuş taş keskiler, çakmaktaşından yapılmış eşyalar, etrafa saçılmış olan büyük taş kaplar bölgenin sıradan bir tepe olmadığını göstermektedir (Schoch, 2010). Klaus Schmidt’e göre Tepe, insanlık tarihi hakkında bilinenlerden çok daha farklı bilgiler elde edebileceğimiz tapınaklara sahip büyük bir kült alanıdır. Aynı zamanda Schmidt bu kült alanının yapılış ve kullanım açısından diğer kült alanlarından farklı olduğunu ifade etmiştir. Göbekli Tepe’nin gerek tarihsel açıdan daha eski bir dönemde inşa edilmiş olması gerekse de kullanım açısından işlevini tamamladıktan sonra üzerininin toprakla gömülmesi (Foto 2) gibi bir çok farklılık içermesi Schmidt’in düşünce sisteminin doğru olduğunu göstermektedir.

Göbekli Tepe kült alanı 20 adet dairesel yapıdan oluşmaktadır. Göbekli Tepe'de şimdiye kadar A, B, C, D, E, F mabedleri gün yüzüne çıkarılmıştır. A mabedi; 3 metreden yüksek dikilitaşlar ile 1 ve 2 yarım şeklindeki dış duvarı sağlamlaştıran bir taş setinden oluşmaktadır (Foto 3). Taşların üzerinde çeşitli hayvan kabartmaları vardır. Yapılan araştırmalar burada yer alan dikilitaşların yapısının konstrüksiyonu ile hiçbir ilgisinin olmadığı, yapının sağlamlaştırılması için tasarlanmış olabileceklerini orataya koymuştur. B mabedi; diğer yapılardan farklı olarak birçok dikilitaşının üzerinde, tamamlanmamış hayvan kabartamalarına rastlanmıştır. Kabartma şekillerinin belirgin olduğu dikilitaşlarda ise akbaba, leş yiyen karga türleri sıklıkla rastlanan kabartmaları barındırmaktadır. C mabedi; mebed şuana kadar kazısı yapılmış yapıların içerisinde en eskisidir ve çapı yaklaşık olarak 30 metredir. Yapının temeli kaya zemine oturtularak inşa edildiği için su geçirmez yapıdadır ve doğu eğilimlidir. Mabed'de her iki tarafi işlenmiş devasa taşlardan yapılmış iki parelel duvar bulunmaktadır. Dikdötgen taş kaide içinde ve ortasında delik olan yuvarlak bir taşta mebed'de bulunan diğer bir ayırt edici arkeolojik buluntuyu oluşturmaktadır. D mabedi; yapı 11.500 yıl öncesine aittir. Burada diğer mabetlerde bulunan sipiral şekilli dönen bir yol bulunmamaktadır. Yapı zemindeki kaya üzerine oyularak yerleştirilmiş dikilitaşlardan oluşmaktadır. E ve F yapıları ise diğer dört mabede oranla daha küçüktür ve yaklaşık 10.00 yıl öncesi ile tarihlendirilmektedirler (Sepici, 2018).

Kazılar ile ortaya çıkarılan yapıların önemli matematiksel bir mimariye sahip olduğu, taş sütunlardaki figürlerin özel amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Çağının binlerce yıl ötesinden mimarlık bilgisine sahip olan kişiler tarafından inşa edilen yapının aynı zamanda üstün bir jeoloji bilgisi gerektiği de belirtilmektedir. Kült alanı üstün bir zeka ve tasarının ürünüdür denilebilinir (Albustanlıoğlu, 2017).

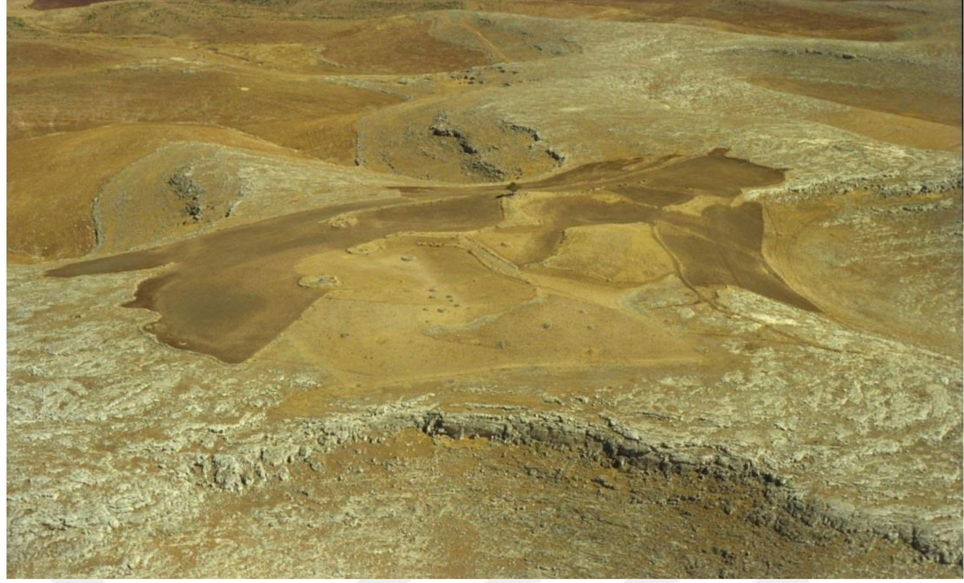

Foto 2. Göbekli Tepe Kazı Öncesi **Kaynak:** Klaus Schmidt (1995)

Foto 3. Göbekli Tepe Kazı Alanı   **Kaynak:** Yazar tarafından çekilmiştir. (2021)

Göbekli Tepe'deki heyvan tasvirlerinin ve simgelerin ne anlama geldiğini ve nasıl ritüllerde kullanıldığı hakkında çıkarım yapmak oldukça zordur. Bu imgeler klan totemleri veya Neolitik tanrıların tasvirleri olabilirdi fakat Göbekli Tepe'de "Ana Tanrıça" yoktur ve hayvan kabartmalarının hepsi erkektir. Tasvirler daha çok yabani doğadan kaynaklanan tehlikeleri ve korku duygusunu hisettirir şekildedir. Kuşkusuz ki Göbekli Tepe'yi yapanlar totemlerin itaat edilmesi gereken tanrılar olduğunu düşünmektedirler. Aynı zamanda bu hayvan tasvirlerinin alçak kabartmalar şeklinde yapılmış olmaları ilahi hayvanların hala insanlardan güçlü olmadığını göstermektedir. Bu nedenle Göbekli Tepe'deki kabartmalarda bu düşünce sistemlerini yansıtan sayısız

kabartma şekillerinin olduğu dikilitaşlar mevcuttur. Bu dikilitaşlar büyük T şekilli, antropomorfik bir yapı olarak ifade edilmektedir. T biçimindeki taşın üst kısmı, insan kafasına benzetilmekte, aşağı kısımlar ise gövde olarak betimlenmektedir. Bu taşların tek parça halinde çıkarılmış olması monolitik özellik taşıdıklarını göstermektedir. Ayrıca T şekilli taşların kenarları spiral olarak yontulup yuvarlaklaştırılmamıştır. Kenerları sivri kare şeklini andıran dikilitaşların üst kısımlarında küçük yuvarlaklar şeklinde oyuklar yer almaktadır. Bu oyuklar tanrıya armağan olarak verilen kurbaların etlerini akbabaların yemesi için konulduğu neolitik kaseleri andırmaktadır. Böylesi bir durum Göbekli Tepe'de akbaba kültünün sıklıkla kullanıldığını göstermektedir (Luckert, 2017). Klaus Schmidt ise dikili taşaların tepesinde bulunan bu küçük oyuklar için heryerde bulunduklarını ve sıklıklada oyukların yanlarında halka izlerinin olduğunu belirtmiştir. Ancak bu sorunun en basit cevabına kan, bira, süt veya su gibi yada daha büyük ihtimalle et gibi bir yiyecek için kullanılan kaseler görevi üstlenebileceği düşüncesi Schmidt için daha kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü bu oyuklar yüksek yerlerde bulundukları için tapınakların içerisinde yer alan ritüeller açısından sembolik işlev görmüş olabilecek akbaba, kuzgun gibi hayvanlara adaklık olarak sunulan yiyecekleri içermiş olabilirler. Bu duruma paralel bir şekilde Göbekli Tepe'deki dolgu malzemesinde çok sayıda karga ve kuzgun kemiğine rastlanmış olması yapılan yorumları desteklemektedir (Collins, 2018).

T şeklindeki monolit taşların 2 km uzaklıktaki taş ocağından bu tepeye taşındığı düşünülmektedir. Nitekim bahsi geçen taş ocağında ortaya çıkarılmamış T şekilli taşlar bulunmaktadır. Bu taşlar işlendikleri ana kaya üzerinde bilinmeyen nedenlerden dolayı bırakılmışlardır. T şekilli monolit yapıların bazılarında kol ve el kabartmaları bulunmaktadır. Bazılarında ise kemer benzeri işlemeler görünmektedir. Bu kemer görüntülerinde betimlenen hayvan ise tilkidir. T şekilli dikilitaşaların üzerinde sıklıkla kullanılan hayvan figürleri ise; örümcek, kertenkele, yılan, aslan, yaban öküzü, tilki, kuş, ceylan, yaban domuzu, böcek gibi hayvan kabartmalarıdır (Luckert, 2017).

Foto 4. Sembolik Hayvan Figürü 1 **Kaynak:** Klaus Schmidt

Günümüzden yaklaşık olarak 12 bin yıl önce yaşamış Neolitik Çağ insanlarının yaptığı bu T şekilli dikili taşlar, inşa edildiği döneme göre eşsiz denilebilecek mimarisi, üzerlerine yapılan hayvan kabartmaları ve semboller ile avcı – toplayıcı olarak bilinen insanların tahmin edilenden çok farklı bir Taş Devri toplumu olduklarını göstermektedir (Luckert, 2017). Ayrıca hayvan motiflerine sıkça yer verilmiş olması, dönem insanlarının yaşam tarzlarında ve bulundukları alanı şekillendirmelerinde hayvanlara büyük bir rol verdiklerini düşündürmektedir (Foto 4,5,6).

Foto 5. Sembolik Hayvan Figürü 2 **Kaynak:** Klaus Schmidt

Foto 6. Sembolik Hayvan Figürü 3 **Kaynak:** Mehmet Tarık Yıldız

T şeklindeki sütunlarda resmedilen kabartmalarda bulunan hayvanların tamamı o dönemde bölgede yaşayan ve sıklıkla bulunabilen hayvanlardır. Hayvan tasvirleri oldukça ayrıntılı bir şeklide dizayn edilmiştir. Tasarlanan hayvan kabartmalarında bir olayın, öykünün anlatılmaya çalışıldığı düşünülmektedir. Bu anlatış yaşanılan hikayenin resmedilmesi şekline daha çok uymaktadır. Ayrıca dikili taşlarda insan yüzü tasvir edilmemiştir (Foto 7), bu durum yüzleri olmayan antropomorfik heykellerin yaşadığı dönemde diğer insanlardan daha güçlü ve önemli insanlar olduğu ya da tasvir edilen heykellerin hayatta olmayan, hiç var olmamış soyut kişileri ya da tanrıları temsil ettiği fikrini savunmaktadır. Dikilitaşların tanrılar ya da tanrıya ulaşmaya aracılık sağlayan muhafızlar olabileceğini düşündürmektedir. Dikili taşların yanına başsız heykeller ya da heykel başlarının bırakılmış olması, Tepe'de uygulanan dini ritüellerin ata kültüyle ilişkili olduğunu göstermektedir (Schmidt, 2007).

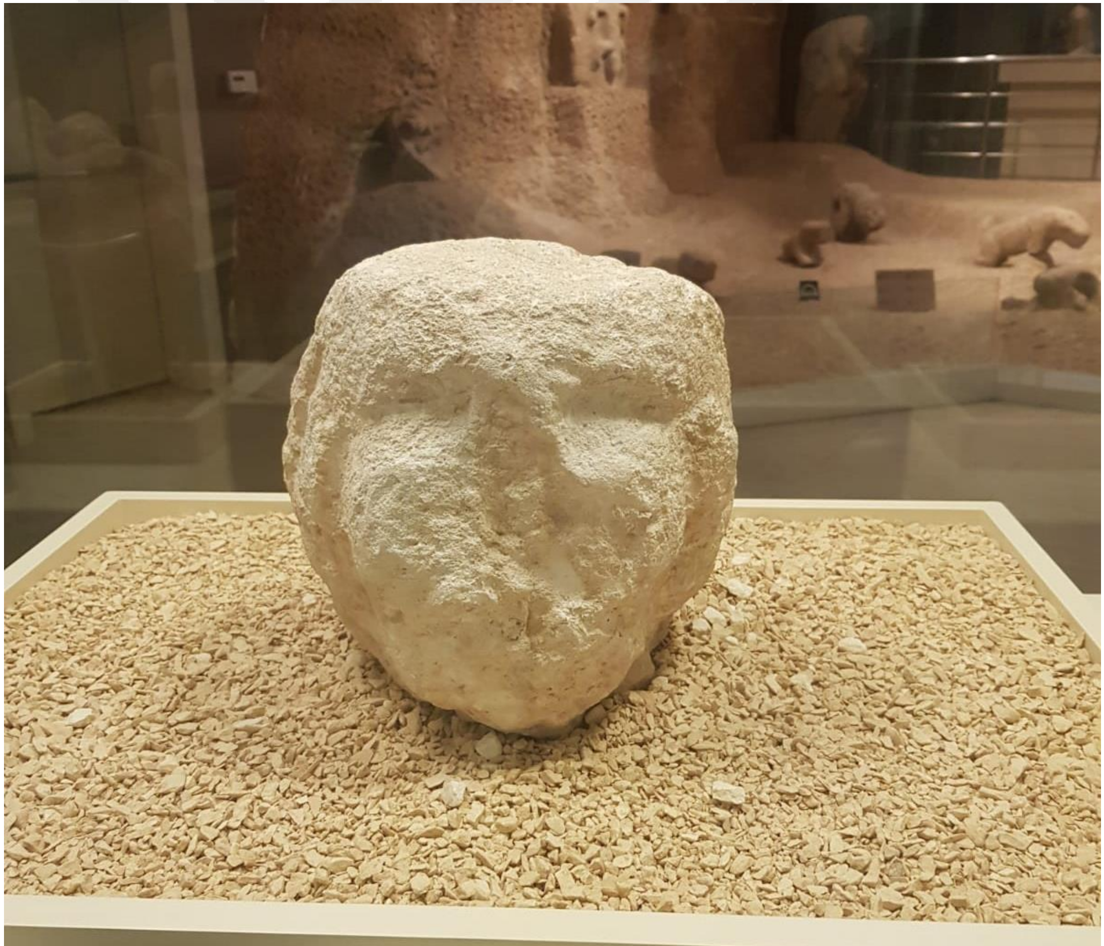

Foto 7. İnsan Başı Formundaki Heykel **Kaynak:** Yazar tarafından çekilmiştir.

“Göbekli Tepe kült alanında sütunların dışında henüz işlevi tam olarak bilinmeyen kireçtaşından yapılmış yaklaşık 120 metre çapında bir halka bulunmuştur (Foto 8). Dikdötgen taş kaide şeklinde ortasında delik olan bu taş Sunak ya da Altar (tapınaklarda, üzerinde kurban kesilen, günlük vb. yakılan, başına geçilip dinsel tören yapılan, masa biçiminde taş.) olarak tabir edilebilecek bir yapıdadır. Tepe halkının Ortasındaki yuvarlak taşın içinde değişik bitkileri karıştırıp ezerek bir çeşit ilaç yaptıkları ya da çeşitli uyuşturucu bitkileri kullanarak kendilerinden geçtikleri düşünülebilir. Bu taşın üzerinde kurban kesip kan akıttıkları da kuvvetli bir ihtimaldir. Bu şekilde yorumlanma nedeni Göbekli Tepe’den sonraki dönemlerde benzer yapı da sunak taşlarında kurban kesme ritüellerinin uygulanmış olmasıdır (Sepici, 2018, s.72-73).

Foto 8. Büyük Taş Halka **Kaynak:** Yazar tarafından çekilmiştir.

Delikli taşlar, prehistoryacılar tarafından dolmenlerdeki deliklerin ölüler gömüldükten hemen sonra onlara bu yoldan yiyecek adağı ulaştırmak için kullanılmış bir yol olabileceğini düşünmektedirler. Genelde megalitik yapılarda rastlanan bu delikli taşlar ölünün ruhunun mezardan çıkışına izin verildiği halkalar olarak ta karşımıza çıkmaktadır. Roma hakimiyetindeki Avrupa'da ve Bronz Çağında Doğu Anadolu'daki Ağrı Vadisinde görünürde benzer amaçlar ile yakılan naaşların küllerinin konduğu kapların ortalarına veya yanlarına delikler açılırdı. Bu delikli taşların böyle bir düşünce sistemine de hizmet etmiş olabilecekleri kuvvetli bir varsayımdır. Diğer bir örnek olarak ta Avusturya'nın Tirol bölgesi gibi yerlerinde evlerin duvarlarına açılan dairesel "kapılar" sadece ev halkından birisi öldüğünde, ölünün ruhunun yeryüzünden ayrılıp öte dünyaya geçmesine izin vermek amacıyla açılmıştır. Yapıların bu işlevi ruh deliğinin nasıl bir işlev amacı ile tasarlandığı hakkında bölgeler arasında benzerlik olduğunu ortaya koymaktadır (Collins, 2018). Taşlar genel anlamda kozmik bölgelerin kapısı olarak görülmekle birlikte tarihte farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Hindistan'da da güneş sembolü ile gösterilen bu delikli taşların, ruhların farklı bir boyuta geçtiği dünya kapısı olduğuna ve bu taştan geçen insanın yeniden doğduğuna inanılırdı. Bu taşların deliği ise "kurtuluş kapısı" olarak adlandırılmıştır. Kurtuluş kapıları kullanıldıkları dönemde işlevsel olarak iki alem arasındaki geçişi sağlayacak şekilde tasarlanmışlardır (Eliade, 2009). Göbekli Tepe'de bulunan ve Schmidt tarafından "ruh deliği" olarak adlandırılan delikli taş, kullanıcıları tarafından atfedilen bir kutsallık anlamı taşımaktadır.

Göbekli Tepe de dini ritüellerin yapılmış olma ihtimalini kuvvetlendiren diğer bir kanıt da dev teknelerin bulunmasıdır. Dev teknelerin bulunması ve kapların dibinde rastlanan yabani tahıl artıkları bir çok yoruma açıktır. Dev teknelerde büyük insan topluluklarına ziyafet verildiği görüşünden hareketle büyük törenlerde yiyecek temin etme ihtiyacının oluşması ve bu sebeple de buğdayın evcilleştirmesinin başlamasının olası bir nedeni olarak görülmektedir. Bu ihtiyaç dev teknelerinin işlevinin ne olabileceği konusun da ipuçları verecek mahiyettedir (Hayden 2003). Şölen geleneğine dair Göbekli Tepe dışında Hallan Çemi, Körtik Tepe gibi bir çok kazı alanında "şölen yeri " olarak törenlere hizmet etmiş olabileceği düşünülen bir çok meydan tespit edilmiştir. Özellikle Körtik Tepe'de bulunan dev teknelerde ezilmiş

tahıl kalıntılarına rastanması bu teknelerin içerisinde tahıl içeceklerinin hazırlandığı ve saklandığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Yapılan genetik incelemeler sonucunda Karacadağ civarinda bulunan ehlileştirilmemiş buğday'ın Bereketli Hilal bölgesinde yetişen buğday türünün atası olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Karacadağ lokasyon olarak Göbekli Tepe'nin hemen yakınlarında yer alamktadır (Başgelen, 2014). Sonuç olarak bu alanda bulunan dev teknelerde bitkilerin ehlileştirildiğinden de bahsedilebilir (Neef, 2003).

Dev teknelerin içerisinde tahılların mayalandırılması burada alkollü içeceklerin yapılmış olma ihtimalini de gün yüzüne çıkarmaktadır. Nitekim alkollü içeceklerin belirlenmesine yönelik iki temel görüş vardır. Bu görüşlerden ilki bira yapına dair bulgu aramayı gerektirir, bu durumu Dineley (2004) Neolotik Çağ'da bira yapımı konusundaki birçok çalışmasında konu edinmiştir. Bira yapımının malzemesi olan tahılın çimlenmesi için malt bir zemine ihtiyaç duyulması, mayalanması için teknelerde fermantasyona sokulmuş olabileceği üzerinde yoğunlaşmıştır. İkinci görüşte ise, Neolotik Döneme ait taş kalıpların tabanına yapışan organik kalıntıların incelenmesi yoluyla oluşturulan kanıtlar bulunmaktadır. Göbekli Tepe'de yapılan kimyasal analizlerin sonucunda oksalik asit tuzu kalıntılarına rastlanmıştır. Bu asit türünün varlığı tahılların suda bekletilmesi, ezilmesi ve mayalandırılmasına bağlı olarak oluşmaktadır (Zarnkow vd., 2006).

Elde edilen bulgular her ne kadar Göbekli Tepe'de bira üretimi yapıldığına dair işaretler gibi görünselerde bu durum şuan için kanıtlanmış kesin bir gerçeklik barındırmamaktadır. Dev teknelerin bulunması ve bu teknelerin içerisindeki tahıl kalıntıları Klaus Schmidt'e göre, Göbekli Tepe'nin Neolitik Dönem'de insanların bir araya geldikleri ve fikir alışverişinde bulundukları bir merkez, toplanma yeri, şölen yeri olarak ifade edilmesini sağlamıştır (Hancock, 2015).

İnsanlık tarihinin genelinde toplumsal bir olgu olarak görülen ve bu anlamda uygarlık tarihi kadar eski olan festivaller ve şölenler, ilk zamanlarda dinsel merkezli toplanma yerleri olarak kullanılmışlardır. Bu toplanma yerleri dini anlamda irili ufaklı toplulukların biraraya gelebilecekleri özel alanlar olarak seçilmiş yerlerdir. Örneğin günümüze kadar ulaşan Yunan olimpiyat oyunları, M.Ö 776 tarihinde tanrılar adına düzenlenen, tapınım ve kurban ayinlerini içeren dinsel odaklı toplanmalardır

(Yıldırım, 2010). Dini ritüellerle ilgili kullanılan sembollerin zenginliği, ve sembollerde hayvan kabatmalarına çok sayı da yer verilmesi ilkel bir inanç sisteminin önemli kanıtları olarak değerlendirilmektedir (Eliade, 2003).

Göbekli Tepe'de bulunan arkeolojik kalıntıların içerisin de cinsiyeti belli tüm figürlerin erkek olması da oldukça dikkat çekicidir. Göbekli Tepe'de resmedilen tüm hayvanlar erkektir, ve bu erkeklerin yanlarında yer alma ihtimali bulunan dişi fiğürlere hiçbir kabartma da rastlanmamıştır. Göbekli Tepe'de yer alan tek kadın figürünün doğum pozisyonundaki ters doğum yapan çıplak bir kadın kabartması olması da dikkate değer bir durumdur. Burada doğum sahnesinin ters olması kutsal bir doğumun resmedildiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Schmidt, 2007). Diğer bulunan kazı yerlerinde alışılmış olan toplumsal sahnede dişil figürler her zaman yer almıştır. Bu durumun Göbekli Tepe'de tam tersi olması alışılagelmiş toplumsal görüntülerden oldukça farklı bir kült alanı ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir (Sepici, 2018). Nevali Çori'de Hallan Çemi'de fiğürlerde dişi semboller oldukça fazla bulunmaktadır. Bu durumu Schmidt (2007) Göbekli Tepe'nin kullanım amacının farklı olabileceği düşüncesi ile dile getirmektedir.

Schmidt dönemin de yapılan kazılarda hayvan kemiği bulunmasına rağmen insan kemiğine rastlanmamıştır. Fakat yapılan kazılarda kafatası kalıntılarına rastlanmıştır. Bu durum Göbekli Tepe'de kafatası kültünün hakim olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Tepe'nin duvarlarının içinde bulunan kafataslarının üzerlerinde delikler açılmış olması da gizem vericidir. Böylesi bir durum neolitik dönem kalıntılarında sıkça rastlanan bir durum olarak belirtilmiş ve kafatası kültüyle açıklanmıştır (Schmidt, 2007). Göbekli Tepe'de üç yetişkin insana ait kafatası bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda kafataslarının özenle derileri soyulup üzerlerine boşluklar açıldığı tespit edilmiştir. Çalışmaların genel kanısana göre bu deliklerin kafataslarının içine ip geçirilerek asılmaları için açılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Bu şekilde üzerinde uzlaşı sağlanan buluntuların varlığı Göbekli Tepe'de dini ritüllerin düzenlenmiş olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Göbekli Tepe'de yapılan mabedlerin üzeri toprakla kapatılmıştır. Bu durumun nedeni tam olarak bilinmese de bir çok uygarlık tarafından bu gömme geleneği kullanılmıştır. Mezopotamya'da tanrı heykellerinin zarar görmesi ona yapılmış bir

saygısızlık olarak değerlendirildiği için heykellerin toprağa gömüldüğü bilinen bir gerçektir (Eliade, 2003). Aynı zamanda Hurowitz (2003) Mezepotamya'da tanrıların doğduğu ve öldüğü inancının varlığına ilişkin olarak tanrıların ruhlarının dirilmesi için geçen sürede zarar görmemeleri adına toprağa gömüldükleri inancının olduğunu ileri sürmüştür. Göbekli Tepe'deki heykellerin toprağa gömülmesi de benzer bir inanç sisteminin ürünü olarak değerlendirilebilir.

Holland (2009), tapınakların varlığını ve sayısının fazla olmasını tanrıların gücü ile ilişkilendirmiştir. Göbekli Tepe'deki tapınakların gömülmesinin sebebini de, tanrılara olan inancın ortadan kalkması olarak açıklamaktadır. Çünkü tanrılar olmazsa onlara ulaşmak için kullanılan mebedlerin varlığına da gerek kalmayacaktır. Mabedler tanrı ile insan arasındaki bağın yok olması ile ortadan kalkarlar. Bu ortadan kalkış mabedin yok edilme ya da tam tersi Göbekli Tepe'de olduğu gibi (inanca saygısızlık yapılmaması adına) gömülmesi şeklinde olacaktır.

Hancock (2015) Schmidt'in söylediği gibi, tapınakların gömülme nedeninin onları geleceğe taşıma düşüncesi olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Schmidt, gömülme sürecinde toprağın katmanlı bir şekilde yerleştirilmesi uygulamasının zaman kapsülü oluşturmak için yapıldığını düşünmektedir. Çünkü Göbekli Tepe'de mabedler sıradan değil biliçli ve özenli bir şekilde toprağa gömülmüşlerdir. Etli (2016) çalışmasında tapınakların yapılış şekli, tapınaklardaki semboller, hayvan betimlemeleri, totem direkleri, dev tekneler ve buna benzer örneklerin tapınaklarda şamanitik ritüellere işaret edebilceğini vurgulamaktadır. Şamanizm inancında Gök Tanrısından bir şey saklanmak istendiğinde yeraltı dünyası devreye girmektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'de inşa edilen tapınakların asla görülmemesi için toprağın altına gömüldüğü ve aslında kutsallığına inanılan tapınakların Yeraltı Tanrısına emanet edildiği belirtilmektedir (Etli, 2016).

Albustanlıoğlu (2017) Schmidt'in ulaştığı verilerden yola çıkarak Göbekli Tepe'de keşfedilen tapınakların toprakla örtülmesinde toplumsal yaşamdaki değişimlerin etkisi olduğunu düşünmektedir. Toplumsal yaşamda insanların zamanla kabullendikleri dini düşüncenin zayıflaması ya da yerini başka dini bir düşünce sitemin almış olması ihtimali daha öncek inşa edilen mabedlerin varlığına gereksinim duyulmayacağı sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle Göbekli Tepe ustaları, dini

inancın zayıflaması düşüncesine paralel olarak bazı mabedleri toprakla kapatıp yerine daha küçük minyatürlerini yaparken, yine dini düşünce sistemin ortadan kalkmasına paralel olarak mabedleri bir daha tasarlamayıp üzerini toprakla gömmüşlerdir.

Göbekli Tepe'de inşa edilen tapınakların planlı ve bilinçli bir şekilde toprağa gömülmesiyle ilgili görüşler değerlendirildiğinde ileri sürülen ortak kanı ile mekânın kutsallık anlamının devam ettirildiği yorumuna ulaşılmaktadır. Araştırma kapsamında ulaşılan verilerde, Göbekli olarak adlandırılan Göbekli Tepe mekânının bölge halkı tarafından kutsal sayılması ve bu mekâna derin anlamlar yüklenmesi önem arz etmektedir. Günüzmüz de Tepe'de yer alan mezar, ağaç, sarnıç sembollerinin mekânın kutsallığındaki yeri geçmişten devralınan miras olarak açıklanmakta ve mezarda kimlerin yattığı, mezarın hangi döneme ait olduğu dahi bilinmemektedir. Bu mekânda uygulanan ritüeller ve bu ritüellerin kutsallık çerçevesinde devam ettirilerek mekânın korunması hususunun detaylandırılması gerekmektedir. Dağ kutsal alanı olarak ifade edilen Göbekli Tepe'nin toprağa gömülmesine rağmen bu mekânı yeniden üreten insan topluluğunun kutsallık atfederek mekânı anlamına uygun olarak üretmesi, açıklanmaya ihtiyaç duyan bir konudur. Üstelik mekânı yeniden üreten insanların mekânsal anlamı değiştirmeden uzun yıllar boyunca kutsallık anlamını koruması, bu kült alanının önemli bir inanç merkezi olduğunu ve inancın nesilden nesile aktarıldığını düşündürmektedir.

3. GÖBEKLİ TEPE'NİN ÖNEMİ

Anadolu'nun elverişli iklim yapısı, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, üç tarafının denizlerle çevrelenmiş olması gibi özellikleri bölgeyi cazip hale getirmiş ve bölgenin stratejik bir konum özelliği kazanmasını sağlamıştır. Stratejik konumu gereği birçok medeniyetin dikkatini çeken topraklar kültürün, inancın, ticaretin, tarımın ve sosyal düzenin temellerinin oluşmasında ve gelişmesinde çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Özellikle Mezopotamya bölgesi olarak adlandırılan ve çok sayıda medeniyetin gelip yerleştiği topraklar, insanlık tarihiyle ilgili önemli bilgileri muhafaza eden yerleşim yerleridir (Mutluay, 2011). Diğer bir ifadeyle geçmişten günümüze kadar devam eden gelenekler, bilgiler ve yaşanmışlıkları içeren mirası saklayan önemli merkezler, Mezopotamya olarak

adlandırılan topraklarda bulunmaktadır (Akbıyık, 2014). Schmidt (2007) Yukarı Mezopotamya'yı neolitik araştırmaların merkezi olarak tanımlamaktadır.

Yapılan araştırmalarda tarihin en eski kalıntılarına rastlanan Göbekli Tepe kült alanı, Yukarı Mezopotamya bölgesinde Bereketli Hilal'in sınırında yer alan yapay bir höyüktür. (Özcan, 2014). Tarihin en eski dönemlerine kadar uzanan bir geçmişe sahip olan Göbekli Tepe'nin üç ayrı katmandan oluştuğu tespit edilmiştir. Neolitik dönem yerleşkelerinden farklı olarak bulunduğu yerde en yüksek konuma yapılmış olması ve bir yerleşke olduğuna dair herhangi bir ize rastlanmamış olması, dini mimari ögeleri barındırması, bu alanın dini bir merkez olduğunu düşündürmektedir.

Yazılı kaynakların bulunmadığı ve sınırlı arkeolojik verilerin günümüze ulaştığı Neolitik Çağ'ın ilk günlerine kadar uzanan Göbekli Tepe'nin yapısal özellikleri ve biçimleri, arkaik insanların sanıldığı kadar ilkel olmadığını, sistemli bir inanca sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Göbekli Tepe'nin bilinen antik tapınaklardan en az 5000 yıl daha eski olması, medeniyetlerin gelişiminde dini inançların ne kadar önemli ve etkili olabileceğini açıkça göstermektedir. Bölgede yapılan kazılara öncülük eden Klaus Schmidt, "…önce tapınak yapıldı, sonra şehir" diyerek, insanın inanma ihtiyacının çok önemli olduğunu ve genlerinde ön plana çıktığını belirtmiştir. İnanmanın önemli bir motivasyon kaynağı olduğuna vurgu yapan Alper (2002), insanların inandıkları için kendilerini yalnız hissetmediklerini ve ruhi darlığa düşmediklerini ifade etmiştir.

Göbekli Tepe, insanın konut, tarım ve çömlekçilik gibi temel ihtiyaçlarından önce etkileyici ve karmaşık yapılar inşa ettiğini ve bunların arkaik insan toplulukları arasındaki güçlü inanç duygusundan kaynaklandığını göstermiştir. İnsan genlerine kazınmış tapınma ihtiyacı, insana ilk etapta tapınaklar inşa etme ilhamı vermiştir. Araştırmacılar dinlerin, avcı-toplayıcı toplumlardan yerleşik hayata ve tarımsal üretime geçişle ortaya çıkan yeni toplumlardaki sorunlara çözüm arayışının bir sonucu olarak yapıldıklarını düşünmüşlerdir (Eliade, 2003). Başka bir deyişle, örgütlü dinler, karmaşık toplumsal yaşamın ürünü ve sonucu olarak görülmüştür. Ancak Göbekli Tepe, dini inançların eski dönemlere kadar uzanabileceğini, yaygın inanışa rağmen daha gelişmiş ve örgütlü olabileceğini göstermiştir. Bu anlamda Göbekli Tepe, dinin var oluşu ve kullanılışı hakkında da çok önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre elde

edilen veriler evrimci ve pozitivist görüşlere dayanan, dinlerin büyücülük, ruh, korku ve atalara tapma gibi basit ve temelsiz fikirlerden kaynaklandığını ve daha sonra karmaşık ve örgütlü inanç sistemlerine dönüştüğünü iddia eden teorilerin gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'de elde edilen dini bulgular, inancın çok daha eski dönemlerden itibaren ve bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen ritüeller olduğunu göstermektedir (Demirci, 2013).

Göbekli Tepe'den çok daha sonra yapılmış ve dünyanın çok farklı yerlerinde ortaya çıkarılmış olan bir çok buluntu da, hatta günümüzde de aynı sembollere rastlanmış olunması tesadüfi bir durum değildir. Bu bize Göbekli Tepe'nin tarih sahnesindeki yerinin kendinden sonraki yaşamda ne kadar etkin bir rol oynadığını göstermektedir (Sepici, 2018).

Şamanik ritüellerin Neolitik Dönem insan topluluklarının ileri gelen üyeleri tarafından denetlenmiş olabileceği de tahmin edilmektedir. Bu ileri gelen bireyler muhtemelen yerel düzeyde, politik ve manevi nüfusa sahip kişilerdir. Ancak bu kişilerin günümüzdeki anlamıyla bir din adamı olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Bunların daha çok toplumda tanınmış, sözü geçen kişiler olduğu düşünülmektedir. Bu kişilerin aynı zamanda anıtsal yapıların inşa edilmesi gibi faaliyetlerin başarılı bir şekilde yapılmasında da söz sahibi olan seçkin insanlardan olabilecekleri tahmin edilmektedir (Clare, 2017).

İleri düzey mimarlık, mühendislik ve jeoloji bilgisi gerektiren yapıların sıradan olmadığı ilk bakışta anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Göbekli Tepe'de bulunan mabetlerin inşa edilmesi için son derece gelişmiş bir örgütlenmenin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim duvar ustaları, kazı işlemlerini yapan işçiler, taşların taş ocağından getirilmesinde ihtiyaç duyulan yüzlerce insan, gelişmiş bir örgütlenmenin ispatıdır (Albustanlıoğlu, 2017). Belli bir amaç için organize olmuş yüzlerce insanın kurduğu sosyal düzeni ortaya koymaktadır. Büyük ölçekli heykellerin yapımı için alt yapının oluşturulmuş olması, büyük grupların birlikte harekete geçme becerisi, el becerisi ve sanatsal anlamda yeteneklerinin olması, ritüel dürtülerinin olması, bu insanların sosyal düzenleriyle ilgili önemli gelişmeler kaydettiklerini düşündürmektedir. Bununla birlikte eşsiz kabul edilen piramitlerin yapımıyla aynı organizasyonun gerçekleştirildiğini düşündüren Göbekli Tepe megalitleri, tarih olarak

piramitlerden daha eski dönemlere tarihlenmektedir. En eski dönemlere tarihlenen böylesi bir yapının benzersiz ve büyüleyici özellikte inşa edilmesi, Göbekli Tepe mekânına dair bilinmesi gerekenlerle ilgili merakları artırırken bu mekânın öneminin daha iyi anlaşılması gerektiğini düşündürmektedir.

Bilinen teoriye göre yerleşik yaşama geçilmesi, dini öğretilerin geliştirilmesi ve tapınakların inşa edilmesi tarımla başlamıştır. Ancak Göbekli Tepe'yi inşa edenlerin avcı-toplayıcı gruplar olduğu bilimsel araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu tespit bilinen teorinin alt üst olmasına yol açmakta ve tarihin yeniden ele alınıp gelişmelerdeki kronolojik sıranın gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Göbekli Tepe, dünyanın en eski tapınağı olarak (Schmidt, 2007) kayıtlara geçtiğine göre önce tapınakların inşa edilmesi sonradan yerleşik hayata geçilmiş olması gerekmektedir. Bu bağlamda yerleşik düzene geçiş sürecinin değerlendirilmesi açısından Göbekli Tepe kült alanı, önemli bir araştırma alanıdır denilebilir.

Kazı neticesinde ulaşılan bilgiler, Göbekli Tepe'nin bir yerleşke olmadığını kanıtlamaktadır. Buluntuların özelliği bu alanın bir yerleşkeden çok dini ritüellerin yerine getirildiği toplanma merkezi olduğunu düşündürmektedir. Göbekli Tepe kült alanında belirgin bir özellik olarak dikkat çeken T dikili taşları ve bu taşların üzerine yapılan hayvan betimleri, insan formunun oluşturulması, taşların yanına bırakılan başsız heykeller, yalnızca baş kısmından oluşan heykeller, şüphesiz ki çözümlenmesi gereken derin anlamlar taşımaktadır. Bu anlamda ileri sürülen teoriler, birbirini destekler özellik taşımasa da üzerine araştırmalar yapılıyor olması ve anlam çözümlemeleri için benzer yapıdaki megalitlerle karşılaştırılıyor olması yönünden önem arz etmektedir.

Göbekli Tepe'de kendine özgü tarzıyla diğer neolitik araştırma merkezlerinden farklılık göstermektedir. Bu farklılık da kült alanını özel kılmaktadır. T şekillerinde rastlanan hayvan figürlerinin yalnızca av hayvanlarından oluşmaması ve akbaba, dört ayaklı sürüngenler, yılanlar, akrep, böcekler, turna kuşu, su kuşları, kelaynak kuşu farklı kuş türü resimlerinin bulunması, bu alana özel bir değer yüklemektedir. Nitekim bazı T şekillerinde insan formunda resimlere rastlanmış olması da oldukça dikkat çekicidir. Bu figürün anlamı değerlendirilirken T şekilli

taşlara yüz çizilmemesinden yola çıkılarak bir açıklama yapılmaktadır. Bu açıklama T stilize taşların tanrıları sembol ettiğini ya da dönemin de güçlü ve etkili bir isimin sembolize edilmiş olabileceği yönündedir. T stilize taşların yanına bırakılan baş heykelleri, ata kültünü düşündürmektedir.

Göbekli Tepe kazı alanındaki buluntuların tamamında erkek figürünün belirgin bir şekilde işlenmesi ve kadın figürüne tek bir resim dışında hiç yer verilmemiş olması burada ölümle ilgili nesnelerin ön planda tutulmasından hareketle yorumlanmaktadır. Neolitik Dönem araştırmalarında sıkça rastlanılan kafatası kültünün bu araştırma merkezinde de ortaya çıkması yorumu güçlendiren bir kanıttır. Buluntular, Neolitik Dönem insanlarının yaşam tarzlarının anlaşılması, düşünce ve duygularının yorumlanarak insana, yaşama ve doğaya bakışının anlaşılması için kaynak niteliğinde bir değer taşımaktadır.

Yukarı Mezopotamya bölgesine konumlanan Göbekli Tepe, avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarımın yapılmaya başlandığı ve yerleşik düzenin oluşturulduğu kültürel ilerlemenin merkezinde yer alması itibariyle oldukça önemli bir araştırma alanıdır. Kültürel geçişin başladığı yer olarak da ifade edilebilir. Nitekim Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan buluntuların benzerlerine başka kazı alanlarında da rastlanmış olması, bu alanın kültürel etkileşim için bir başlangıç yeri anlamına geldiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Göbekli Tepe'yi inşa eden grupların, duvar ustalarının, sanatsal becerisi olan insanların sonraki dönem yapılarına katkı sağladıkları ve bildiklerini diğer insanlara da öğrettikleri düşünülebilir. Mimarlık ve mühendislik, plastik sanatlar becerilerini sergileyen Göbekli Tepe ustalarının bir öğretici olduğu da belirtilebilir.

Göbekli Tepe'yi eşsiz yapan ve diğer tapınaklardan ayıran önemli özelliklerden biri de bu yapının insan eliyle inşa edilmiş olmasıdır. Daha önceki dönemde yaşayan insanların ritüellerini mağara duvarına yaptıkları ve doğal sığınakları tapınma yerleri olarak kullandıkları tarihte belirtilmektedir. Göbekli Tepe'de insan eliyle yapılan sütunların inandıkları tanrıların antropomorfik varlıkları olarak düşünülmüş olması ve bu durumun bir inanç sistemine işaret etmesi, bu kült alanının benzersiz yapılarıyla tarihteki yeri ve öneminin altını çizmektedir.

Son olarak Göbekli Tepe'deki tapınakların gömülmesiyle ilgili yapılan değerlendirmelerde varılan sonuç ne olursa olsun yapının gömülmüş olması, önemli olduğunun en büyük işaretidir. Bu kült alanı arkeolojik miras olarak önemsiz kabul edilseydi tahrip edilirdi ya da bu alan başka amaç için kullanılırdı. Oysa tapınakların terk edilmesinden sonra başka amaç için kullanılmadığı yapılan incelemelerde belirtilmektedir. Muhakkak ki bu kült alanı önemli olduğu için korunmak istenmiş ve Klaus Schmidt'in de dediği gibi zaman kapsülü görevi görerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Göbekli Tepe'nin keşfi ve bununla birlikte gün yüzüne çıkan tapınaklar yazılı ve görsel basında oldukça ilgi görmüş ve bu ilgi, alana yönelik önemli araştırmaların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Göbekli Tepe'nin keşfinden itibaren alana yönelik makale, tez, kitap, belgesel gibi tarihe önemli notların düşüldüğü çalışmaların yapılması da Göbekli Tepe'nin önemini kanıtlar niteliktedir.

4. GÖBEKLİ TEPE İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Göbekli Tepe, ulusal ve uluslararası alanda oldukça ilgi gören bir konu olarak araştırılmış ve yapılan araştırmalarda genellikle mekâna ait özellikler ele alınarak kült alanının benzersiz yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Göbekli Tepe konusunu ele alan araştırmaların yakın tarihli olan bazıları kronolojik olarak sıralanmıştır. Bununla birlikte ana kaynak niteliği taşıyan Schmidt'in yayınına özellikle yer verilmiştir.

Schmidt'in 1995 yılında Investigations In The Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe; 1999 yılında Frühe Tier-und Menschenbilder vom Göbekli Tepe. Istanbuler Mitteilungen; 2001 yılında Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report On The 1995–1999 Excavations; 2003'te Göbekli Tepe Et Nevali Çori. Dossiers D'archéologie; 2006 yılında Sie Bauten Die Ersten Tempel. Das R¨Atselhafte Heiligtum Der Steinzeitj¨Ager. Die Arch¨Aologische Entdeckung Am Göbekli Tepe; 2007'de Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe; 2010 yılında Göbekli Tepe—The Stone Age Sanctuaries. New Results of Ongoning Excavations With a Special Focus on Sculptures and High Reliefs; 2013'te yeni basım olan Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe çalışmasında Göbekli Tepe kült alanına ait özellikler, tüm detaylarıyla aktarılmıştır. Bu kaynaklarda yer alan

veriler, daha sonraki çalışmalar için veri niteliğinde olmuştur. Alanda yapılan çalışmalarda ana kaynak olarak yararlanılan yayınların insanlık tarihini açıklamak için önemi oldukça büyüktür.

Çelik (2016) Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Yılan Figürü başlığını ele aldığı çalışmasında Çanak çömleksiz neolitik döneme tarihlenen yerlerde yapılan kazı çalışmalarının genelinde yılan figürünün sıklıkla işlendiğine değinen Çelik, dünyanın en eski tapınağı olarak keşfedilen Göbekli Tepe kült alanında bulunan kalıntılardaki yılan figürünün sıkça yer almasını oldukça dikkat çekici bir durum olarak değerlendirmektedir.

Etli (2016) çalışmasında Göbekli Tepe tapınaklarının neden gömüldüğüne odaklanmış ve bu konuda ileri sürülen teorilerden biri olan şamanzim inancına değinmiş ve tapınakların gömülmesini şamazim inancıyla ilişkilendirmiştir.

Gresky, Haelm ve Clare (2021) Göbekli Tepe'den değiştirilmiş insan kafatası Neolitik kafatası kültünün yeni bir formu için kanıt başlığını kullanıldığı çalışmasında Türkiye'nin güneydoğusundaki bir geçiş dönemi Neolitik bölgesi olan Göbekli Tepe'deki arkeolojik kazılar, en erken tarihin kanıtı olarak ifade edilmiş ve karakteristik T şeklinde sütunlara sahip megalitik ritüel mimarisinin oldukça dikkat çekici bir özellik taşıdığı belirtilmiştir. Her ne kadar insan mezarları henüz bulunamamış olsa da binaların dolgu birikintilerinden ve bitişiğindeki taş yığınlarından çok sayıda parçalanmış insan kemiğine ulaşıldığı ifade edilmiştir. Çalışmada özellikle odaklanılan üç insan kafatasında tespit edilen yapay modifikasyonlara dikkat çekilmiştir. Bu duruma eş zamanlı tespit edilen kazı alanlarında ve etnoğrafik kayıtlarda rastlanmadığı ifade edilmişitr. Bu nedenle, değiştirilmiş kafatası parçalarının Erken Neolitik Çağ'da kafatası kültünün yeni, daha önce belgelenmemiş bir varyasyonunu gösterdiğine işaret edilmiştir.

“Kültürel Miras Turizminin Sürdürülebilir Turizm Açısından Değerlendirilmesi: Göbekli Tepe Ören Yeri çalışması Karapınar ve Barakazı” (2017) tarafından yapılmıştır. Çalışmada kültürel miras turizminin sürdürülebilir turizm açısından değerlendirilmesi üzerine bir bakış açısı oluşturmak ve Şanlıurfa’da bulunan ve tarihin bilinen ilk ve en büyük tapınağı olan Göbekli Tepe ören yerinin potansiyelini swot analizi aracılığıyla değerlendirmek amaçlanmıştır.

Birinci, Kaymaz ve Camcı (2018) çalışmasında Göbekli Tepe'nin arkeolojik turizm yönüne eğilmektedir. Ulusal ve uluslararası kültür açısından oldukça önemsenen bir bölge olan Göbekli Tepe kült alanının arkeolojik ve kültürel özellikleri kadar turizm yönüyle de bölge ekonomisine sağlayacağı katkıyla ilgili farkındalık oluşturması açısından çalışmanın gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bölgenin turizmle ilgili güçlü yanlarını açıklayan çalışmada, zayıf yönler de vurgulanmış ve turizm alt yapısındaki eksiklikler belirtilmiştir.

Topraklı (2019) çalışmasına Göbekli Tepe Tarihin Sıfır Noktası olarak başlık seçmiş ve bu kült alanının en eski tapınak olduğu verilerini açıklayıcı bilgilere yer vermiştir. Çalışmasında tarımdan ve yerleşik hayattan izlerin bulunmadığı Göbekli Tepe kült alanında insanların zengin sembollerle inşa ettikleri tapınağın dini ihtiyaçlarını gidermek için oluşturdukları benzersiz bir yapı olduğunu vurgulamıştır. Çalışmasında Göbekli Tepe'nin genel özellikleriyle birlikte kazı alanından fotoğraflara da yer vermiş ve ortaya çıkarılan yapılarla ilgili bilgiler sunmuştur.

Bengisu (2020) İnsanlık Tarihi ve Göbekli Tepe başlığında oluşturduğu çalışmasında Göbekli Tepe kült alanında keşfedilen özelliklerin tarihteki karşılıklarını anlatırken Nevali Çori yerleşkesinden bahsetmiştir. Nevali Çori yerleşkesinde bulunan kalıntılarla Göbekli Tepe kült alanındaki kalıntıların benzer özellik taşıması Nevali Çori'yi önemli kılmakta ve yapılan açıklamalarda benzer ve farklı yanlarının karşılaştırılması için önemli bir kaynak özelliğine taşımaktadır.

Kılıç ve Eser (2020) çalışmasında "Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnancı" başlığı seçilmiş ve yorumlayıcı yaklaşım benimsenmiştir. Bu bakış açısıyla detaylandırılan çalışmada insanların ilk tapındığı tanrının maden ya da maden kökenli tanrı olduğu savı üzerinden yorumlama yapılmıştır. Bu anlamda madenlerin kökeni olarak gördüğü toprağı kutsayan insanların onu tanrı boyutuna taşıdığından bahsedilmiştir. Savunduğu düşünceyi bir adım öteye taşıyan araştırmacılar, insanların çakmaktaşı ve kireçtaşı açısından zengin bir plato üzerinde bulunan alanı kutsadığını ve onu doğurgan bir tanrıçaya dönüştürdüğünü ileri sürerek burada yapılan tapınakların yapılma amacıyla ilgili teori oluşturmuşlardır.

Özkan (2020) çalışmasında Göbekli Tepe kült alanından elde edilen bulgular ışığında insanlık tarihinde toplumsallığın nasıl biçimlendiğinin yeniden gözden

geçirilmesi gerektiğine değinmiştir. İnsanların tarım ve hayvancılıktan önce gelişmiş bir iletişim ve dini inanışlarının Göbekli Tepe'de başlamış olacağına dair güçlü kanıtların bulunmasının önemine dikkat çeken Özkan (2020) dilsel iletişim ve dinin gelişimi arasındaki bağlantıyı irdelemektedir.

Yağmurlu (2020) çalışmasında tarihin akışıyla ilgili önemli bilgilerde değişiklik başlatan Göbekli Tepe keşfinin önemine dikkat çekmiş ve Türkiye'nin itibarını arttırmaya yönelik olarak gerçekleştirilen kamu diplomasisi faaliyetlerini örneklerle makalede tartışmıştır. Dünya miras listesine kaydedilen Göbekli Tepe'nin Türkiye sınırlarında bulunmuş olmasının ülkenin itibarını artıracağını belirtmiştir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde Göbekli Tepe ile ilgili araştırmaların Göbekli Tepe'nin özellikleri üzerine yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ancak Göbekli Tepe kült alanının toprağın altında olduğu halde yeniden kutsal bir mekân olarak üretilmesi ve uzun yıllar atfedilen kutsallık anlamının korunmasının irdelenmesi herhangi bir çalışma tarafından incelenmemiştir. Dolayısıyla araştırma bu konuya açıklık getirmesi ve bundan sonraki çalışmalara kaynaklık etmesi yönüyle önemli bir katkı sunacaktır.

4. BÖLÜM

KUTSAL MEKÂN OLARAK GÖBEKLİ TEPE'NİN YENİDEN ÜRETİM SÜRECİNE YEREL HALKIN BAKIŞ AÇISI

"Belki yarın ölürüm çok yaşlandım, bilinmez, var git esas Göbekli'yi sen anlat kızım bu sesimi al git. Herkese anlat Göbekli eskiden hep inançtı ziyaretti, kutsal sayılan bir yerdi. Göbekli'yi asıl böyle bilin diye söyle, onlara bizleri anlat Göbekli'nin asıl sahiplerini anlat kızım. Anlat ki Göbekli'ye olan utancımı onu koruyamadığım için olan günahı bunları anlatarak temizleyeyim yavrum." (K21, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

1. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Göbekli Tepe arkeolojik olarak keşfedilmeden önce o bölgedeki yöre halkı tarafından kullanılan kutsal bir mekândır. O topraklarda yaşayan insanlar mekâna kutsallık afdetip orayı ibadet için kullanmışlar ve bu kullanımı nesilden nesile aktarmışlardır. Göbekli Tepe keşfedilmesinin ardından, üzerinde mekânsal anlamda bir çok kurgunun yapıldığı ve rolün gerçekleştirildiği popüler bir mekân haline dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm sürecinde, eskiden bu yana Göbekli Tepe'yi kullanan insanlar göz ardı edilmiş, dışlanmışlardır. Keşif sonrası yeniden bir mekân üretim sürecine giren Göbekli Tepe'de yöre halkının mekânı eski kullanım ritüelleri adeta Göbekli Tepe'den yok edilmiştir. Unutulan bir gerçek vardır ki bu yöre insanları Göbekli Tepe'yi keşif sürecine kadar yaşattılar ve inançla sahiplendiler. Bu süreçte Göbekli Tepe'nin farklı mekânlara dönüştürülmesi karşısında Göbekli Tepe halkının düşüncelerini ve yaşadıklarını elde edilen bulugular eşliğinde açığa çıkarmak ve keşif sonrası için bu insanların hissettikleri duygunun aktarılmasına aracı olmak araştırmanın amacını oluşturmaktadır.

Göbekli Tepe toprağın altına gömülmüş olmasına rağmen bölgede yaşayan halk tarafından kutsal kabul edilip derin anlamlar yüklenmiştir. Mekâna dair üretilen anlamların keşfedilmesi için nitel yöntem uygun görülmüş olup nitel yöntemde kullanılan tekniklerden görüşme tekniği tercih edilmiştir. Bu doğrultuda bölgede yaşayan ve Göbekli Tepe kült alanıyla ilgili bilgi sahibi olan 33 kişiye ulaşılmıştır.

Araştırmacı, uygulama bölümü tamamlanıncaya kadar (4 ay/farklı tarihler aralığında) çalışma grubunda yer alan katılımcıların birinin evinde misafir olarak kalmıştır. 33 kişiyle derinlemesine görüşme yapılmış ve elde edilen verilerin içerik analizi ile yorumlanması sonucu ulaşılan bulgulara bu bölümde yer verilmiştir.

Kazı öncesi Göbekli Tepe'yi tanımaya, keşfedilme sürecini ve kutsal mekânın yeniden üretimini anlamaya yönelik sorulara alınan cevaplar bağlamında ulaşılan bulgular tablolar halinde gösterilmiştir. Her bir soru için tablo oluşturulmuş ve tabloda yer alan ifadeler, ilgili tablo altında yorumlanmıştır. Ayrıca her soruyla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları doğrudan aktarım yöntemiyle aktarılmıştır.

1.1. Göbekli Tepe İsminin Nereden Geldiğiyle İlgili Bulgular

Katılımcılara yöneltilen "Sizce Göbekli Tepe ismini nereden almış olabilir?" sorusuna alınan cevaplar bağlamında oluşturulan alt temaları ve alt temaların tekrar edilme sıklığı Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Göbekli Tepe İsminin Kökeni

Alt Temalar	**Tekrar Etme Sıklığı**
Kuşaktan kuşağa devreden bir isim	33

Katılımcıların tamamı Göbekli Tepe isminin kökeniyle ilgili aynı cevabı oluşturmuştur. Bu doğrultuda tek tema belirlenmiş olup Göbekli Tepe'nin isminin kuşaktan kuşağa devrettiği belirtilmiştir. Verilerden hareketle Göbekli Tepe isminin geçmişin bir mirası olduğu ve kuşaktan kuşağa aktarıldığı ifade edilebilir.

Katılımcıların "Sizce Göbekli Tepe ismini nereden almış olabilir?" sorusuna karşılık oluşturdukları cevaplardan bazıları şu şekildedir:

"Biz Göbekli Tepe'yi anadan babadan biliriz tabi. Göbekli'nin adı dededen duyduğumuz bir addır. Bize ziyaret dediler, ibadet yeridir dediler, kutsal dediler, bizde onlar yani dedelerimiz kadar inanmasak ta inandık yani mübarek bir yerdir. Ondan belki de ismi nerden gelir ne demektir hiç sorgulamadık, bilmiyoruz. Ama şunu söyleyebilirim ki oranın adına tepeyi

sonradan koydular biz kendimizi bildik bileli Göbekli'dir orası." (K1, Erkek, Ortaokul, Satış Pazarlama)

"Eskilerden beri hep oraya Göbekli derlerdi. Biz bu ismi dedelerimizden biliyoruz. Yani dededen itibaren oranın adı hep Göbeklidir. Şimdi Tepe oldu eskiden bildiğin Göbekliydi. Birde Göbekli baya yüksektedir. Oraya çıktığın zaman hemen hemen bütün Harran da dahil her şeyi görürsün. Ben orayı bir insan vücuduna benzetirim. Tıpkı bir insanın vücudunda göbeği nasıl ortada böyle yüksekte yer alır, vücudunun her yerini eşit mesafede görürse Göbekli de öyledir. Bence o zamanın burayı yapan insanları da tepeyi bilerek burası seçtiler. Ben öyle tahmin ediyorum ki bu tepe böyle orta da yüksek bir yerde yapıldığı ve bu kadar önemli olduğu için adına Göbekli dediler." (K2, Erkek, Okur-Yazar Değil, Çoban)

"*Orası hep inanç yeriydi bize hep mübarek bir yerdi. Ben 104 yaşındayım amma rabbim beni yarattı yaratalı Göbekli vardır. Dedelerden biliriz biz orayı. Adı da ordan gelmektedir. Başka bir adı daha yoktur. Orası bütün dertlerin devasının arandığı yerdir. Orası şifalara gebedir, ondandır ki adı Göbeklidir. Her çeşit derdi olan Göbekli'ye gelirdi biz de oraya giderdik. Allah'tan deva bu gibi yerlerden istenirse daha çok kabul olur. Her derdin devasını içinde sakladığından adı belki de Göbekli'dir. Şifasını istersin vermek Allah'a kalmıştır. Belki de orada yatan ziyaretin adıdır Göbekli. Adının nereden geldiğini kimse bilmez. Bizim bildiğimiz adı hep Göbekliydi." (K3, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)*

"*Göbekli oranın kendisinin adıdır, başka adı yoktur. Biz dedelerden öyle gördük, öyle de biliriz. Orası bizim inancımızdır, namaz kıldığımız yerdir. Biz adının anlamını bilmeyiz dedelerimizden beridir Göbekli diye bilir, adına ses ederiz." (K24, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)*

Katılımcı görüşlerine bakıldığında da anlaşılmaktadır ki Göbekli Tepe ismi, geçmişten gelen bir gelenektir. Aile büyüklerinden bu bölgenin ismini Göbekli olarak duyan nesiller, bu mirası kendilerinden sonraki nesillere aynı şekilde aktarmışlardır. Katılımcıların görüşlerinde "kendimi bildim bileli" ya da "biz dedelerimizden böyle duyduk" ifadeleri, Göbekli Tepe'nin isminin bir miras gibi nesilden nesile aktarıldığını

düşündürmektedir. Katılımcı görüşleri değerlendirildiğinde, Göbekli Tepe'nin ismiyle ilgili net bir görüş belirtmek yerine kabullenme ve devam ettirme düşüncesinin oldukça belirgin olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle herhangi bir sorgulamaya gitmeden kabullenmiş, benimsemiş ve devraldıkları isim geleneğini sürdürmüşlerdir.

Katılımcıların bazılarının teori olarak ileri sürdüğü görüşlerde belli bir mantığa yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu kişiler kelimenin kavramsal çözümlemesini yaparak kelimeyi tahlil etmekte ve benzetim kurmaya çalışmaktadırlar. Tepe'nin yüksek bir konumda olmasını insan göbeğine benzetmekte ve bundan dolayı bu bölgenin isminin Göbekli olduğunu savunmaktadırlar.

Katılımcıların Göbekli ismini hiç sorgulamadan dedelerinden duydukları şekilde devam ettirmenin, onların inancını devralmak ve aktarmak konusunda gerekli olduğu düşüncesinin yaygın olması görüşme sonuçlarından elde edilen diğer bir bulgudur.

Konu ile alakalı olarak Schmidt "Göbek kelimesin dağ ile birleştirilmesi, dümdüz kireçtaşı platoda yukarı çıkan bir göbeği andıran, kalıntıların bulunduğu Tepe'nin siluetini çok iyi anlatan "Göbekli Dağ" gibi anlama sahip bir ismi ortaya çıkarıyordu" (Schmidt, 2007, s. 103) ifadesini dile getirmiştir. Schmidt'in Göbekli Tepe'nin fiziki görüntüsü itibarı ile kullandığı ismin, daha önce kullanılan isimden farklı olmaması Schmidt'in konu hakkında herhangi bir değişime gitmediğini ve Göbekli'nin anlamını koruduğu görülmektedir.

Luckert (2017) "Göbekli Tepe'nin bazı gazeteciler tarafından tercih edilen "Nabel Berg" şeklindeki Almanca tercümesi ise iletişimde ciddi bir hatanın yer aldığına işaret etmektedir. Batılı akademisyenlerin dinler tarihinde merkezi bir kategori olarak gördükleri "Göbek Deliği" gibi örtmece nitelemeler onuruna yaktıkları tütsü ışığında Göbekli Tepe'ye "Göbekli Deliği Tepe'si" demek, bu Tepe'yi vardenlerin zihninden geçenlerin anlamını çarpıtmak manasına gelecektir " (Luckert, 2017, s. 57). Konu ile alakalı olarak "Göbekli Tepe'nin " isminin bile yanlış çeviri yapıldığını asla onların kastettiği anlama gelmediğini ifade etmektedir. Bir isim, aftedilen nesne ya da insanın aynı zaman da kimlik özelliklerini temsil eder. "Göbekli" ismi Tepe'ye ilk inşa aşamasında ya da şimdi verilsin doğru anlamlar içerecek nitelikte kullanılmalı ve aktarılmalıdır. Aksi takdirde Göbekli Tepe'nin isim yönünden

defarmasyona uğraması hem onu var eden değerlerin zarar görmesine hem de ilk ustaları ve son kullanıcıları adına yapılmış büyük bir hakaret olacaktır.

1.2. Göbekli Tepe'nin İfade Ettiği Anlam ve Kutsal Mekânın Kullanım Amacıyla İlgili Bulgular

Katılımcılara yöneltilen "Kazılar öncesi Göbekli Tepe size ne anlam ifade ediyordu ve bu mekânın kullanım amacına yönelik olarak yaptığınız uygulamalar nelerdir?" sorusuyla ilgili iki tablo hazırlanmıştır. Tablo 4 ve 5'te katılımcı cevapları bağlamında oluşturulan alt temalar ve alt temaların tekrar etme sıklıkları gösterilmiştir.

Tablo 4. Göbekli Tepe'nin İfade Ettiği Anlam

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
Kutsallık, Ziyaret, İbadet yeri	33

Katılımcıların tamamının belirlediği ortak bir tema bütünlüğü olduğu Tablo 4'te görülmektedir. Katılımcılar, Göbekli Tepe'nin ifade ettiği anlamı, "kutsallık, ziyaret, ibadet yeri" olarak belirtmiştir.

Kazılar öncesi Göbekli Tepe size ne anlam ifade ediyordu? Sorusuyla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları:

"Göbekli tarladır, meradır, ziyaret ibadet yeridir, kutsal bir yerdir, şifa bereket umulan bir yerdir yani. Bana sorulduğunda bunlar geliyor benim aklıma. En başta da kutsal diye bilinir. Ama dediğim gibi bizim eski insanlarımız için çok önemli bir yermiş Göbekli. Dua ettikleri, saygı gösterdikleri, dededen bildikleri, bir yermiş. Öyle ki bir dertleri oldu mu ekseriyatı oraya giderlermiş. Dertlerine devayı dualarına kabulü hep Göbekli'de ararlarmış." (K1, Erkek, Ortaokul, Satış Pazarlama)

"*Göbekli bizim için hep bir ziyaret yeriydi. Şu güne kadar da dedelerimizden bu yana bildiğimiz en önemli şey budur. Kimin bir derdi varsa, bir isteği dileği varsa hep bu tepeye gider duasını eder, hacetini, dileğini bildirirmiş, bazen de oraya gelenler Kuran okurmuş, bunu büyüklerimizden biliriz biz. Onlar da büyüklerinden öğrenmiş. Biz de öğrendiğimize göre onların yaptığı gibi*

yapar, bir derdimiz sıkıntımız olduğunda Göbekliye gideriz. Orası bir ziyarettir. Orası bizim için için ferahlama, ibadetini en iyi şekilde yapma yeridir. Bak burası kutsaldır, burada yapılan dualar kolay kolay geriye çevrilmez. Göbekli bize göre kutsaldır, şifadır, dermandır, iyi zatların ziyaretidir. Ama burası neden kutsal kimse bilmez.” (K6, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

“*Göbekli bize dedelerimizden kalmadır. Onlardan kalma ziyarettir, ibadettir. İnanç birdenbire nasıl ortaya çıkmazsa Göbekli’ de öyledir. Orası Allah’ın kutsadığı mübarek bir yer bizim inanç yerimizdir. Ne oldu da orası bu kadar kutsaldır bilmiyoruz. Biz kendimizi bildik bileli Göbekli vardır. Göbekli’nin inancı da oradan medet umanı da çoktur. Dedem, zamanında Göbekli’nin oradaki çorak arazileri adam etmiş, tapusunu almış imara açmış. Ama bu arazilerin tepesinde Göbekli hep varmış. Yoksa inancı bu kadar kuvvetli olmazdı. Dedem falan hep aşağıdaki çorak arazileri almış ama Göbekli Tepesine dokunmamışlar. Sonuçta orası kutsaldır, hiç toprağına dokunulur mu? dokunulmaz. Bizim atalar da öyle yapmışlar, Göbekli’nin gelenine gidenine de toprağına da kimse karışmamış el sürmemiş. Orası hem de ziyarettir. Zamanında kim olduğu bilinmeyen iyi kimseleri oraya gömmüşler. Ben hatırlıyorum ki o mezarlar hep vardı. Ama tahminimce o mezarlar iki yüz, iki yüz elli yıllık falan mezarlar. Göbekli Tepe hep mübarekti. Amma mezarlar için onu söyleyemeyiz. O mezarlarda yatan zatlar Göbekli gibi kutsal bir yere layık görüldükleri için tepenin en yukarısına gömülmüşler. Kimledir ya da ne zaman gömülmüşlerdir belli değildir. Ama bütün Urfa halkı da bilir ki halkın içinde yer alan iyi kimseler, hep kutsal tepelere, tepenin yüksek olan yerlerine gömülürler. Göbekli de o tepelerden biridir.” (K7, Erkek, İlkokul, Çiftçi)*

“Bizim dedelerimizden bu yana da orası Göbekli ziyaretidir. Bir hasta falan olursa gideceğimiz ilk yer orasıydı. Sade bizim de değil, insanların her zaman aklına ilk gelen şifa yeri her daim Göbekli olurdu. Biz de hep öyle bilirdik yani. Mesela biz orada çobanlık yapardık. Bütün köylüler de orada davar yayar ekmeğini sağlardı. Meradır bir nevi orası. Çobanlık yaptığımız vakitlerde oraya davarımızı çıkarırdık. Ne bileyim tüm vakit namazlarımızı da orada kılardık yani sonuçta orası ziyaretin toprağıdır, orada yapılan ibadet

en makbul olanıdır. Daha sonra hayvanımız falan hasta olur ya da davar verimden düşerse hemen Tepe de tavaf yapardık. Davarı üç beş kez dualarla namaz kılaraktan, dua ederekten birkaç gün bizzat ben kendimde dahil Tepe'de çevirirdik. Sonra hasta hayvanlardan birini Allah için keser o mübarek topraklarda dağıtırdık ki davarımız iyi olsun sütü verimi bol olsun diye. Her cuma olsun mübarek gün olsun Tepe'de dua eder tavaf yapardık. Cuma günleri burada adak falan çok olurdu. Köylü bu ziyarette kurban kesmeyi iyi sayardı. Normal kurbandan da daha çok sevap olduğu bilinirdi yani. Sonra o kurbanın etini orda pişirenler de çok olurdu. Yemekler oracıkta edilir buğday aşıyla dağıtılırdı. Bunu biz de çok yapardık. Yapmasak da hep bu dağlarda olduğumuzdan ötürüdür ki her buraya ziyaret olduğunda kurban kesildiğinde bizim de karnımız bayram ederdi. Eee Göbekli burası burada insanı da kurdu da kuşu da aç kalmaz. Sana bir örnek vereyim kızım burda yapılan yemek israf olmaz mesela yediğimizi yeriz yemediğimizi de ziyaretin topraklarına sereriz ki yabanı, hayvanı yesin karnını doyursun diye. Sonuçta dedelerimizden kalma topraklar diyebiliriz ki, Göbekli insanı aç koymaz." (K14, Erkek, İlkokul, Çiftçi-Çoban)

"Göbekli ziyarettir, kutsaldır, oraya gidip iki rekat namaz kıldım mı içim feraha erer, bilirim ki hem Allah benden razı hem de ben burda yatan mübareklerden razıyım." (K26, Erkek, Okur-Yazar Değil, Çiftçi)

Katılımcı görüşlerinde Göbekli Tepe'nin ifade ettiği anlam, kutsal olması, ziyaret ve ibadet yeri olması şeklinde açıklanmıştır. Neden kutsal, ziyaret ve ibadet yeri olduğunu açıklarken uygulanan ritüellerden bahsetmektedirler. Mekânda bulunan mezarların kime ait olduğunu bilmedikleri halde çok mübarek bir kişiye ait olduğunu düşünmeleri, onları aracı kılarak Allah'a dua etmeleri, mekânın etrafında hayvanlarını çevirmeleri ve içlerinden birini kurban olarak kesmeleri, mekâna yükledikleri kutsallık anlamı çerçevesinde gerçekleştirdikleri uygulamalardır. Kurban kesmeyi âdet edinmiş olmaları, kutsallığına ve sevabına inanmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca katılımcı görüşlerinde dikkat çeken diğer bir husus, kurbanı kestikten sonra orada pişirip yemeleri ve artan kısımları çevreye saçarak yaban hayvanlarını düşünmeleridir. Bu ritüeli uygulayarak katılımcılar mekânın kutsallık anlamını pekiştirmektedirler. Nitekim "Eee Göbekli burası burada insanı da kurdu da kuşu da aç kalmaz"

ifadesinden de mekânın kutsallığının vurgulanması anlaşılmaktadır. Aslında kurbanı kesen ve orada hayvanların yemesi için bırakan insanların kendileri olmalarına rağmen bu paylaşımı mekâna yüklemeleri, mekânın kutsallığını ön plana çıkarmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle mekâna değer atfetmektedirler.

Göbekli Tepe'de ki mezarları ziyaret olarak adlandıran katılımcılar, gelenekten ve inançtan ötürü ziyaretlerde ibadet edilmesi gerektiğini bilir ve bu tepeye deva bulmaya çıktıklarında dua eder, namaz kılarlar. Bu uygulama bir çok inançta bulunmamaktadır, fakat müslümanlar arasında yaygın bir gelenektir. Bazı islam geleneklerinde Allah dostlarının kabirleri ziyaret edilir, dua yapılır ve namaz kılınır. Devamında Allah'tan istediği şey için ziyaret olarak kabul ettiği zâtı aracı kılarlar. Aynı ritüel kullanma durumunu Göbekli Tepe insanında da görmekteyiz.

Katılımcı görüşlerinde Göbekli Tepe'nin etrafında hayvanların belli bir sayı tekrarı ile çevrilmesi, tavaf olarak telaffuz edilmiştir. Dolayısıyla Tepe'yi tavaf edenlerin Tepe'de ki kutsallığa iman ettikleri (inandıkları) ifade edilebilir. Göbekli Tepe'nin ilk tasarlanma mimarisi de dairesel T şekilli dikilitaşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Klaus Schmidt başta olmak üzere bir çok araştırmacı burada dönerek bir ritüel yapılmış olabileceğini düşünmektedirler. Göbekli Tepe halkının da yaptıkları ziyaretlerde dönerek ibadetlerini gerçekleştirmeleri inancın değişimlere uğrayarak devam etmiş olabileceği ihtimalini akılara getirmektedir.

Tablo 5. Mekânın Kullanım Amacı

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
İnanç, Şifa	33
Çocuk	23
Erkek Çocuk	20
Çobanlık	16
Tarım	11
Gelir Kaynağı	9
Bereket	7
Yağmur	4
Güven	4

Tabloya bakıldığında katılımcı cevaplarına göre 9 alt temanın oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların 33'ü "İnanç, Şifa" alt temasını tekrar etmiştir. 23 katılımcı "Çocuk"; 20 katılımcı "Erkek Çocuk"; 16 katılımcı "Çobanlık"; 11 katılımcı "Tarım"; 9 katılımcı "Gelir Kaynağı "; 7 katılımcı "Bereket"; 4 katılımcı "Yağmur"; 4 katılımcı da "Güven" alt temalarını tekrar etmiştir. Tabloya göre mekân, inanç ve şifa amacıyla kullanılmaktadır. Bu temadan sonra en fazla tekrar eden "çocuk" ve "erkek çocuk" temasıdır. Katılımcıların belitmiş oldukları temalar mekânın inanç için ziyaret edildiğini ve şifa aramak (istekleri doğrultusunda Tepe'den medet ummak) amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda "çocuk" isteği için Göbekli Tepe'nin kullanılması da toplumsal devamlılığa gönderme yapmaktadır. Yöre'de "erkek çocuk" kavramının değerli olması da mekânın bu yönde de kullanılmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim erkek çocukları olmayan çoğu katılımcı için Göbekli Tepe bir umut kaynağı olarak kullanımıştır. Dolayısıyla katılımcıların Göbekli Tepe'nin kullanım amacını başta inanç, şifa olarak ifade ettikleri daha sonra çocuk ve erkek çocuk istemek için de bu Tepe'den medet umdukları belirtilebilir. Katılımcıların kullanım amacı olarak "çobanlık" ve "tarım" temalarını belirtmeleri yerel halkın Göbekli Tepe'yi gelir kaynağı olarak gördüğünü ve kullandığını göstermektedir.

Mekânın kullanım amacıyla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları:

"*Göbekli normal bir tepe değildir. Oradaki kıraç tepelerin içinde hemen kendini belli eder. Taşına toprağına kurban orası bizim inancımız. Biz oranın iyi Tepe (Kutsal Tepe) olduğuna inanırız.. Dedelerimiz de burayı kutsal bildi onların dedeleri de burayı kutsal bildi biz de kutsal biliriz. Bu bizim inancımız" (K3, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)*

"Göbekli dua, namaz, ibadet yeridir. Göbekli'ye temiz çıkardık, abdestli çıkardık özellikle Cumalar da. Kendi evimizde veyahut oradaki sarnıçlarda abdest alırdık ki temizlenelim öyle çıkardık Göbekli'ye. Oraya duaya çıktığımız da kadın erkek fark etmez bende yaptım yani, dua etmeden önce elbisemizin bir parçasından koparıp ağaca bağlardık. Adet huy edinmiştik bunu herkes yapardı, biz de yapardık yani, bizden parça olması duayı daha makbul kılar diye."

“Bizim buralarda çobanlık yaygındır. Çoğunun sürüsü vardır. Sürüsü olmayan ailelerde yılın belli zamanlarında diyeyim ki bir cuma günü ya da herkes hayvan kesmeye gücü yettiği bir vakit orada hayvan kurban eder, kan akıtır yemek (Bulgur Aşı) yapardı. Zamanın da biz de yaptık. Büyük sevaptır Göbekli’de kurban kesmek fakire fukaraya dağıtmak. Yaptığımız yemekleri de Göbekli’nin taşının içine koyar öyle yerdik. Orada ki Karataş Göbekli taşıdır, ondan başka bir şeyin içinde yemek yenmesi uygun olmaz. Tepe’de kurban kesildiyse yemek karataşta yenir. Bakardık ki havalar kurak gitti, mahsul olmadı Göbekli ye yağmur duasına çıkardık, kurban adardık, yağmur yağdığında da adadığımız kurbanımızı oracıkta keserdik. Göbekli toprak içinde berekettir, Orada ne ekersen biter, mahsulü de lezzetli olur. Oradaki mercimeğin, fasulyenin tadını hiçbir şey vermez.”

“Tepe şifadır, hoştur. Eskiden doktor da yok hemşire de biryeri ağrıyan hep Göbekliye gider dua eder namaz kılardı ki dertleri geçsin. Sonra Göbekli’nin toprağını, taşını ağrıyan yerimize sürerdik ki, acımız dinsin. Urfa’dan hastaları, ayağı tutmayanları atla eşekle Göbekli’ye getirirlerdi hasta olanın ağrıyan yerlerine, Göbekli’nin taşını toprağını sürerlerdi ki, şifa bulsun diye, oradaki sarnıçların suyunu yara olan yerlerimize sürerdik ki iyileşsin diye. Ben ne hastalar gördüm ki şifa için getirip Göbekliye bırakırlardı. Diyeyim ki adamın ağrısı vardır gece bırakırlardı adamı oraya, adam sabaha kadar dua eder, namaz kılardı. Sabahta gelip alırlardı. Bunu çoğu kez gördüm. Gece kalmaya cesareti olan hastalar kalırdı ki şifa bulsunlar.” (K3, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

“Ben çobandım hep biz ordaydık Göbekliyi iyi bilirim. Çocuktuk bize öğrettiler Göbekli vardır inançtır ziyarettir. Ben size deyim bundan başkası da yoktur. İnanç dediysem orda bile yatardık. O kadar Güven duyardık oraya. Yeri gelir hayvanımızı da orda yatırır hiç de korkmazdık. Eh bütün buraya gelen bilir ki burada kötü bir şey olmaz. Beş vakit namazımızı orda kılıp toprağına bastık diye şükrederdik. Çoban olduğumdan bütün köylüyle beraber ne var ne yok tüm hayvanları orda otlatır ekmeğimizi orda yerdik. Oranın yeşili boldur hayvanın karnı doyar. Göbekli den başka da gidecek yerimiz yoktur. Aşımızı da veriri ibadetimizi de. Eskiden ekinde ekerlerdi bolda

bereket olurdu tabi şimdiki Göbekli değil el aleme tefşir edilmedi bizimdi kutsalımızdı şimdi ne bet kaldı ne bereket dua ediyoruz ki o mübarek yere daha da fazla şey yapmasınlar. Çocuklukdandır hatırlarım. Göbekli berekettir, inançtır, şifadır. Hastası olanlar kalkar gelir Tepe'ye çıkar orda ki yatanlara bir hayır duası bağışlar şifa dilenir di. Ben kendi gözümle görmüşüm. Derdi derman bulmaz bir hasta vardı. Bilmem urfanın hangi köyünden merkep sırtında getirdiler Göbeklinin şifalı toprağında abdest aldırıp şifa istediler. Bizde orda çobandık herşeyi gördük, hatta yanlarına gidip bir hayır duası da ben ettim o dertli iyileştimi bilmem ama öldüyse de huzurlu ölmüşdür bunu bilir bunu söylerim.Göbekli Tepe'ye onca çıkan oldu. Ben bilmem ömrüm yetmedi. Hatta çocuğu olmayan ya da erkek çocuğu olmayan kadınlar ondan medet umarlardı. Şunu da söyleyeyim kadınlar özellikle Cuma öğle zamanı biz namazda olduğumuzdan vakit Göbekliye çıkmayı yeğlerdi ki rahatça dua etsinler hastalıklarında dillendirsinler o vakitler hiçbir erkek Tepe'ye çıkmazlardı. Kadın bu ya, çocuk ister belki diyemediği derdi var derman ister ister de ister bunu duymak erkeğe yakışmaz derman Göbeklidedir. Hem bize hem hayvanımıza dermandır ne zaman hayvanımız hasta olur Göbeklinin etrafında üç tur döndeririz duamızı ederiz ki hayvan şifa bulsun. Doğrusunu eğrisini bilmem fakat hayvanı bol olan kurban da verirdi Göbekliye benim durumum yoktur olan hayvanıma bir şey olursa sadece Tepe'de çevirir dua ederdim tavaf yapardım davarlar şifa bulurdu. Nasıl ki Göbekli elimizden gitti ne çobanlık kaldı ne tarım ikisi de bitti. Burda bizim tek geçim kaynağımız davardır, toprağı olanda çiftçilik eder. Buraları elimizden aldılar, sonra demediler ki bu insanlar ne yer? ne içer?" (K11, Erkek, Okur-Yazar Değil, Çoban)

"Göbekli inanç yeridir.. İnanç dediğimiz şey sorgulanmaz haşa nasıl dini sorgulamazsak Göbekliyi de sorgulamayız biz biliriz ki orda yatanında dededendir oraya gidip ziyaret edeninde bir bildiği vardır. Belkide mecburduk inanmaya mecburduk o vakitler bir derdin tasan hastalığın olduğunda gidecek Doktor yoktu. Şifa Göbekli de şifa aranırdı. İster bizim köyden ister diğer köylerden olsun hastalığın şifası o kabirde yatanların aracılığıdır. Hasta sayrımız olduğunda Göbekliye duaya çıkarlar orda namaz kılarlardı. Ayrıca

oranın toprağını hasta olan yerimize sürerdik ki bir an önce iyileşelim. Hatta muska niyetine çaputun arsına koyar üzerimizde taşırdık toprağı evlerimize götürür iyileşene kadar sürünürdük. Sonra da iyileşirsek Göbekliye tekrar çıkar orda ki yatanlar için kurban keser fakire fukaraya dağıtırdık. Sade biz hastalığımız için değil çobanlar da sürülerine şifa aramaya çıkardı Göbekliye. Hatta çobanlar sürü süt vermediğinde ya da kısır bir koyun olduğunda Göbeklinin toprağından çamur eder hayvanın memesine sürerlerdi ki kısırlığı geçsin hayvan süt versin. İşte kadınların toprağı göbeklerine sürüp çocuk istemelerin de bu geleneğin payı vardır. Kadınlar Göbekliye ilk çıktıklarında orda ki dilek ağacını mesken ederlerdi bende öyleydim hemen üzerimizden bir çaput yırtar ağaca bağlar duamızı ederdik orda ki mezarlara köyden su taşırdık. Ağaca kendi çaputumuzu bağlamamızda ki yegane amaç duamızın bilinmesiydi benim duam bilinsin diye kendimizden bir parça bırakırdık. Çoğu kadında ağaca çaput bağlamakla kalmaz birde üzerinden yırttığı çaputu toprağa gömerdi ki duası çabuk karşılık bulsun. Kadınların çoğusu'da oraya erkek çocuk istemeye çıkardı. Çocuğu olsun isteyen kadınlar oradaki sarnıçtan abdest alır çıkardı Tepe'ye. Sonrasında oracıkta namaz kılar, toprağını da karınlarına sürerlerdi ki çocukları olsun. Çoğu zamanda Tepe'den toprak alır giderlerdi evlerine, o toprağı sürekli karınlarına sürerlerdi, ta ki çocukları olana kadar. Bazı kadınlar böyle şifa bulamazlarsa, toprağı gusül aldıkları suların içine atıp halvetten sonra karı-koca bu suyla yıkanırdı ki, tez zamanda çocukları olsun. Kızım ben bu yaşa geldim, Göbekli bize çocukta, erkek çocukta verdi." (K9, Kadın, Okur-Yazır Değil, Çiftçi)

"Orada tarım yapan falan insanda çok bulunurdu oranın toprağından mıdır bilmem mahsulü de diğer topraklardan çok olurdu. Orada ekseri mercimek, buğday arpa olsun nohut olsun çok ekilirdi. Göbekli bir de bu yandan vallah karnımızı doyururdu.

Ben çobandım, çiftçiydim. Ama orası hep ziyaretti. Biz orada kendimi güvende de hissederdik yalan değil yani. Hayvanlarımızı burada çok rahat bırakıp köye döndüğüm çok olurdu. Köyde işimi halleder sonra davarın yanına giderdim. Bakardım ki davar oradadır. Davar oradan başka bir yere de gitmez. Oradan ayrılmayacağını bilir yani. Ne biliym bütün köylü de bilir,

bende bilirim, Göbekli'yi elimizden almakla sadece inancımızı almadılar, toprak ektiğimiz tarlayı aldılar bizi aç bıraktılar. (K14, Erkek, İlkokul, Çiftçi)

Katılımcılar bildirdikleri görüşlerde Göbekli Tepe'nin kullanım amacını; "İnanç, Şifa, Çocuk, Erkek Çocuk, Çobanlık, Tarım, Gelir Kaynağı, Bereket, Yağmur Güven" olarak ifade etmişlerdir. Katılımcılar, görüşlerini ifade ederken Tepe ile ilgili "bu bizim inancımız" tanımlamasını yapmışlar ve insandaki inanma ihtiyacını belirtmişlerdir. Nitekim insan, beden olarak var oluş sergilerken aynı zamanda ruh olarak da bir var oluş gerçekleştirmektedir. İnsanın bedenen ihtiyaçları; nefes alıp verme, yeme, içme gibi fizyolojik ihtiyaçlardan oluşmaktadır. Ruh olarak ihtiyaçları da sevinmek, mutlu olmak, inanmak, bağlanmak gibi ihtiyaçlardır. İnsan, ruh ve beden olarak bir bütündür (Peker, 2000). İnsanın ruh yapısının en önemli özelliği bir varlığa inanmaktır. Clark'a (2004) göre insanın hayatına iman, değer katar ve imanın üzerinde hiçbir değer yönelimi bulunmamaktadır. Buradan hareketle insan inanır ve inandığı varlığın yeryüzündeki temsilcileri olan mübarek zâtları önemser ve saygı duyar, bağlılık hissi oluşturur. Ayrıca bu kişilerin Allah'la irtibatının güçlü olduğunu düşünerek Allah'tan bir istekte bulunacağı için bu kişileri aracı olarak seçer. İnancı gereği âlim zâtların kabrinin yer aldığı toprakları kutsal sayarak şifa olacağına inanırlar. Katılımcı görüşlerinde "Güven" teması da belirlenmiştir. Kutsal varlıkların kendilerini koruduğunu düşünerek bir rahatlama, kendilerini güvende hissetme durumu tanımlanmıştır.

"Çobanlık, Bereket, Tarım, Gelir Kaynağı" bu temalar, birincil ihtiyaçlar olan fizyolojik ihtiyaçların karşılanmasına bağlı olarak önemsenmektedir. Nitekim katılımcılar Göbekli Tepe'de koyunlarını otlatabilmekte, topraklarında verimli tarım yaptıkları için o bölgeyi bereketli olarak nitelendirmekte aynı şekilde hem çobanlık hem de tarım yaptıkları için önemli bir gelir kaynağı olarak algılamaktadırlar. Dolayısıyla katılımcılar için Göbekli Tepe hem psikolojik hem de fizyolojik ihtiyaçların doyurulduğu bir mekândır.

Güneydoğu Anadolu bölgesi, geçim kaynağı olarak tarıma yönelik bir bölge olduğu ve sulama imkanlarının kısıtlı olmasının verdiği imkansızlıktan dolayı su problemini çözmek için yağmura ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacını gidermek için

yine kutsallığına inandıkları Göbekli Tepe'ye çıkarak yağmur duası yapmaktadırlar. Bu görüşte de ihtiyaçların karşılanması öne çıkmaktadır.

1.3. Göbekli Tepe'yi Kullanma Amacına Uygun Olarak Alana Yüklenilen İşaret ve Sembollerle İlgili Bulgular

"Göbekli Tepe'yi kullanma amacına uygun olarak, alana yüklediğiniz işaret ve semboller nelerdir?" sorusuna karşılık katılımcıların verdikleri cevaplar bağlamında oluşturulan alt temalar ve alt temaların tekrar edilme sıklıkları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Göbekli Tepe'yi Kullanma Amacına Uygun Olarak, Alana Yüklenilen İşaret ve Semboller

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
Kabir, Dilek Ağacı, Sarnıç, Toprak	33

Tabloya bakıldığında tek temanın belirlenmiş olduğu görülmektedir. Katılımcılar, Göbekli Tepe'yle ilgili sembolleri "kabir, dilek ağacı, toprak, sarnıç" olarak belirtmişlerdir. Bu temalar katılımcıların tamamı tarafından ortak tekrar edilen temalardır. Dolayısıyla katılımcılara göre, Göbekli Tepe mekânına yüklenen işaret ve semboller denildiğinde "kabir, dilek ağacı, toprak, sarnıç" kavramları akla gelmektedir.

a) Sarnıçlar (Su Yarıkları)

Göbekli Tepe'nin hemen girişinde yer alan sarnıçlar, yöre halkı tarafından suyunun kutsal ve şifa kaynağı olduğuna inanılmış ve kutsal olarak sembolleştirilmiştir (Foto 9). Bu sarnıçlar kaya yarıklarının insan eliyle daha da genişletilerek oyulması sonucu oluşmuştur. Ne zaman ve hangi insanlar tarafından oluşturulduğuna dair henüz yapılmış bilimsel bir çalışma bulunmamaktadır. Aynı zamanda bu sarnıçları yöre halkı Göbekli Tepe'yi ziyareti sırasında abdest almak ve temizlenmek içinde kullanmışlardır.

Foto 9. Göbekli Sarnıcı **Kaynak**: Fotograf yazar tarafından çekilmiştir.

b) Dilek Ağacı

Yöre halkı burada yer alan kurumuş bir dut ağacını Göbekli Tepe'de yaptıkları inanç ritüelinin bir parçası haline getirmişlerdir (Foto 10). Bu kuru dut ağacı Göbekli Tepe'nin her yerinden görülebilir bir noktada Tepe'nin tam zirvesindedir.

Foto 10. Göbekli Tepe Dilek Ağacı **Kaynak:** Fotograf yazar tarafından çekilmiştir.

Yöre halkı tarafından bu ağaç kutsal mekânın ve ritüellerin önemli parçalarından biri olarak sembolleştirilmiştir. Katılımcılar ile yapılan görüşmeler genellikle bu ağacın kadınlar tarafından çaput bağlanarak, bir dua aracı olarak kullanıldığını göstermektedir.

c) Ziyaretler (Kabirler)

Çoğunlukla hayatta oldukları dönemde keramet sahibi olan kimselerin ölümlerinden sonrada gömüldükleri mezarları ziyaret statüsündedir.

Foto 11. Göbekli Tepe Kabirler **Kaynak:** Fotograf yazar tarafından çekilmiştir.

Göbekli Tepe'de de yapılan görüşmeler ve saha ziyaretleri neticesinde Tepe'nin üstünde üç mezar bulunduğu elde edilen bulgular arasındadır (Foto11). Yöre halkı bu mezarlardan ikisinde erkek evliyaların birinde ise kadın bir evliyanın yattığına inanmaktadır. Bu mezarları kendi kutsal inançları bağlamında ziyaret olarak sembolleştirmişler ve bu mezarlara saygı gösterip ziyaret etmişlerdir. Bu mezarlar hem dua edip sevap kazanmak hem de sağlık ve çocuk istemek gibi bir çok konuda medet aramak amacı ile kullanılmışdır.

Göbekli Tepe'yi kullanma amacına uygun olarak, alana yüklediğiniz işaret ve semboller nelerdir? sorusuna yönelik oluşturulan katılımcı görüşlerinden bazıları:

"*O Tepe'de kabirler var. Yani o kabirler orada çok uzun bir zamandır yoktur, onlar sonradan iyi kimselerin gömülmesi ile oluşmuştur. Tabi o zamanın iyi kimselerini gömecek bir yerin de kutsal olması lazım geldiğinden bence bu iyi kimseleri kutsal olan Tepe'ye çıkarmışlardır. Ermiş kişilerin kabirleridir bunlar. Göbekliye de gömülmeleri iyi kimseler olduğunun işaretidir. Sonuçta Göbekliyi sevenler onun için gittiklerinde oradaki kabirleri de ziyaret edip Fatiha bağışlarlar. Normal bir mezarlıktaki kabir gibi olmaz yani. Ziyaretçisi önem vereni çok olur. Ama ben şunu da düşünüyorum belki de o mezarlarda iyi kimseler yoktur. Yani o dönem Göbekliye inanlardan bazıları uzaktan geliyordu ve her seferinde Göbekli'nin yerini ezbere bilmelerinin mümkünatı yoktu. Yani eskiden harita yok bir şey yoktu. Onlarda gelip ibadet ettikleri her zaman ki yerlerini unutmamak için oraya bir taş koydular. Sonra devir değişti, insanlar değişti, insanların dini anlama şekli değişti, bu nedenle üzerindeki bu boş taşa anlam yüklemiş olabilirler. Özellikle İslam'ı yaşamaya başlayanlar bu taşı bir kabrin ibaresi sayarak orayı mezar olarak görmüş ziyaret etmiş olabilirler. O kabirlerin oradaki varlığı hakkında kesin bir bilği yok. Zaten orada ki maharet yatır mezarlarda değildir maharet Göbeklidedir. Sonuçta insanlar oraya Göbekli için gitmişler. O mezarları Göbekli kutsal diye oraya çıkarmışlar. Burası kutsal kimse kazmaya cesaret edemez deyip oraya bir şeyler gömmüşler, başına da taş koymuşlardır. İnsanlarda Göbekli Tepe'nin kutsal olduğunu bildiği için üzerindeki her şeye anlam yüklemişlerdir. Kabir de bunlardan biri olabilir. Tabi birde orada kabirlerin tam tepesinde bir susuz dut ağacı vardır. O dut ağacı o tepededir tektir zaten, belli bireleri gelmiş o kabirlerin tepesine dikmiş. O bölğe çok kurak ve kıraçtır, normal ağaç yok, ondan diyorum o ağacı kabirlere geldiklerinde gölge olsun diye dikmişlerdir. Daha sonraki gelenler de bakmışlardır ki Tepede ağaç olarak bir tek o vardır, birde Göbekli gibi kutsal bir yerde en tepededir, bir baksan 25 kilometreden bile görülebilir bu onları etkilemiştir. O yüzdende sırf buradaki kabirlerin tepesine dikilmesindendir ki, onu da*

inanca bağlamış, dualarına aracı edip medet ummuşlardır. Ağaca baktığınızda o inancı görürsünüz zaten, insanlar o ağaç varlığından beridir üzerine çaput bağlayıp dua etmişlerdir. Göbekli Tepe'nin batı tarafında büyük sarnıçlar var. Bence o zamanlarda içme suyu yok diye yapılmıştır bunlar. Çünkü yağmur yağdığı zaman sarnıçın içinde su birikir ve yazın insanlar o suları içerler, sonuçta su olmadığı yerde yaşam olmaz. Şanlı Urfa'nın zaten her yeri sarnıç doludur, yoksa yaşam olmazdı. Bu Göbeklide durum farklı tabi, sonuçta orası inancın olduğu bir yer olduğu için sarnıçların içindeki suda şifalı görülmüş. Nerde bir temizlik nerede bir kutsallık varsa tabi ki toprağı bereketli olur. Oranın eski sahipleri hep orada arpa buğday ekip biçerlerdi. Bolda verim alırlardı. Orada bütün Çobanların sürüsü otlatılırdı. Yani hepsine bolca yeterdi. Sonuçta Allah'ın kutsal saydığı bizlerin kutsal gördüğü bir yer, toprağı da berekettir, herkesi doyurur aç bırakmaz." (K8, Erkek, İlkokul, Esnaf)

"Dediğim şekil orada üç mezar vardır. Ama içinde yatanı kimse bilmez ben de bilmem. Önemli olan niyettir. Bizden öncekiler orayı kutsal bellediyse vardır bir bildikleri. O kabirler ziyaretin kabirleridir. Daha da gayrısı bizi ilgilendirmez biz onları dualarımıza vesile edecek kadar sever sayardık çünkü atalarımızdan böyle gördük öğrendik. Orada bir de dilek ağacı vardır ki, biz orada duaya çıktığımızda ona mutlaka bir dilek çaputu bağlardık. Mesela bizzat benim kız kardeşim vardı. Mardinden evliydi. Çocuğu da olmuyordu. Bir gün bize haber saldı gittik yanına. Rüyalarında Göbekliyi görürmüş her gece o ağaca çaput bağlar çocuğu olsun diye toprağında namaz kılarmış. Oda benden Göbekli'nin toprağını istedi bende gerisin geriye dönüp Göbekli de onun için namaz kıldım dua ettim sonrada toprağından her gittiğim de ona götürdüm. O da o toprakla namaz kılmış, gusül almış hatta içtiği suya bile koymuş toprağı. Siz şahit olun bak boy boy yeğenlerim vardır. Oranın toprağı sade çocuk isterken şifa sayılmaz. Hastalar da derdine şifa olsun diye ağrıyan her yerlerine o toprağı sürerlerdi, şifasını da bulurlardı. O toprağı getirip bahçesine atanlarda vardı o yıl toprağım bol mahsul tutsun diye. Oranın sarnıçları da su kaynağıdır. İyi olur bizim için kışın biriken suyu ordan alır oradaki ekinleri sulardı köylü. Hayvanlarına o Tepede su bulup içirirdi

Göbekli sayesinde. Göbekli'nin o suyundan biz de içerdik. Biliriz ki oranın herşeyi şifanın kendisidir. (K13, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

Katılımcıların Göbekli Tepe'deki işaret ve semboller ile ilgili görüşlerine bakıldığında, sembollere mekânın kutsallığını yansıttıları ve bu anlamda kullandıkları anlaşılmaktadır. Katılımcılara göre Tepenin en önemli özelliği mezarlardır. Katılımcılar mezarları, "ziyaret" olarak adlandırmakta ve ziyaretle ilişkili ne varsa aynı kutsallık içerisinde ifade etmektedirler.

Göbekli Tepe'nin üzerinde bulunan dilek ağacı da sembolik bir işarettir. Özellikle Göbekli Tepe'nin yerinin belli olması ve uzaktan dahi seçilebiliyor olması açısından dilek ağacı önemli bir işarettir. Eliade'ye (2005, s. 527) göre "sembolizm, insanların kutsal olarak atfettiklerinin, evren üzerinden açıklanmasına ilişkindir." Diğer bir ifadeyle "insanın kutsalın tezahürünü bir bütün olarak evren ile tanımlama eğiliminin bir tür anlatımıdır." Kafesoğlu (2003) dağ, tepe, ırmak, su kaynakları, ağaç, orman gibi doğadaki ögelerin birtakım gizil güçleri bulunduğuna ve bunların ruhunun olduğuna dair inançların Türkler arasında da oldukça yaygın olduğunu belirtmektedir. Ağacın dünya kültürleri ve Türk kültürü yönüyle sembolik ve kutsal bir unsur olduğu genel anlamda da Tanrı'yı sembolleştirdiğine dair vurgu, kaynakların pek çoğunda (Ağaç ve Sakarya, 2015; Gürsoy, 2012; Kıyak, 2011; Tezel, 2010; Öztekin, 2008; Ergun, 2004; Eliade, 2003, 2005; Erbek, 2002; Ergun, 2000) geçmektedir. Ayrıca ağacın kökleri vasıtasıyla yer altı, yer üstü ve gökyüzü (üç dünya) ile bağlantı sağladığı, canlı evreni temsil ettiği, ebediliğin karşılığı olduğu ve bu işlevinden ötürü Tanrı ile iletişimin aracılığını üstlendiği inancı geleneksel bir devamlılıktır. (Eliade, 2003, 2005; Gürsoy, 2012). Bununla birlikte ağacın tek olması da Tanrının tek olduğunu anlatması yönüyle sembolize edilmektedir (Yurteri ve Ölmez, 2008). Dilek ağacıyla ilgili katılımcıların büyük bölümünün görüşünde bu ağacı kadınların kullandığı yönündedir.

Temizlik kavramı bir çok inanç ritüelinde oldukça hassas bir konu olarak kendisini göstermektedir. İnsanlar saygı duydukları kutsal mekânlara girerken ve ibadetlerini yaparken temizlik yerine getirilmesi gereken bir şart olarak düşünülmüştür. Bu şart hem ibadete hem de ibadet edilene karşı saygı olarak nitelendirilebilir. Katılımcılar Göbekli Tepe'ye çıkmadan önce temiz olunması

gerektiğini oldukça tekrar eder bir sıkılıkta kullanmışlardır. Nitekim katılımcılar Göbekli Tepe'de temiz olunarak ibadet edilmesinin önemli bir detay olduğunu vurgulamaktadırlar. Yöre halkı için Göbekli Tepe'de temiz olmanın şartı hiç kuşkusuz orada yer alan sarnıçlardan abdest almak olarak tarif edilmiştir. Katılımcılar için orada yer alan sarnıçlar kutsal bir sembol olarak değerlendirilmiş ve içindeki su da kutsal sayılarak kullanılmıştır.

Katılımcılara göre ziyaretin bulunduğu toprak kutsal bir sembol sayıldığı için şifa amaçlı da kullanılmaktadır. Hastalık olduğu zaman ya da çocuk olmasıyla ilgili bir istekte bulunulacağı zaman toprağın şifacılık yönüne vurgu yapılmıştır. Bu bölümde aktarılamayan diğer katılımcı görüşlerinde de toprağın şifa yönü öne çıkarılmış ve ağrıyan yere sürülmesi, boğaz ağrısı ise bir miktar yenilmesi, çocuk isteniyorsa topraktan bir miktar karın bölgesine sürülmesi gibi ifadelere de rastlanmıştır. Katılımcı görüşlerinde de belirtildiği üzere sık sık bu Tepeye gelemeyen kişlerin topraktan bir miktar alarak yanlarında götürmeleri, inancın boyutunun anlaşılması için önemlidir.

1.4. Göbekli Tepe'de Kazı Yapılmadan Önce Bu Alanın Kullanım Amacını Yansıtan İzlerle İlgili Bulgular

Katılımcılara yöneltilen "Göbekli Tepe'de kazı yapılmadan önce bu alanın kullanım amacını yansıtan herhangi bir iz var mıydı ?" sorusuna verilen cevaplar bağlamında oluşturulan alt temalar ve tekrar edilme sıklıkları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Göbekli Tepe'de Kazı Yapılmadan Önce Bu Alanın Kullanım Amacını Yansıtan İzler

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
Mezar	20
Tek bir ağaç olması	12
Sarnıç	11
İz yoktu ama geçmişten gelen bir alışkanlık	9
Çakmak taşı çok fazlaydı	2

Katılımcıların görüşleri doğrultusunda 5 alt tema belirlenmiştir. Katılımcıların 20'si "mezar"; 12'si "Tek bir ağaç olması"; 11 'i "Sarnıç"; 9'u "İz yoktu ama geçmişten gelen bir alışkanlık"; 2'si "Çakmak taşı çok fazlaydı" alt temalarını tekrar etmiştir. Buna göre Göbekli Tepe'de kazı yapılmadan önce bu Tepenin amacını yansıtan bir iz olarak "mezar" sembolü ifade edilebilir.

Katılımcıların Göbekli Tepe'de kazı yapılmadan önce bu alanın kullanım amacını yansıtan izlerle ilgili görüşlerinden bazıları şu şekildedir:

"Dedelerimizden beridir Göbekli'nin aşağısında ne vardır? ne yoktur? bilmiyorduk. Ne bilirdik ki aşağıda koca koca sütunlar varmış. Biz sadece yukarıyı kutsal bilirdik. Orada bir ağaç, yanında da üç beş mezardan başka bir şey yoktur. Kel bir tepedir orası. Orda ki yatanlar da iyi kimselerdir diye kutsal sayılan bu Tepeye gömülmüştür bence. Yani bu iyi kimseleri gömenlerde bilmezlerdi aşağıda ne var, ne yok. Biz oradaki mezarlar var diye oraya ziyarete giderdik. O mezarlar olamasa ne yapacağız çorak tepede. Dedelerimizden kalma inanç sayesinde ziyarete gider, bir derdimiz varsa şifa isteriz. Suyu da sarnıcıda şifadır. Ondan gideriz oraya. Yav orada ki dut ağacı bile kutsaldır ki, ekseriyatı kadınlar ondan medet umarlar. Bize dedelelerimiz demiştir ki, "burada mezar var, sarnıç var, dilek ağacı var burası ezeldendir kutsal" ondandır biz bunları duyunca Göbekli Tepe'nin kutsal olduğunu bildik ona inandık."(K4, Erkek, İlkokul, Hademe)

"Yok yok kesinlikle biz bilmiyorduk ki Göbekli'nin altında bir inanç yeri vardır. Orası gçmişten gelen bir alışkanlık. Kimsenin Göbekli'nin altından haberi yoktu. Sadece biz bilirdik ki Göbekli kutsaldır, bir inanç yeridir. Dedelerimiz geldi burayı kutsal bildi, onlar yaptıysa biz de kutsal bilip ibadetimizi yaptık. Anlayacağınız biz dededen gelen kutsal bir yer diye Göbekli'ye değer veririz. Öncesinde altında ne olduğunu kesinlikle bilmiyorduk. Orası bir garip doğrusu. Burayı yapan insanlar, sanki bir toplanma yeri, inanç yeri gibi yapmışlar burayı. Bir nevi bizim inancımızın toplanma yeri. Ama sonrasında kapatmışlar üstünü. Ama bizim atalarımız bu inancı yaşatmış, bu kutsallığı yaşatmış demek ki, burasını biz de bilmişiz. Ağacını da mezarını da görünce kutsal demişiz. Hem de öyle bir yaşatmışlar

ki bu kutsallığı bizler, nesillerce Göbekli'nin altında ne olduğunu bilmeden onu sadece ibadet yeri kabul etmişiz. İşin diğer bir enteresan yanı da burası ilk yapıldığında da inanç yeri olarak yapılmış, biz de altında ne olduğunu bilmeden, burayı aynen ilkinde olduğu gibi inanç yeri olarak bilmişiz. Bu benzerlik olamaz bence. Bu konunun araştırılması lazım ki, bu inanç bunca zaman nasıl yaşadı anlaşılsın, gün yüzüne çıksın…(K9, Kadın, Okur-Yazar Değil, Çiftçi)

"Orada altından haber veren hiçbir şey yoktu. Öyle ki biz orada çalı çırpı toplar ekin ederdik. Çobanlar çobanlığını yapardı. Biz bilmiyorduk ki altında ne var. Bizim bildiğimiz sade mezarlar, bir kuru dut ağacı ve sarnıçlar vardır. Bize göre orası ibadet yeri olduğu için, üstündeki mezar da, sarnıçta, ağaçta inancın parçasıdır. Bize göre onlar olduğu için burası kutsaldır. Ondan gayrı bir şey yoktur. Eskiden inançtı. Şimdi ne olduğu belli değildir." (K13, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

"*Orada çok çakmak taşı vardı. Hem de bol miktarda. Aslında altına bir hikmet olduğu besbelliydi ama ziyarettir diye de kimse yeltenip kazı da bulunmamıştır benim bildiğim kadarıyla. Orası ziyaret için kullanırdı. İbadet için kullanıldığından altında ne olduğu kimsenin de çok umurunda değildi açıkçası. Orada kuru bir ağaç bir de kabirler vardı." (K19, Erkek, Ortaokul, Çiftçi-Esnaf)*

Katılımcıların geneli tarafından kazı yapılmadan önce orada bir ibadet yeri olduğunu gösteren herhangi bir iz bulunmadığı görüş olarak belirtilmiştir. Katılımcıların o mekâna manevi bir değer atfetmesinin belirteçleri "mezar" , "dilek ağacı", "sarnıç" sembolleridir. Yöre halkı dedelerinden itibaren orada ki mezarları, sarnıcı, dilek ağacını kutsal bildikleri için Tepe'yi kutsal bir mekân olarak düşünüp o şekilde kullanmışlardır. Bu üçlü sembol onlar için Göbekli Tepe'nin kutsal olduğunun bir kanıtıdır. Fakat yöre halkı Tepe için hiçbir ize ihtiyaç duymadıklarını da belirterek bağlılıklarındaki temelin geçmişten aktarılan mirasla oluştuğunu ifade etmişlerdir. Mezarlarda kimlerin yattığı ve zamanına dair de bir şey bilmedikleri görüş olarak belirtilmiştir. Katılımcıların ziyaret olarak adlandırdıkları mezar, eski Türk inancında atalar kültü olarak geçmektedir (Atasağun, 2006) ve ziyaret (kutsal mekân) olarak

ifade edilmektedir. Kabre/ziyarete kutsallık atfedilmesi İslamlaşma sürecinde kültürel değerlerine sahip çıkma, geleneği devam ettirme olarak yaygın bir uygulamadır (Ünlüsoy, 2020). Buradan hareketle dededen devralınan bir mirasa sahip çıkma, inancı gereği geleneği devam ettirip gelecek nesillere aktarma uygulamaları, Göbekli Tepe'deki kabirleri ziyaret eden halk tarafından da gerçekleştirilmektedir.

Göbekli Tepe yakınında tek ağacın olması da mekânla ilgili kutsallığı pekiştirmektedir. Katılımcılara göre etrafta hiç ağaç olmamasına rağmen tek bir ağacın varlığı da mekân kutsallığına işaret etmektedir. Ancak hem mezar hem de ağaç sembollerini görüş olarak belirten katılımcılar, bu sembolleri kutsallıkla ilişkilendirirken Göbekli Tepe'de yapılan kazı neticesinde ortaya çıkarılan kült alanını düşünerek ibadet etmemişlerdir. Bu bilgiden habersiz olduklarını ve bu mekâna hissettikleri bağlılığın kazı öncesinde de var olduğunu belirtmişlerdir.

Katılımcılardan biri tarafından belirtilen bir görüşe göre mekânda çakmak taşların bulunmuş olması, o mekânın özel bir yer olduğunu düşündürmektedir. Nitekim çakmak taşları mekân bulunduğu toprakların dışında bir yerde görülmemiştir. Dolayısıyla bu özellik mekânı farklı kılmaktadır. Katılımcıya göre bu durum o mekânın özel olduğuna dair önemli bir işarettir.

Katılımcılar, Göbekli ile kazı sonrası Göbekli Tepe kült alanı arasında ilişki kurarak bir değerlendirmeye gittiklerinde, önemli bir hususa dikkat çekmektedirler. Göbekli Tepe kült alanının keşfedilmesinden önce de bu alanın kutsal bir mekân olarak billinmesi ve sahip çıkılması, geçmişten günümüze kadar bir inanç mekânı olarak yaşatılması, katılımcıların önemle vurguladıkları bir konudur. Ayrıca Göbekli Tepe'nin kutsallığına dair yaşatılan inancın yersiz ya da tesadüfi olmadığının keşfedilen kült alanıyla netlik kazandığı da bildirilen görüşler arasındadır.

1.5. Göbekli Tepe'ye Başka Şehirlerden Ziyaret Olup Olmaması ile İlgili Bulgular

Katılımcılara sorulan "Göbekli Tepe'ye başka şehirlerden de ziyaret var mıydı? Neden?" sorusuna yönelik alınan cevaplara göre belirlenen alt temalar ve tekrar edilme sıklıkları Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Göbekli Tepe'ye Başka Şehirlerden Ziyaret Olup Olmaması

Alt Temalar	**Tekrar Etme Sıklığı**
Göbekli'den haberi olanlar ziyaret ederdi	14
Urfa ve çevresi	11
Bilmiyorum	8

Tabloya bakıldığında katılımcı görüşleri bağlamında üç alt temanın oluştuğu görülmektedir. Göbekli Tepe'ye başka şehirlerden ziyaret olup olmaması ile ilgili soruya katılımcıların 14'ü Göbekli'nin kutsal olduğundan haberi olan herkesin ara ara bu mekânı ziyaret ettiğini bildirirken katılımcıların 11'i ziyaretlerin Urfa ve çevresinden gerçekleştiğini 8 katılımcı ise "bilmiyorum" cevabını vermiştir. Bu bağlamda Göbekli'nin kutsal bir mekân olduğu ve bunu bilenlerin bu mekânı ziyaret ettikleri belirtilebilir.

Göbekli Tepe'ye başka şehirlerden ziyaret olup olmaması ile ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları şunlardır:

"Göbekli'yi yerli halk zaten biliyordu. Etrafta duyan herkeste bilirdi zaten. Orası ibadete açık bir yerdi. Burayı bilen de sonradan duyan da gelip inancını yaşardı. Benim bildiğim orası Şanlı Urfa'nın merkezinden ve bütün ilçelerinden ziyaretçi alıyordu. Mesela ki bizim köy olsun civar köyler olsun herkesin inancı ziyareti vardı Göbekli'ye. Göbekli'yi bilenler zaten ziyaret ederdi, bilmeyenler de duyunca mutlak gelirlerdi." (K8, Erkek, İlkokul, Esnaf)

"Eskiden çocukluğumuzdandır biz oranın toprağını altında yatanı kutsal bilir ziyaret ederiz biz kendimizi bildik bileli bu böyledir gelenektir civar köylerden Harran'dan burayı hep bilirlerdi gelirlerdi." (K12, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

"Biz biliriz orayı. Bizim köylüler bilirdi ki orası ziyarettir. Bundan daha da önemlisi yoktur. Ben biliyorum orayı bizlere dededen kaldı. Fakat başka kimler gelir gider bilmiyorum." (K32, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

Kutsal mekânın oluşmasında kutsalın nasıl tezahür ettiğine bakılması gerekir. Göbekli'deki kutsalın tezahürü, mezar, ağaç, sarnıç olarak kendini göstermektedir. Bu mekâna kutsallık atfedilmesi ve bu kutsallığın etraftan bilinip benimsenmesinde mezar, sarnıç ve ağaç rolü büyüktür. Nitekim kutsal mekân, kendini bir şekilde görünür kılmaktadır (Eliade, 2003). Bu kutsal mekânlar zamanla kendini duyurmakta ve billinirlik kazanmaktadır. Mekânın bir tepe, dağ gibi yerlere inşa edilmesi, ağaç unsurunun bulunması, yaygın bir uygulamadır. Dağın kutsal olarak sayılması da yaygın bir inanıştır. Bir mekâna bu şekilde kutsallık anlamının yüklenmesi diğer bir ifadeyle mekânın kutsanması, bu mekânın başka insanlar tarafından da kabul görmesini ve kutsanmasını sağlamaktadır (Eliade, 2003).

Katılımcıların görüşlerinde mekânla ilgili kutsallık vurgusunun ön plana çıkması, bu mekânın başkaları tarafından bilinmesi ve değişik şehirlerden ya da civar köylerden insanlarca ziyaret edilmesi, mekâna yüklenen anlamı daha da pekiştirmektedir. Ayrıca çevre köylerden, ilçelerden ve şehirlerden mekâna ziyaretlerin olması, bu mekânın her derde deva olduğunun başkaları tarafından da bilindiği ve inanıldığını anlatmak için ifade edilmiştir. Katılımcı görüşlerinin genelinde mekânın kutsal olduğunu ve şifa verdiğini duyanlar tarafından ziyaret edildiği diğer alt temalara göre daha fazla tekrar eden bir temadır. Dolayısıyla katılımcılar, inandıkları Göbekli Tepe'ye kendilerinin dışında başka köylerden, ilçelerden, ve şehirlerden ziyaret etmek için insanların geldiğini belirterek mekânı çoğaltmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle mekânın kutsallığına inanan kişi sayısının fazla olduğu ve şifa dağıtan özelliğini duyan herkesin mekânı ziyaret ettiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda kutsal mekân etki alanını genişletmektedir.

Göbekli Tepe'nin Keşif Sonrası Mekân Üretimini ve Yapılan Uygulamaların Mekân üretimine Etkilerini Anlamaya Yönelik Sorularla İlgili Ulaşılan Bulgular

1.6. Göbekli Tepe'de Keşif Süreciyle İlgili Bulgular

Katılımcılara sorulan "Göbekli Tepe'de keşif sürecini anlatır mısınız?" sorusuna yönelik alınan cevaplara göre belirlenen alt temalar ve tekrar edilme sıklıkları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. Göbekli Tepe'de Keşif Süreci

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
Süreç, işlemeli bir taşla başlar	33

Katılımcılar tarafından tek temanın oluşturulduğu Tablo 9'da görülmektedir. Katılımcıların tamamı Göbekli Tepe'yle ilgili keşif sürecinin süslü bir taşla başladığını belirtmişlerdir.

Göbekli Tepe'de keşif sürecine yönelik katılımcı görüşlerinden bazıları:

"Ben kendimi bildim, kavuştum yetiştim, hep bildim Göbekliyi herkeste bilirdi. Bundan otuz kırk yıl evveline kadar da hep bilirdik. Dediler ki; "bu adam Göbekli de değerli şeyler buldu, burayı kazacak" ondandır millet istemedi ki Göbekli kazılsın, amma elden bir şey gelmez. Devlet el koymuş bir kere, devlet bir kere aldı mı bırakır mı hiç, mecbur arazi sahipleri de satmış, oraları. Onlar da sonradan pişman oldu ama, elden gelir bir şey yoktur. Orayı nasıl kazdılar, milletin ayağı yavaş yavaş çekildi Göbekli'den. Başta giderdi millet yine, bir şey demezlerdi. Sonra o başta ki adam nasıl öldü, millet soğudu gitmez oldu Göbekliye." (K3, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

"Burası 1992'de bulundu. Ben yıllar önce 16 yaşlarında olduğum sıralar arkadaşlarla otururken, ikindiye doğru yolda bir kalabalık farkettim. Burda bir emmi var, dışarda çok kaldığı, İstanbul da çok kaldığı için İngilizcesi baya iyidir, sokağın ortasında almış karşısına iki kişiyi konuşuyor, benim de dikkatimi çekti yanlarına gittim. Bizim emminin konuştuğu, Klaus diye bir adammış. Onun yanındaki de yardımcısıymış. Ben de yanlarına gittim dinledim. Emmi bana dedi ki; "sen Göbekli Tepe'yi biliyor musun?" "Ben de orayı nasıl bilmem tabi ki biliyorum, her zaman koyun güttüğüm yattığım yer" dedim. Klaus ve yanındakini oraya götürmemi söylediler. Ben de götürdüm onları. Şuan güvenliğin olduğu yer, giriş yerine gelince Klaus taşı suratına sürmeye başladı. "Bu nasıl bir yer, nasıl bir şey" dedi. Düşün Klaus bunları dediğin de asıl yukarıya gitmemiştik. Yukarıyla bizim olduğumuz yer arasında

600-700 metre vardı. Neyse aldım Schmidt'i her tarafı gezdirdim ona, sonra şimdi tarihi eser dedikleri, taş parçaları ona gösterdim. Onları görünce, "bana bunlardan ne kadar varsa hepsinin yerini göster" dedi, ben de ne var ne yoksa hepsini kendisine gösterdim. Sonra "Şükran" dedi, teşekkür etti. Giderken de; "Ben buraya gelip çalışmalar yapıcam, seni de çağıracam, gel sen burada yanımda çalış" dedi. Ama ben ilk zaman kazıda 12 gün çalıştım, sonra gidemedim, ama Klaus falan hep beni sormuş. Çiğdem Hanım "İlk buraya Schmidt'i getireni bulun gelsin falan" demiş. Benim burada emmi oğlum var, kazıda çalışıyordu. Onlara da hep beni sormuşlar. Ama benim oraya gitmememin bir nedeni vardı. Benim kazıda olduğum yıl, orada çıkarılan tarihi bir taş çalındı. O yıl kazıyı erkenden bitirdiler, ondan sonra köylüleri burada fazla çalıştırmadılar. Yemin ederim taş çalındı diye biz bir hafta gezdik taşı aradık. Ayaklarım gezmekten su topladı. Askerler le beraber geziyorduk, taşı bulmak için altı yedi asker ve biz 25 ,30 köylü arama yaptık. Avcı kolundan, Göbekli Tepe'nin şu an da sit alanı değil de, daha dışarıya köye kadar 10 kere tarama yaptık. Ama taş bulunmadı. Biz sanki hep suçlandık, böyle bir risk sürekli vardı, ondandır bir daha gitmedim kazıya, ama Klaus beni severdi, her gördüğü yerde sarılırdı, kazıya gelmemi isterdi." (K4, Erkek, İlkokul, Hademe)

"1963 yılında Amerika ve Shikago Üniversitesi geldiler buralarda araştırma yaptılar ilk olarak. Yani o zamanda yaptıkları yüzey araştırmaları çalışmasıymış. Amma asıl Göbekli'nin farkına varamamışlar. Bilememişler. Fakat Babam Şavak bir gün yine tarla ile uğraşırken o eski sütunlardan birinin tepesinin yüzeye çıktığını görmüş. Bakmış kaya tarlanın ortasında duruyor. Vurmuş kazmayı kırmış baya taşı. Bakmış ki kaya yerinden çıkacak gibi değil toprağın içine doğru gidiyor, bırakmış artık vazgeçmiş hatta ben şahidim o zamanlara Babam o kayaya her seferinde sinirlenirdi. Meğersem o kaya burada var olan onlarca sütundan biriymiş. Ne bilirdik ki burası ibadethanedir, kazıldıktan sonra öğrendik. Hatta o yapıdaki taşlardan birine dikkatlice bakarsanız kırık olan yerini hemen görebilirsiniz. Sonra gel zaman git zaman Babamla Amcam tarla ile uğraşırken, çok süslü işlemeli bir taş bulmuşlar. Bu taş o kadar süslü imiş ki eve getirip kapının şu üst tarafına

yerleştirmişler evi süsleyelim diye. Yalnız bir süre sonra bu taş her bir köylünün dikkatini çekmeye başlamış. Çünkü taşın tarihi eser olduğu besbelliymiş. Babamla Amcama köylü çok baskı yapmış o zamanlar. Demişler, "al bu taşı müzeye götür baksınlar eğer ki çok değerli bir şeyse senin başına dert olur" falan diye. Babam'da tabi bu taş çok değerlidir diye gururlana gururlana gitmiş müzeye. Müzenin sorumlusu taşı görünce demiş, "Amca bu çok önemli bir taş değil Roma Dönemine ait bir kireçtaşıdır en fazla" demiş. Tabi zavallı Babam zannediyormuş ki bu taş çok değerlidir, ben bu taşı müzeye götürürsem bana sofra kurarlar, çay pişirirler bu taşı bulduğum için de hürmet ederler. Amma bu durumla karşılaşınca ister istemez çok üzülmüş tabi, oraya oturmuş kalmış. Müdür Bey bakmış ki Babam çok üzülmüş, demiş, "Amcanın elindeki taşı alın Depoya koyun" diye. Onlar taşı depoya koymuş. Babamda köye geri dönmüş. Sonra Klaus başka bir yerde kazı yaparken bulduğu taşları müzeye getirmeye geldiğinde depoda Babamın müzeye getirdiği taşı görmüş. Direk demiş ki, "beni bu taşın geldiği yere götürün". Sonra Klaus buralara kadar geldi. Bizleri buldu onu Hadi oğlumla birlikte ilk ben çıkardım Göbekliye. Vallahi buraya çıkar çıkmaz ilk dedi ki, " Burası yığma topraktır. Biliyorum ki altında bu taşlardan daha çok var". O günden sonra kazdı buldu Göbekliyi, sonra da insanlara armağan etti. Klaus yıllarca karısı ile birlikte Göbekli'de çalıştı. Çok iyi bir insandı. Burayı kazmadan önce tüm köylüden izin aldı. Burada otlayan davarımıza da karışmadı, yaptığımız inancımıza da karışmadı. Hatta o istediği için mezarların içi açılmadı. O Göbekliye de bizim inancımıza da gözü gibi baktı. O Göbekliyi hep korudu bir çivi bile çaktırmadı oraya. O Göbekli'nin o inanç yapısının bozulmasını hiç istemedi. Ölene kadar da Göbekli onun gözünün nuruydu yani. O buradaki inanca çok saygı gösterirdi. Bizim bu inancı yaşattığımızı ve Göbekli Tepe'nin asıl bizlerin olduğunun da çok farkındaydı. O bize hep derdi ki; "siz burada ilk başlayan inancı yaşatan son insanlarsınız siz olmasaydınız Göbekli de olmazdı size çok teşekkür ederim falan diye. Biz onu canımız gibi severdik. Kazılarda bile bizim köylümüzü çalıştırdı, ekmek verdi. Ama o öldükten sonra her şey değişti." (K17, Erkek, İlkokul, Çiftçi)

“Şavak dayı, tarlayı kazarken süslü bir taş bulmuş dediler, sonrası o taş başına bela olur diye köylü bu taşı müzeye ver demiş. Bu da götürmüş vermiş Urfaya. Ondan beridir, bu işten anlayanlar düşmüş taşın peşine. Bizim buralara kadar gelmişler, taşın kokusuna. Sonra Klaus ve bizim köylüler hep kazıp altında ne varsa çıkardılar meydana.” (K33, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

Katılımcılara göre Göbekli’nin Göbekli Tepe olma sürecini başlatan süslü/işlemeli bir taştır. Arazi sahibinin tarlasında sıradan olmayan bir taşa rastlaması ve o taşı alıp müzeye götürmesi kazı öncesi gelişmedir. Göbekli Tepe’nin ortaya çıkması için kazı çalışmalarını başlatan isim olan Klaus Schmidt, o dönemde Nevali Çori bölgesinde kazı yapmaktadır. Klaus Schmidt, müzeye uğradığında işlemeli taş dikkatini çeker ve büyük bir heyecanla taşın bulunduğu yere gitmeye karar verir. Arazinin yapısını inceledikçe heyecanlanan Klaus, Göbekli Tepe’de önemli bir kalıntılar olabileceğini düşünür ve köy halkıyla yakınlık kurar, Göbekli Tepeyi incelemek için onları razı etmeye çalışır. Hatta kazı alanında çalışmaları için bulundukları köy ve civar köylerden insan toplar.

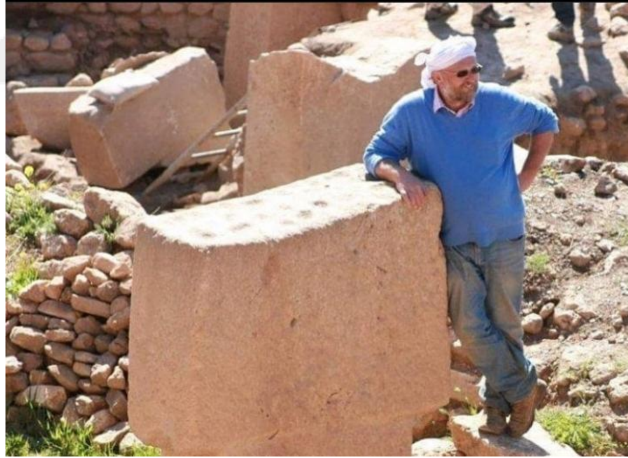

Foto 12. Klaus Schmidt Kazı Alanında **Kaynak:** Mehmet Tarık Yıldız

Katılımcılar, Göbekli Tepe ile ilgili yoğun bir bağlılık hissi oluşturmalarına ve bu mekâna derin anlamlar yüklemelerine rağmen kutsal saydıkları mekânda araştırma yapılmasına izin vermişlerdir. Her ne kadar katılımcıların bazılarına göre devletin emrine karşı gelinmesi mümkün olmadığı için bu bölgede kazı çalışmasına izin verilmiş olsa da genelinin görüşü, Klaus Schmidt’in iyi bir insan olması ve kutsal sayılan Göbekli Tepe’de onlara ibadet edeceklerine dair söz vermiş olmasıdır. Ayrıca katılımcı görüşlerine göre, kazı devam ederken Klaus Schmidt, sözünü tutmuş ve

Göbekli Tepe'de ibadet edilmesine izin vermiş ve onlara saygı göstererek oldukça samimi davranmıştır. Göbekli Tepe kazı çalışması süslü bir taşın bulunmasıyla başlamış, Klaus Schmidt'in inanca saygı gösterip orada ki mekânın yaşatılmasına izin vermesi ile de sorunsuz bir şekilde sürdürülmüştür.

Göbekli Tepe'de mekânın üretim süreci; çevresin de yaşayan yöre halkının nesillerdir Göbekli Tepede inanç ritüellerini gerçekleştirerek kutsal mekânın üretimini sağladığı bir aşama olarak ele alınabilir. Bu üretimin yöre halkı tarafından nesilden nesile devam ettirilerek süreklilik sağladığını görebiliriz. Burada karşımıza dikkat çekici bir bulgu çıkmaktadır. Bu bulgu bize önemli ip uçları sağlayan bir ana cümle niteliğindedir. Öyle ki yöre halkı Göbekli Tepe'yi inanç ritüelelerini gerçekleştirmek manevi huzuru burada bulmak için kullanmışlardır. Lakin bunu ilk yapan günümüzde yaşayan yöre halkı değildir. Buradaki halk dedelerinden kalma, nesilden nesile aktarılan inancı sürdürerek zaman içersinde anlamlandırmadan kaynaklı zenginleşen sembol ve imgelemler aracılığı ile Göbekli Tepe mekânını üretmişlerdir. Göbekli Tepe keşfedilene kadar yöre halkının inanç kavramına dışarıdan bir etki olmadığı için mekân, asıl anlamı olan kutsallık görevini sorunsuz bir şekilde devam ettirmiştir. Göbekli Tepe keşfi'nin ilk dönemlerin de Alman Arkeolog Klaus Smith (Foto 12) yöre halkının Göbekli Tepeyi hangi amaçla kullandığının ve onlar için nasıl bir değer oluşturduğunun hep bilincinde olmuştur. Öyle ki bu insanların inançlarına her zaman saygı göstermiş ve keşiften önce olduğu gibi keşfin ilk dönemlerinde de yöre halkının inancına destek olup, olumsuz bir tavır sergilemeyerek Göbekli Tepe'de mekânın üretim sürecinin devamlılık sağlamasına izin vermiştir.

1.7. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası İle İlgili Bulgular

Katılımcılara sorulan "Göbekli Tepe'de keşif sonrası yapılan yenilikler nelerdir?" sorusuna yönelik alınan cevaplara göre belirlenen alt temalar, alt temaların tekrar edilme sıklıkları Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası Yapılan Yenilikler

Alt Temalar	**Tekrar Etme Sıklığı**
Birçok değişiklik yapıldı	19
Girişler ücretli yapıldı	9
Mekânın üzeri kapatıldı	6
Mekânı gezmek için yol yapıldı	3

Katılımcıların cevapları doğrultusunda 4 alt tema oluşturulmuştur. Katılımcıların 19'u keşif sonrası yenilik olarak birçok değişiklik yapıldığını belirtmiş; 9'u girişlerin ücretli yapıldığını; 6 katılımcı mekânın üzerinin kapatıldığını; katılımcıların 3'üde mekânı gezmek için yol yapıldığını belirtmiştir. Elde edilen bulgulara göre mekânda birçok değişiklik yapıldığı ifade edilebilir.

"Göbekli Tepe'de keşif sonrası yapılan yenilikler nelerdir?" sorusuna verilen cevaplardan bazıları:

"Göbekli bizim dedelerimiz zamanına kadar yetişti. Göbekli'yi en güzel bizim dedelerimiz yaşadı. Bizim çağlara geldiğimizde Göbekli halen biliniyordu inanılıyordu fakat eskisi kadar gidilen bir yer değildi. En sonu işte orada bir kazı başladı ki Göbekli'den eser kalmadı. Tabiri caizse Göbekli'nin yerinde yeller eser oldu. Neyse ilk kazılar başladı. Sonra orası iyice sit alanı oldu. Etrafını bir güzelce çevirip kapattılar. Tabi Devlet Göbekli'nin tüm topraklarını sahiplerinden almıştı. İstediğini yapardı. Nitekim de yaptı zaten. Nasıl ki Klaus öldü orası bu seferde kazı alanı olmaktan çıktı, müze gibi oldu. İçeriyi dışarıyı yaptılar, süslediler, püslediler ki insanlar buraya gelsin, ne çıkardıklarını görsünler diye. Nitekim de şu an oraya baya insan geliyor zaten. Hatta bu insanlar rahatça gelebilsin diye yol yaptılar, yaptıkları yola otobüs koydular, gelen insanlar orada soluklansın diye kafe falan yaptılar. Yaptılar da yaptılar yani. Göbekli'yi tüm dünyaya tanıttılar, Göbekli televizyona da çıktı, internete de düştü. Eh bunlar yapılınca da Göbekli baya bir meşhur oldu. Eskiden sadece buranın halkının olan Göbekli, şimdi tüm dünyanın oldu. Eskiden kimsenin umurunda değildi buralar bu Tepe'nin yolu

bile yoktu. Sadece inançlı insanlar bilir bakardı buraya. Sonrasında altında bir ibadethane buldular, Göbekli dünyanın malı oldu. İnanç anlamında değil ama asla, sadece tarih anlamında insanlar buraya merak edip geliyorlar, yoksa nerden bilsinler ki Göbekli zaten hep vardı, buranın halkının inancıydı orası. İşte bunu çoğu bilmez. Şimdikilerin bildiği eski Göbekli'yle alakası olmayan kazıdan çıkarılanlarla bilinen şimdiden yoksun bir Göbekli, Göbekli de değil şimdiki adıyla Göbekli Tepe.

Eh orası Göbekli Tepe gibi meşhur bir yer olunca da bizi oraya girdirmez oldular. Hiç kimseyi inancı için oraya çıkarmadılar. Bırakmadılar ki insanlar en azından orada bir Fatiha okusunlar, ibadetini yapsınlar. Her şeyi geçtim bir de orası paralı oldu şimdi. Yani hiç oraya gidesimiz kalmadı. Bizim buranın insanı önceden kendi inancı olan bir yere şu saatten sonra para verip, çıkmaz. Onlar da para vermeyince çıkarmıyorlar, çıkarsalar da milletin ibadet etmesine izin vermiyorlar. Tek emin olduğumuz şey Göbekli'ye onca şey yaptılar, bunun sonucunda da orası dünyaya açılan bir ziyaret yeri oldu. Dünyadan herkes merak edip buraya gelir oldu, şu an da gördüğümüz ve bildiğimiz odur. Eskiden ziyaret yeriydi, şimdi finansman, devletin gelir sağladığı bir turizm yeri oldu. Yani mekânın kullanım amacı tamamen değişti. Ondan kaynaklıdır ki bu işin sonucu ne olur vallahi ben kestiremiyorum." (K1, Erkek, Ortaokul, Satış Pazarlama)

"Göbekli eskiden beleşti, girerdik, çıkardık kimse sen necisin demezdi, ta ki buralar kazılana kadar. Ne olduysa kazıdan sonra oldu. Bir de baktık ki karınca gibi insanlar buraya geldiler. Ondan sonra paralı yaptılar buraları, bize de para vericeksiniz dediler, dedemden kalana ben nasıl para vereyim?" (K29, Erkek, Okur-Yazar Değil, Çoban)

Katılımcılar, Göbekli Tepe'nin keşfiyle birlikte mekânda bir çok değişiklik yapıldığını ve eski kutsallığının yerine modern bir görüntünün oluşturulduğunu ifade etmişlerdir. Bazı katılımcılara göre eskiden ibadet yapılan Göbekli, seyirlik bir alana dönüşmüştür. Katılımcılar, mekânın etrafına yapılan cafe tarzı yerlerin mekândaki kutsallığa zarar verdiğini, inancı zedelediğini, mekânın kullanılış amacını değiştirdiğini belirtmişlerdir. Yapılan değişiklikler arasında, Göbekli Tepe'ye

girişlerde alınan ücretin ise rahatsızlık oluşturduğu ifade edilmiştir. Girişin ücretli olmasından dolayı mekâna gidemediklerinden yakınmaktadırlar.

1.8. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası Yapılan Yeniliklerin Bölge Halkına Etkisi İle İlgili Bulgular

Katılımcılara sorulan "Göbekli Tepe'de keşif sonrası yapılan yenilikler sizin bu mekânı kullanımınızda nasıl değişimler meydana getirdi?" sorusuna yönelik alınan cevaplara göre belirlenen alt temalar ve alt temaların tekrar edilme sıklıkları Tablo 11'de gösterilmiştir.

Tablo 11. Göbekli Tepe'de Keşif Sonrası Yapılan Yeniliklerin Bölge Halkının Mekânı Kullanımında Oluşturduğu Değişiklikler

Alt Temalar	**Tekrar Etme Sıklığı**
İbadet yapılamaması	22
Kutsallık yönünün bilinmeyecek olması üzücü	19
Mirası koruyamamak suçluluk hissi oluşturdu	17
Bağlılığın azalması	11
Tarım yapılamaz hale gelmesi	10
Girişlerin ücret karşılığında olması ziyaretleri azalttı	8
Otlakların kullanılaması	8

Katılımcı görüşlerine göre 7 alt tema belirlenmiş olduğu tabloda görülmektedir. "İbadet yapılamaması" alt temasını 22; " Kutsallık yönünün bilinmeyecek olması üzücü" alt temasını 19; "Mirası koruyamamak suçluluk hissi oluşturdu" alt temasını 17; "Bağlılığın azalması" alt temasını 11; "Tarım yapılamaz hale gelmesi" 10; "Girişlerin ücret karşılığında olması ziyaretleri azalttı" 8; "Otlakların kullanılamaması" alt temasını 8 katılımcı tekrar etmiştir. Buna göre

Göbekli Tepe'de keşif sonrası yapılan yenilikler en çok ibadet yapılamaması konusunda kullanım değişikliği oluşturmuştur denilebilir. Katılımcılar Mekânda yapılan değişilirler nedeni ile ibadet edemediklerini, sonraki nesillere ibadet nasıl yapılır öğretemedikleri için inanç olarak burayı kimsenin bilmeyeceğinden endişe etmektedirler. Böyle bir şekilde mekândan dışlandığını düşünen yöre halkı dedelerinden gelen mirası koruyamadıkları için kendilerini suçlu hissetmektedir.

Göbekli Tepe'de keşif sonrası yapılan yeniliklerin bölge halkının mekânı kullanımında oluşturduğu değişikliklerle ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları:

"Klaus o taşları çıkardı başımıza iş açtı, Şimdi Göbekli'nin ne olduğu belli değildir. İnsanlar önceden derdi sıkıntısı olduğunda Göbekli'ye çıkar, derdini anlatırdı. Şimdi derdimiz sıkıntımız olduğunda gidecek bir yerimiz yok. En çok da elindekini kaybetmek koyuyor insana. Üç kuruş verdiler aldılar ne var ne yoksa. Ben gönüllü satmadım oraları. Ortaklık mal zaten diğerleri razı gelince ben de tamam dedim. Ortalıkta düşen pay azdır, zaten. Bir de Klaus iyi insandı ağzı iyi laf yapardı, verdik ne varsa Devlette var işin ucunda yani, çok da kaçamazdık. Ektiğim, üç kuruş para kazandığım topraktan oldum. Derdimi tasamı giderdiğim huzurdan oldum. Yıllardır dedelerimizden gelen mirastan olduk, artık oraya gidemiyoruz, yalnız ben değil bütün bu civarlar inandığı ne varsa ya kaybettiler ya da inançları azaldı artık eskisi gibi değil.

Geçenler de gördüm kazının orada birini, sordum nereye gittiğini. Dedi ki, "Uzun zamandır gitmemişim, ondandır Göbekli'yi ziyarete gidiyorum. Yani hala şu günde oraya inancı tam olan insanlar var. Ama ne çare ki eskisi gibi bir şey yapamazlar, buna izin vermezler. Şimdi bir nevi vazgeçtik işte içim yanıyor içim, burayı bu hale getirmelerine biz izin verdik, başkası değil. Sanki elimdeki kimliğimi aldılar, bu yüzden zoruma gidiyor. Bizim inandığımız yeri, doyduğumuz yeri devlet elimizden resmen aldı.

Göbekli kazıldıktan sonra bir süre daha Göbekli'den kopamadım. Yurdumda işçi olsam da gittim yine de Tepe'ye. Baktım bir süre sonra dayanamadım Göbekli'ye yaptıklarına, dayanamaz oldum. Dedim, Rabbim benim kısmetimi buradan al al ki daha fazla bu durumu görmeyeyim. İnan olsun ki ondan sonra daha Göbekli'yi görmedim. Allahtan orada ki ziyaretlere

dokunmadılar. Ona da Klaus izin vermedi, bizim ziyaretimiz diye. Ne olursa olsun kendimi suçlu biliyorum bu olanlardan dolayı, elimle verdim Göbekli'yi onlara.

Göbekli inancını içinden atamadı insanlar ama Tepe'ye de çıkamadı. Eğer çıksaydı insanlar Allah'a değil puta tapıyor, zannederlerdi. O korkudan kimi insanların inancı zayıfladı, kimi korkusundan çıkamadı Göbekli'ye. İşte benim gibi inancı tam olup Allah için Göbekli'ye inananlar da müsaade etmediler ki Göbekli'ye çıkalım, ibadetimizi yapalım. Kapattılar Tepe'yi birde üstüne para istediler. Ondandır ki, önceden gittiğimiz Tepe'ye artık gidemiyoruz." (K7, Erkek, İlkokul, Çiftçi)

"Eskiden oralar bizimdi. Klaus da sözünü tuttu. Bizi yerimizden etmedi yine gider ibadetimizi yapardık namazımızı kılar duamızı ederdik. O demişti zaten inancınıza hiçbir şey olmayacak diye. Mezarlarımızın altını da kazmadı. Zaten şimdi de o dediği için mezarları kazmadılar yoksa delik deşik ederlerdi. Klaus oraya bir çivi bile çaktırmadı eski inancı bozulmasın diye ama o gittikten sonra ne bizi çıkardılar ne de inancımıza saygı gösterdiler. Hep bir şeyler yapmışlar oraya inan olsun ki o mübareklere olan utancımızdan oraya gidemiyoruz. Nasıl gidelim ki dededen kalma inancı yaşatamadık çocuklarımıza da bırakamadık. Artık orası bizim değil herkesindir. Derdimize şifa bulamıyoruz, ziyaretimiz yok artık." (K13, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

Katılımcı görüşlerinde keşif sonrası yapılan değişikliklerin mekâna duyulan inancı zedelediğini ve kazı öncesinde kendilerine ait hissettikleri mekânın değişikliklerden sonra yabancı geldiğini farklı bir yere dönüştüğünü belirtmişlerdir. Katılımcı görüşlerinin temelinde mekâna yapılan müdahalenin temsil edilen mekânda değişikliğe neden olduğu inancı bulunmaktadır. Katılımcıların bu şekilde düşünmesi ve hissetmesi, literatürde de yer bulmuştur.

Arapça var olmak anlamına gelen "kevn" sözcüğü, mekânla aynı kökten gelmektedir. Bir gücün açığa çıkması, bir yerde kendini göstermesi ve o yeri etkisi altına alma gibi sahiplenme anlamları, mekân kavramını açıklamaktadır. Dolayısıyla mekân kavramı, temelde bir gücün ifşa olduğu ve kontrol ettiği alan anlamıyla da kullanılmaktadır. Bu bağlamda mekân, eylem alanı olarak belli bir muhteva içerisinde

fark edilebilmektedir. Başka bir ifadeyle tezahür eden gücün kendisi, aynı zamanda mekânın algılanmasında bir perspektif oluşturmakta ve mekânı kendi temsil ortamına dönüştürmektedir (Tatar, 2017). Buradan hareketle katılımcıların mekânla ilgili yapılan değişiklerin yarattığı boşluğu, burukluğu, suçluluğu, sahip çıkamama, koruyamama gibi duyguları yaşaması şeklin de yansımaktadır. Nitekim manevi olarak derin anlamlar yükledikleri mekânın değişmesi temsil ettiği duyguları zedelemiştir. Diğer bir ifadeyle temsil mekânı değişmiş, anlam yönüyle deformasyona uğramıştır. Bunun etkisiyle katılımcılar mekânda ibadet yapamaz hale gelmiş, mekâna bağlılıkları azalmış ve eskisi kadar o mekânı ziyaret etme istekleri kalmamıştır. Bu durum, "bağlılığın azalması" temasıyla açıklanmaktadır.

Katılımcıların görüşlerinde sık sık vurguladıkları miras konusu ve mirasın korunması ve aktarılmasının gerekliliği hususları katılımcıların endişelendiği ve kendilerini kötü hissettikleri bir husustur. Dedelerinden kalan manevi bir mirasın bugüne kadar korunmuş olması ve bundan sonraki zaman diliminde bu mirasın yok olup gideceği düşüncesi katılımcılarda kaygı yaratmaktadır.

Ayrıca katılımcılar için yalnızca ibadet edilen yer olmanın dışında onların birincil ihtiyaçları olan beslenme gereksinimlerini karşılayan mekânın değişmesi ve bu ihtiyacın giderilmesine izin verilmemesi de mekânla ilgili duygu değişimine neden olmaktadır.

Bugün gelinen noktada Göbekli Tepe kült alanı en eski tapınak olarak mekânlaştırılmış oldu. Oysaki bu mekânın keşfedilmesinden önce kutsallığına, şifa dağıttığına, bereketli olduğuna inanılan Göbekli Tepe, katılımcılar için kendi inançlarına görüşlerine uygun anlamlandırdıkları bir mekândı. Dolayısıyla yapılan keşifle birlikte kendi inançlarına göre algılanan kutsal mekânın gelecek nesillerden tarafından anlaşılamayacağı, katılımcılarda büyük bir üzüntüye neden olamaktadır.

1.9. Keşif Sonrası Tasarlanan Göbekli Tepe'den Memnun Olup Olmamayla İlgili Bulgular

"Keşif sonrası tasarlanan Göbekli Tepe'den memnun musunuz?" sorusuna karşılık verilen cevaplar bağlamında oluşturulan alt temalar ve temaların tekrar edilme sıklıkları tablo 12'de gösterilmiştir.

Tablo 12. Keşif Sonrası Tasarlanan Göbekli Tepe'den Memnun Olup Olmama Durumu

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
Yerleşik inanca saygısızlık memnuniyetsizlik oluşturdu	26
İbadet yapılmadığı için memnuniyetsizlik oluşturdu	23
Gelecek nesillere aktarılamayacağı düşüncesi memenuniyetsizlik oluşturdu	20
Mekânda ki değişiklik yabancılaştırmaya neden olmuştur	18
İnancın Zedelenmesi	12
Tarım ve çobanlık gibi faaliyetlerin ortadan kalkması memnuniyetsizlik yaratmıştır	10
Şehrin tanıtılması yönü ile memnuniyet oluştu	4
Kutsal Tepe'den herkesin haberdar olması sevindirici	2

Katılımcı görüşlerine bakıldığında 8 alt temanın oluştuğu görülmektedir. "Yerleşik inanca saygısızlık memnuniyetsizlik oluşturdu" alt temasını 26 katılımcı; "İbadet yapılamadığı için memnuniyetsizlik oluşturdu" alt temasını 23 katılımcı; "Gelecek nesillere aktarılamayacağı düşüncesi memenuniyetsizlik oluşturdu" alt temasını 20 katılımcı; "Mekânda ki değişiklik yabancılaştırmaya neden olmuştur" alt temasını 18 katılımcı; "İnancın Zedelenmesi" alt temasını 12 katılımcı; "Tarım ve çobanlık gibi faaliyetlerin ortadan kalkması memnuniyetsizlik oluşturdu" alt temasını 10 katılımcı; "Şehrin tanıtılması yönü ile memnuniyet oluştu" alt temasını 4 katılımcı; "Kutsal Tepe'den herkesin haberdar olması sevindirici" alt temasını 2 katılımcı tekrar etmiştir. Buna göre katılımcılar, keşif sonrası tasarlanan Göbekli Tepe'den inançlarına saygı gösterilmediği, ibadet yapamadıkları ve dedelerinden kalma inançlarını gelecek nesillere taşıyamayacakları için memnuniyetsizlik duymaktadır.

Keşif sonrası tasarlanan Göbekli Tepe'den memnun olup olmama durumuyla ilgili görüşlerden bazıları:

"Yok, memnun değilim. Nasıl memnun olayım gitti Göbekli. Bir tek orası vardı orası da gitti işte. Para koydular başına, önüne geleni içeri alıyorlar, bakmadılar girenlere abdestli mi abdestsiz mi diye. Elini kolunu sallayan girer oldu, bizim abdestsiz basmadığımız yerlere. Bıraksınlar Tepe'yi bize

bıraksınlar ki gidip görek en azından Fatihamızı bağışlayak, namazımızı kılarım, çok şey değildir bu, para istemesinler bizden." (K3, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

"Yani ülkemize faydalıdır, Urfa ya bizlere faydalıdır. Sonuçta yol yaptılar, yer yaptılar, bizi kalkıp herkeslere tanıttılar. Artık Urfa'nın adını çoğu bilir, en azından Göbekli'nin önemini bilir, bu yüzden genel olarak memnunum, Urfa adına da memnunum. Ama bizim yerimizi elimizden alıp, çobanımızı kadınımızı rızkından inancından ettikleri için hiç de memnun değilim. Bu işi yaparken bizi de düşünmeleri lazımdı. Düşünmek bir yana hiç kimse sormadı bile, "siz ne istersiniz, derdiniz ne" diye. Yani inanç yönünden. Hiç yoktan buralı insanlar için, ibadetlerini yapsınlar, dededen kalma geleneklerini sürdürsünler diye, bir hal çare bulsunlar. Bizden para istemesin çok az bir zamanda olsa bizi yalnız başımıza Tepe'ye salsınlar. Yıllardır inandığımız inanca saygı duysunlar, bizi de yaşlı büyüklerimizi de mağdur etmesinler. Etmesinler ki biz de yıllardır inandığımız inancı bilelim, çocuklarımıza da anlatalım ki, onlarda çocuklarına anlatsınlar, Göbekli inancı yerde kalmasın, bu zamana kadar yaşadı bundan sonra da yaşasın.." (K6, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

"Asla değilim olmam da. Kim memnun olursa olsun ordan ama biz değiliz. Bizi parayla soktukları inancımızı alıp toprağımızı parçaladıkları yerden de asla memnun olmayız. Ne bileyim naparsa yapsınlar işte. Tek derdim inancımız bitti artık çocuklarımıza miras kalacak bir ziyaretimiz de yoktur. Eeee şimdiki nesil de hiç inanmaz tabi orda ki inanca. Bir bizim gibi inancı sağlam olanlar kaldı. Biz ölünce de kimse kalmayacak herkes unutacak Göbekli'yi de inancını da. Şimdiden unuttular bizi kimse yüzümüze bakmıyor. En azından şu para olayını kaldırsınlar ki bizde rahatça gidelim oraya. Oradakiler bizden ziyaret bekler hiç olmadı ziyaretimizi yapıp onları unutmadığımızı gösterelim. Bunu da çok görmesinler bize. Bir de bizi de anlatsınlar televizyona burada böyle bir inanç vardı burası bu insanlarındı desinler. Bizi de yazsınlar. Allah senden razı olsun kızım Göbekli'nin asıl sahibi olan bizleri bulduğun inancımızı neye inandığımızı anlattığın için. Senin sayende Göbekli'yi asıl Göbekli yapanın bizim dedelerimizin yaşattığı

bize miras bıraktığı inanç olduğunu bilecekler. Zaten biz bu inancı bilmeseydik bizim dedelerimizden miras kalmasaydı onlar burayı asla bulamaz o değer verdikleri taşlara kavuşamazlardı. Olan bizlere oldu işe onlar ev sahibi oldu buralarda biz yabancı" (K13, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

Katılımcı görüşlerinin genelinde keşif sonrası Göbekli Tepe'yle ilgili memnuniyetsizlik ifade edildiği belirlenmiştir. Nitekim Göbekli Tepe'nin kutsal olduğuna inanılması, geçmişten gelen bir inancın devam ettirilmesi, topraklarının verimli olması ayrıca toprağının şifa dağıttığına inanılması, katılımcıların mekâna yoğun duygularla bağlanması anlamına gelmektedir. Tüm bunların bir anda değişmesi ise katılımcıların durumdan rahatsız olmalarına yol açmıştır. Bu görüşlerin dışında keşif sonrası Göbekli Tepe'yle ilgili olumlu görüşler de mevcuttur. Katılımcıların bazıları keşiften sonra şehrin tüm dünya tarafından tanınmasından memnuniyet duymaktadır. Kutsal Göbekli Tepe'nin verdiği huzurun herkes tarafından bilinmesinin sevindirici olduğunu düşünen katılımcılar, paylaşımcı bir tavır sergilemiştir.

Katılımcıların bazıları hemen hemen her soruya karşılık oluşturdukları cevaplarda kazı öncesi ve kazı sürecinde Klaus Schmidt'in kendilerine saygı duyduğunu ve inançlarını rahatlıkla yaşayıp ibadet etmeleri için müsaade ettiğini belirtmektedir. Bu durumun Klaus Schmidt'in vefatıyla değiştiğini ve sonrasında Tepe'ye çıkmalarına ve namaz kılmalarına kesinlikle izin verilmediğini belirtmektedirler. Bu yasaklamayla birlikte bölgede yaşayan ve mekâna bağlı olan kişilerin memnun olmadıkları görüş olarak bildirilmiştir. Buradan hareketle Klaus Schmidt'in kutsal bir mekân olarak Göbekli Tepe'nin yeniden üretim sürecini daha ılımlı ve akıllı bir şekilde yürüttüğü söylenebilir. Katılımcı görüşlerine göre yöre halkının tek sorunu, kutsallarına dokunulmasıdır. Dolayısıyla kutsala karşı saygı gösterilip mekânı yaşatmalarına izin verilseydi yöre halkının memnuniyetsizliğinin biraz olsun azalacağı tahmin edilmektedir.

İnsanlığın tarihine ve inancına dair açıklamaları içinde barındıran Göbekli Tepe kült alanının ortaya çıkarılması ve konuya yönelik araştırmaların sürmesi insanlık adına önemli bir gelişmedir. Bunlarla birlikte yaşayan bir mekânın sahiplenilmesine izin verilmeyerek, bölge halkı mekândan dışlanmış alana

yabancılaştırılmıştır. Katılımcı görüşmeleri sonucu ulaşılan bu bulgu üzerinde durulması gereken önemli bir durumdur.

1.10. Şanlıurfa'nın Yerli Halkının Göbekli Tepe'nin Bundan Sonraki Geleceği İle İlgili Düşüncelerine Yönelik Bulgular

"Yerli Halk, Göbekli Tepe'nin bundan sonraki geleceği hakkında ne düşünüyor?" sorusuna karşılık verilen cevaplar bağlamında oluşturulan alt temalar ve temaların tekrar edilme sıklıkları Tablo 13'te gösterilmiştir.

Tablo 13. Urfa'nın Yerli Halkının Göbekli Tepe'nin Bundan Sonraki Geleceği Hakkındaki Düşünceleri

Alt Temalar	**Tekrar Etme Sıklığı**
Göbekli'nin kutsallığının ortadan kalkacağı endişesi	21
Yabancılaştırma	19
Göbekli Tepe'ye bağlılığın azalması	13
Şanlı Urfa'ya maddi anlamda sağladığı fayda artar	7
Sahiplanme duygusunun artması	2
Tarihin aydınlatılması, mekânın anlamının daha iyi anlaşılması	2

Tabloya bakıldığında 6 alt temanın oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların 21'i "Göbekli'nin kutsallığının ortadan kalkacağı endişesi" alt temasını; 19'u "Yabancılaştırma" alt temasını; 13'ü "Göbekli Tepe'ye bağlılığın azalması ; 7'si "Şanlı Urfa'ya maddi anlamda fayda sağlar" alt temasını; 2'si "Sahiplenme duygusunun artması" alt temasını; 2'si "Tarihin aydınlatılması, mekânın anlamının daha iyi anlaşılması" alt temasını tekrar etmiştir. Buna göre katılımcılar, Göbekli Tepe'nin kutsallığının ortadan kalkacağı ve bundan sonraki geleceği için bir yabancılaştırmanın söz konusu olacağını düşünmektedirler.

Şanlı Urfa'nın yerli halkının Göbekli Tepe'nin bundan sonraki geleceği hakkındaki düşüncelerinden bazıları:

"Göbekli Tepe gelecekte para dolabı olacak. Para dolabından başka bir şey değil. Şimdi bile para için bu kadar şey yaptılar, ileri de daha neler yaparlar, neler. Otelde açarlar, yemekhanede açarlar, gösteri yeri de yaparlar artık önlerine ne gelirse. İnancı zaten mahvettiler, giderek de kaybolur yani. Bir de bakmışsın ki ne inanç var ortada ne de bu insanlardan eser kalmış. Öyle bir zaman gelecek ki Göbekli'nin inancını yaşayan bilen kimse kalmayacak. Herkes zannedecek ki Göbekli'yi bu insanlar bilmiyordu Klaus geldi buldu. Göbekli'nin asıl sahiplerini kimse bilmeyecek. Ha bir de Göbekli için diyorlar ya, "Ülke çağ atladı "diye. Peki buranın insanı için insanının inancı içinde diyebilecekler mi, "Çağ atladı" diye bir de buna cevap versinler." (K5, Erkek, İlkokul, Sıvacı)

"Orayı Almanlar kazdılar müze yaptılar herkes gelir turistler gelir. Ziyaretin birini kazdılar diğerlerini de yaparlar ki daha çok turistik olsun. Ama biz biliyoruz ki onlar mübarektir bir şey yapılmak istense orda durmazlar. Oradaki ziyaretin birini kazdılar açtılar mezar boştur oradaki mübarek gitmiştir başka yere de taşıyamadılar." (K10, Erkek, Okur-Yazar Değil, Çiftçi-Çoban)

"Gelecekte bizi bilmeyecekler yavrum belki sizler sayesinde biliniriz. Yoksa Göbekli'yi sade Klaus buldu burada sade taşlar var diye bilip bizleri unutacaklar. O zamanda Göbekli'nin hiçbir anlamı kalmaz. Nefesin olmadığı yerde bedeni bulsalar ne işe yarar yavrum.." (K13, Kadın, İlkokul, Ev Hanımı)

"Hiçbir şey söyleyemem herhalde. Eskiden bizimdi şimdi herkesin yavrum. Avrupa bile şimdi Göbekli'yi tanır olmuş. Şanlı Urfa'yı merak eder olmuş. Daha önce aklımıza hayalimize bile gelmeyen şeyler oldu. Şanlı Urfa bir anda meşhur oldu. İnsanlık gelir oldu tekrardan buralara. Dedelerimiz anlatırdı hep burada insanlık doğdu diye, bak işte şimdi Göbekli'ye gelenlere. İnsanlık burda doğdu diye merak edip geliyorlar. Eskiden dağ taştı, şimdi beton yığını,

eskiden ziyaretti, şimdi sergi yeri, bakalım Göbekli'nin başına daha neler gelecek?" (K14, Erkek, İlkokul, Çiftçi)

"Ne düşünelim ki çocuğum ne bilirdik ki Göbekli bu hallere düşsün, ama vaziyet ortada işte eskiden bizim olan ziyaret şimdi dünyanın oldu. Sirk oldu herkes neye geldiğini bile bilmeden sırf meşhur diye Göbekli'yi görmeye gelir oldu. Eskiden ziyaret olan yer şimdi seyirlik oldu inançtan eser dahi kalmadı, gelecekte daha ne olur vallah benim aklım yetmez oldu." (K15, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

"Bence daha çok şey bulacaklar Göbekli'de. Daha buranın üçte birini açtılar sonuçta. Geri kalanını da açınca daha büyük insanlık tarihi bulacaklar burada. Daha değişik yapılar daha değişik ibadethaneler bulacaklar burada tahminimce. Yani insanlık karanlık geçmişinin tüm yüzünü Göbekli Tepe' de bulacak. Daha sonra da burası daha çok insan ağırlayıp tüm dünyayı kendine hayran bırakacak." (K17, Erkek, İlkokul, Çiftçi)

Katılımcılara göre Göbekli Tepe'nin inanç anlamı üretilmediği için kutsallık yönünün ortadan kalkacağı, mekânının keşfedilmesi sürecinde yaşanan yabancılaştırmanın gelecekte daha fazla olacağı düşünülmektedir. Göbekli'nin yaşayan kutsallığının mekâna olan müdahalelerden sonra deformasyon yaşaması oraya inanan insanlar için bir yabancılaşmaya neden olmuştur. Bununla birlikte Göbekli Tepe'yi kutsal bir mekân olarak gören halk, yabancı gördükleri mekânı ziyaret etmek istememekte ve bu isteksizlik neticesinde de inanca karşı bağlılık azalmaktadır. Fakat katılımcılardan bazıları, Göbekli Tepe'nin keşfiyle ortaya çıkarılan putlara rağmen inaçlarının değişmediğini ve o mekânın yine kutsal sayıldığını belirtmişlerdir. Bu bağlamda katılımcıların, mekânın kutsallığını sürdürmesi, mekâna bağlılığının çok güçlü olduğunu göstermektedir. Katılımcılar, araştırmacıyla birlikte mekâna çıkacağı zaman araştırmacının abdest almasını istemişler ve o topraklara abdestsiz basılmasının uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Bu durum bize göstermektedir ki mekânın değişimi Göbekli Tepe'ye olan bağlılığı azaltsa da yöre halkı hala var olan inançlarına tutunmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca eskiden ibadet edilen bir yer iken Göbekli Tepe'nin keşfinden sonra seyirlik olarak kullanılacağı katılımcılar için oldukça üzücüdür.

Göbekli Tepe'nin bulunmasının yabancılaştırmayı artırmasından dolayı mirasın devredilemeyeceği endişesi de katılımcıları tedirgin etmektedir. Detaylandırmak gerekirse katılımcılara göre Göbekli'nin kutsal olduğunun da anlatılması gerekir. Göbekli Tepe için gelenlerin yalnızca dünyanın ilk tapınağıyla ilgileneceği ve kendi inançlarının, kutsal saydıklarının unutulup gideceği konusu katılımcılar için büyük bir boşluk oluşturmaktadır. Katılımcı görüşlerinde, "kendi çocuğumu kaybetmiş gibi oldum" ifadesi yaşadıkları duygunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

1.11. Kazı Öncesi ve Sonrası Göbekli Tepe'yle İlgili Değerlendirmeleri İçeren Bulgular

"Size Kazı öncesi Göbekli Tepe mi yoksa Kazı sonrası Göbekli Tepe mi daha yakın geliyor? Neden?" sorusuna karşılık verilen cevaplar bağlamında oluşturulan alt temalar ve temaların tekrar edilme sıklıkları tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14. Kazı Öncesi ve Sonrası Göbekli Tepe'yle İlgili Değerlendirmeler

Alt Temalar	Tekrar Etme Sıklığı
Önceki durumda huzur ve bağlılık hissi	26
Sahip olunan bir değerin alınmasıyla yabancılaşma, uzaklaşma	22
Mirasın korunamaması ve aktarılamayacağı için kaygılanma	19
İnsanlığın öğrenmesi yönüyle sonraki Göbekli daha yakın	3

Katılımcıların cevapları bağlamında 4 alt tema oluştuğu görülmektedir. Katılımcılardan 26'sı "Önceki durumda huzur ve bağlılık hissi" alt temasını tekrar ederken; 22'si "Sahip olunan bir değerin alınmasıyla yabancılaşma, uzaklaşma" alt temasını; 19'u "Mirasın korunamaması ve aktarılamayacağı için kaygılanma" alt temasını; 3'ü de "İnsanlığın öğrenmesi yönüyle sonraki Göbekli daha yakın" alt temasını tekrar etmiştir. Buna göre diğer temalara kıyasla önceki Göbekli'de huzur ve

bağlılık hissi olduğu daha fazla tekrar etmiştir. Bu bağlamda keşiften önceki Göbekli'nin huzur ve mutluluk hissi oluşturduğu ifade edilebilir.

Kazı öncesi ve sonrası Göbekli Tepe'yle ilgili değerlendirmelerin bazıları:

"Önceki Göbekli'dir. Sonrası bizim değildir. Biz önceki Göbekli'yi biliriz. Ben Göbeklide bildim kendimi ona inandık, inancımız tamdı. Eskiden bu kadar Doktor mu vardı şifa mı vardı, bir inancımız bir Göbekli varıdır elimizde onu da aldılar işte. Şimdi müsaade verseler şimdi giderim oraya. Göbekli aynıdır, bir şey değişmemiştir. Bunca zaman inanmışız vazgeçilmez. Bu yaşıma kadar olanı bilirim ben. Oradan ne çıkardıkları ne yaptıklarını bilmem. Göbekli şimdi başka insanlar için iyi olsa da bize bir faydası yoktur. Bizim eski Göbekli iyidir hoştur bizimdir." (K3, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

"Eski Göbekli tabi kızım. Bizim olan ziyaret olan Göbekli. Üzülüyorum ki dedelerimizin taşıdığı inancı çocuklarımıza anlatamadım. Göbekli'ye layık olamadım. "Belki yarın ölürüm çok yaşlandım, bilinmez, var git esas Göbekli'yi sen anlat kızım bu sesimi al git. Herkese anlat Göbekli eskiden hep inançtı ziyaretti, kutsal sayılan bir yerdi. Göbekli'yi asıl böyle bilin diye söyle, onlara bizleri anlat Göbekli'nin asıl sahiplerini anlat kızım. Anlat ki Göbekli'ye olan utancımı onu koruyamadığım için olan günahı bunları anlatarak temizleyeyim yavrum." (K21, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

Yaz kızım sadece şunu yaz buraya gelenler sadece şunu unutmasın.

"Belli ki Göbekli'yi ilk inşa edenler burada inanç için toplandı ve böyle bir toplanma yeri yaptılar. Sonra defalarca üzerini kapatıp burayı yeniden inşa ettiler. Ama burayı hiç unutmadılar burayı hep inanç uğruna kullandılar. Bu topraklarda hep inanç vardı. Buradaki inanç hiç bitmeden sadece şekil değiştirerek günümüze kadar yaşamayı başardı. En sonunda biz bu inanca dedelerimizin bize aktardığı gibi ziyaret deyip bu topraklarda bu inancı yaşatmayı başardık. Biz olmasaydık Göbekli'nin bu inancı da var olamazdı ve yaşayamazdı. Sonuç olarak Göbekli'de keşfedilemezdi. O yüzden buraya gelen insanlar bizleri de bilsin Göbekli'nin sadece bir ibadethane olmadığını hep yaşayan bir inanç olduğunu en son olarak da bu inancı bizim

nasıl yaşattığımızı tüm dünya bilsin. İşte bu Göbekli'nin nasıl var olduğunun en büyük savaşıdır." (K15, Kadın, Okur-Yazar Değil, Ev Hanımı)

"Yeni Göbekli Tepe. Burası bence insanlığın ilk doğduğu topraklar. İnsanlık varolduğu günden bu yana da hep inanç vardı. İşte bu inancın insanları nasıl bir araya getirdiğini ve bu kadar görkemli bir yapı inşa ettirebileceğine Göbekli'de şahit olduk. Burası inancın doğduğu yer. O yüzden de tüm insanlık Göbekli'yi görmeli şu an da olduğu gibi ona gereken değeri vermeliydi. Çok iyi oldu ki Göbekli bulundu." (K17, Erkek, İlkokul, Çiftçi)

Katılımcı görüşlerine göre önceki Göbekli, kendilerine daha yakındır. Nitekim geçmişten devraldıkları inanca sıkı sıkıya bağlı olan halkın keşif sonrasında mekânın değişmesiyle birlikte mekana karşı yabancılık hissi duymaları onların duygularında değişikliğe neden olmuştur. Bundan dolayı kendi var ettikleri ve yaşattıkları mekânı daha yakın hissetmektedirler. Bununla birlikte yeni Göbekli Tepe mekânının daha yakın olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Bu görüş bağlamında Göbekli Tepe'nin herkes tarafından bilinmesinin önemi vurgulanmaktadır. Bir taraftan da kendilerinin Göbekli'ye olan inançlarının Göbekli Tepe'yi var ettiği de belirtilmektedir. Nitekim Göbekli olarak kutsal saydıkları mekânla Göbekli Tepe'nin keşfedildiği mekân aynıdır. Ancak mekânla ilgili değişiklikler, yerin farklı iki mekâna dönüşmesine neden olmuştur. Araştırmacının sorusunda da ortaya konulan bu durum, katılımcı görüşünde de net bir şekilde belirtilmiştir. Katılımcılar, mekânı öncesi ve sonrası olarak ele almakta ve değerlendirmektedir. Değerlendirme neticesinde aidiyet oluşturdukları Göbekli'nin kendilerine daha yakın olduğunu ifade etmektedirler.

Göbekli'ye inanan ve bağlanan insanlar, mekânı o kadar çok benimsemiştir ki üzerinde yapılan değişikliklerden çok etkilenmişlerdir. 100 ve üzerinde yaş aralığında (K3, K21) olan katılımcıların mekânla ilgili konuşurken bağlılıklarının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü mekânla ilgili yaşantı deneyimleri fazladır ve bu deneyimler, hayatlarında özel bir öneme sahiptir. Dolayısıyla uzun süre bağlılık hissi oluşturdukları mekânla ilgili deformasyon, diğer katılımcılara göre onları daha derinden etkilemiştir. İleri yaşlarda olan K3 ve K21'in duyguları daha yoğun ve korkuları daha fazladır. Miras kabul ettikleri kutsal değerlerini gelecek nesle

bırakamayacak olmaları büyük bir korku oluşturmuştur. Diğer katılımcıların genelinde de benzer kaygı ve korku durumu hissedilmektedir. Dolayısıyla Göbekli Tepe'nin keşfedilmeden önceki hali yöre halkı için daha yakın bir anlam ifade etmektedir..

TARTIŞMA VE SONUÇ

Coğrafyanın temel iki ögesi olan mekân ve yer kavramları, fiziksel ve zihinsel özelliğe sahip, insanların ihtiyacını karşılayan, eylemlerini gerçekleştirdikleri ve bu eylemlere göre biçimlenen, tarihsel yönü olduğu kadar siyasi yöne de sahip olan kavramlardır. Dolayısıyla fiziksel olarak var olan bir mekân, tek başına tanımlanamayacak kadar girift bir yapıya sahiptir. Mekân, insandan etkilendiği kadar insanın eylemlerine göre farklı bir forma da dönüşebilmektedir. Bu dönüşümde tarihsel sürecin işleyişi önem arz etmektedir. Dolayısıyla mekânla ilgili her türlü açıklamanın içerisinde geçen insan ve insanın tarihi, mekânın var olma sürecinde baş rol oynamaktadır da denilebilir. Diğer taraftan var olan bir mekânı yeniden anlamlandırarak yeni bir mekân da yaratabilmektedir.

Araştırmanın konusu kapsamında incelenen Göbekli Tepe, dışardan bakıldığında etrafındaki küçük tepelerden yüksekte olan bir mekândır (Göler, 2016). Bu yönüyle değerlendirildiğinde mekânın tanımında geçen fiziksel yönü açıklanmaktadır. Göbekli Tepe ile ilgili zihinsel yöne bakıldığında ise bu mekâna tarihsel dönemselleştirme sürecinde kutsallık anlamının atfedildiği, yapılan araştırma ile anlaşılmıştır. Kurmaca bir özellik taşıyan kutsal mekânlarda dinsel kodların etkili olduğunu ileri süren Lefebvre'nin (2014) teorisi ile araştırma sonuçları örtüşmektedir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre katılımcılar, Göbekli Tepe'nin ifade ettiği anlamı; kutsallık, ziyaret, ibadet yeri olarak kodlamışlardır. Bu kod, katılımcıların tamamı tarafından belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle katılımcılar başka herhangi bir koda yönelmeden Göbekli Tepe denildiğinde zihinsel olarak kutsallık, ziyaret, ibadet yeri kavramlarını oluşturmaktadır.

Zieleniec (2007) mekânla ilgili kavramsallaştırmasında gündelik yaşantıdaki çatışmalardan ve anlaşmalardan bahsetmektedir. Buna göre mekândaki yaşantı, izleri sembolleri görünür kılmaktadır. Araştırmada ulaşılan sonuçlar değerlendirildiğinde Zieleniec'in (2007) mekân tanımlamasına iki şekilde yaklaşmak doğru olacaktır. Birincisi, gündelik yaşantıdaki anlaşmalar ifadesinden yola çıkma sürecini barındırmaktadır. Bu doğrultuda katılımcıların üzerinde anlaşmaya vardığı mekân tanımlamasında belli kodlar ortaya çıkmıştır. Bu kodlar: İnanç, şifa, tarım, çocuk, erkek çocuk kavramlarını içermektedir. Bu kodları oluşturan katılımcıların, mekânı

kodlar çerçevesindeki inanç ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmışlardır. Hepsinin ortak noktası olan bu kodların tekrar edilme sıklığı ve yüksekliği ulaşılan sonuçların doğru olduğunu göstemektedir. Zieleniec'in (2007) konu hakkındaki ikinci yaklaşımı ise mekân tanımlamasında geçen yaşantı izlerinin görünür kılınma aşamasıdır. Bu görünürlük araştırma sonucunda ulaşılan kabir, ağaç, sarnıç, toprak sembolleriyle örtüşmektedir. Katılımcılar, Göbekli Tepe'yi kullanma amacına uygun olarak, alana yüklenilen işaret ve sembolleri ifade ederken "kabir, ağaç, sarnıç, toprak" kodlarını kullanmışlardır. Bu semboller aynı zamanda, mekândaki yaşantının fotoğraf kareleri olarak yorumlanabilir. Dolayısıyla katılımcıların Göbekli Tepe mekânında toplumsal olarak ürettikleri yaşantı, belirtilen semboller aracılığı ile görünür hale gelmiştir. Heidegger'in mekân tasvirinde de belirtildiği üzere mekân tek öge olarak değerlendirilmemekte, mekânla etkileşimde bulunanlarla kavramsallaştırılmaktadır Göbekli Tepe tanımlanırken birtakım sembollerin sıralanması gerekir, zira mekân oradaki varlıklarla bütünleşmiş ve bu ilişkinin sonucu neticesinde oluşturmuştur.

Mekânın doğasının tam olarak bilinemeyeceğini ileri süren Harvey'e (2009) göre mekân, toplumsal bir ürün olarak değerlendirilmektedir. Araştırma sonucunda Göbekli Tepe isminin kökenini öğrenmeye yönelik sorunun cevabının kuşaktan kuşağa devreden bir isim olarak karşılık bulması, iki şekilde sonuçlandırılabilir. Birincisi, mekânın değişen yapısına karşı sürekli olarak aynı mekânın devam etmesi sonucunun bilinen teorilere ters olmasıdır. İkincisi olarak üretilen mekân, toplumsal yaşantının ortak ürünü kültürel ve dini bir miras olarak görülebilir. Öncelikle Göbekli Tepe ismini değerlendirmek gerekirse; katılımcı cevaplarının tamamında tek temaya vurgu yapıldığı sonucuna ulaşılabilir. Buradan hareketle mekânın toplumsal bir ürün olması "kuşaktan kuşağa devreden bir isim" teması ile de örtüşmektedir. Demek ki Göbekli Tepe mekânı, toplumun inanç aktarımı ile üretilmiş bir mekândır. Nitekim bu mekâna kutsallık anlamının atfedilmesi ve mekâna abdestsiz çıkmama, mekânda bulunan sarnıçtan abdest alıp namaz kılma, dua etme gibi uygulamalar, bu uygulamaları gerçekleştiren toplumun inancının özelliklerine göre mekâna anlam yüklediklerini göstermektedir.

Göbekli Tepe mekânının inanç olarak yaşatılması ve devamlılığının sağlanması gerektiği çalışmanın ulaşmak istediği sonuçlardan biridir. Bu nedenle konu farklı bir başlık altında incelenmiştir. Ulaşılan bulgusal sonuçlara göre yöre halkı

yeniden üretilen Göbekli Tepe'den memnun değillerdir. Buna gerekçe olarak inançalarını yaşatamadıklarını ve gelecek nesillere aktaramayacaklarını belitmişlerdir. Bu ortak düşünce de toplanmaları mekânın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasının önemli bir gereklilik olduğu sonucuna varmamızı sağlamıştır. Aynı temalar üzerinden devam edilirse dedelerinden devralınan mekân, kültürel ve dini bir kimlik olarak algılandığı için mekân üzerindeki değişiklikler doğrudan kimliğe ve geçmişe, inanca müdahale olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla Göbekli Tepe'nin keşfedilmesi ve mekânda yapılan değişiklikler, mekânın eski sahiplerini oldukça rahatsız etmektedir.

Massey'e (2005) göre mekân sürekli işlenmekte olan değişen bir yapı içermektedir. Massey'in tasvir ettiği mekân devamlı olarak yenilenmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Göbekli Tepe mekânı, geçmişte yaşatılan bir mekânın devamıdır. Diğer bir ifadeyle Göbekli Tepe, kendisine kutsallık atfeden topluluk tarafından devralınmış ve üretim süreci devam ettirilmiş bir mekândır. Yapılan araştırma Göbekli Tepe'nin miras bırakılan bir mekân olduğunu ve bu anlamın değişmeden günümüze kadar geldiği sonucuna ulaşılmasını sağlamıştır.

Yapılan araştırmada elde edilen bulgusal sonuçları bir arada görmek için sıralamak gerekirse; bulgulara göre Göbekli Tepe ismi, kuşaktan kuşağa devreden bir isimdir. Göbekli Tepe'nin ifade ettiği anlamın "kutsallık, ziyaret, ibadet yeri" olduğu anlaşılmıştır. Bulgulardan hareketle mekânın kullanım amacının inanç ve şifa olduğu tespit edilmiştir. Göbekli Tepe'yi kullanma amacına uygun olarak, alana yüklenilen işaret ve sembollerin "Kabir, Dilek Ağacı, Toprak, Sarnıç" olduğu anlaşılmıştır. Göbekli Tepe'de kazı yapılmadan önce bu alanın kullanım amacını yansıtan en önemli izin mezar olduğu tespit edilmiştir. Göbekli Tepe'ye başka şehirlerden ziyaret olup olmaması ile ilgili ulaşılan bulgulardan hareketle Göbekli'den haberi olanların ziyaret ettiği sonucuna varılmaktadır. Göbekli Tepe'deki keşif sürecinin işlemeli bir taşın bulunmasıyla başladığı sonucu tespit edilmiştir. Göbekli Tepe'de keşif sonrası var olan mekânın üretimi merkezli bir çok değişikliğin yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Göbekli Tepe'de keşif sonrası yapılan yeniliklerin bölge halkının mekânı kullanımında oluşturduğu değişikliklerden en önemlisinin ibadet yapamamaları olduğu tespit edilmiştir. Keşif sonrası tasarlanan Göbekli Tepe'den memnun olup olmama durumuyla ilgili bulgulardan hareketle ibadet yapılamadığı için memnuniyetsizlik

olduğu belirlenmiştir. Şanlı Urfa'nın yerli halkının Göbekli Tepe'nin bundan sonraki geleceği hakkındaki düşünceleriyle ilgili bulgulardan hareketle halkın mekâna yabancılaştırıldığı yönünde düşüncelere sahip olduğu belirlenmiştir. Kazı öncesi ve sonrası Göbekli Tepe ile ilgili değerlendirmelerde önceki mekânı kendilerine daha yakın buldukları yönünde sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırma sürecinde ulaşılan bulgular ışığında Göbekli Tepe'yi Lefebvre'nin mekân üretimi anlayışı çevresinde değerlendirmek ve kategoriler şeklinde ele almak konunun kavramsal olarak bütünlük kazanıp sonuçlanmasını sağlayacaktır.

Şuana kadar keşfi yapılan arkeolojik buluntular Göbekli Tepe'nin 12.000 yıl önce arkaik insan tolulukları tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Göbekli Tepe'nin gerek mimari yapısı gerekse de kullanım şeklinden anlaşılacağı üzere mekân seçgin bir sınıfa hizmet etmiştir. Bu seçgin sınıfın mekânı kullanım şekli'nin tapınma ihtiyacını karşılamak olduğu düşünülmektedir. Bu durum bizlere Göbekli Tepe'nin ilk inşasının seçgin bir sınıf tarafından yapıldığını ve mekânın tasarlanan bir mekân olduğunu kanıtlamaktadır. (Bulhaz ve Gökmen, 2021)

Çalışma lokasyonumuz olan Göbekli Tepe'nin anlam bakımından üretilmiş ve bir çok mekân üretimine ev sahipliği yaptığı düşünüldüğünde Lefebvre'nin devrim niteliğinde olan görüşü "mekân üretimi ve türevleri" açısından değelendirilebilecek bir örnek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Zira Lefebvre'ye göre mekân ölü değildir, yaşar ve kendisini üretir. Lefebvre mekânı; tasarlanan mekân, algılan mekân ve yaşanan mekân olarak ketegorileştirmiştir.

Göbekli Tepe ilk inşa döneminde seçgin bir sınıf tarafından kutsal bir kült alanı olarak ortaya çıkarılmış olabileceği üzerinde uzlaşı sağlanan önemli bir noktadır. Bu açıdan bakıldığında Göbekli Tepe ilk olarak dönemin ruhban sınıfının ihtiyaçlarını karşılama amacıyla tapınma için kullanılmış ve tasarlanmış olarak görünmektedir. Ayrıca Lefebvre tasarlanan mekânların yapıldıkları dönemin ihtiyaçları kapsamında şekillendirildiklerini ifade etmektedir. Bu düşünceye paralel olarak Göbekli Tepe'nin kült alanı olarak tasarlanması da o dönem insanın tapınmaya ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bilinenin aksine arkaik insanlar avcı toplayıcı oldukları dönemde de dinsel anlamda ihtiyaçlara sahiptiler ve bu ihtiyaçları doğrultusunda mekânları tasarlamayı öğrenmişlerdi. Tüm bunların somut kanıtı olan Göbekli Tepe kendisinden

önce bilinen bu gerçekleri tamamen yıkarak tarihin akışını değiştirmiştir. Göbekli Tepe'yi tasarlayan insanların uzun periyodlar şeklinde (500-1000 yıl) mekânı kullandıkları düşünülmektedir. Fakat bir süre sonra tasarladıkları mekânların üzerini toprakla kapatmışlardır. Bu durumun nedenini açıklığa kavuşturmak amacı ile yapılan bilimsel bir tespit bulunmamaktadır.

Kutsallık atfedilen Göbekli Tepe mekânının bulunduğu alanda, kazı çalışması yapıldığında dünyanın ilk tapınağı (inanç merkezi), ibadet edilen yerin keşfedilmiş olması, mekânların karşılıklı ilişkilerinin olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Göbekli Tepe kült alanıyla ilgili bilimsel kazı sonuçlarında mekânların üzerinin örtülmesinden ve üst üste inşa edilen üç dairesel yapıdan bahsedilmektedir (Mann, 2011). En sonunda da tapınakların bütünüyle toprakla örtülmüş olması gizemli bir gerçekliktir. Dünyanın en eski tapınağının gömülü olduğu Göbekli Tepe'nin üzerinde bulunan Göbekli mekânın da kutsanması ve günümüze kadar inancın muhafaza edilerek taşınması, dikkate değer bir sonuçtur. Bu sonuç, iki mekânın arasında ilişki olabileceğini düşündürmektedir. Bu düşünceden hareketle mekânın yok olmaması için üzerine mezar yapıldığı ve kutsallık atfedilmiş olabileceği ileri sürülebilir. Diğer bir ifadeyle gömülmüş bir kült alanı olan mekândan yeni bir mekân üretilerek Göbekli Tepe mekânı üretilmiş olabilir. Göbekli mekânına bağlılıkları olan halkın bu aidiyeti geçmiş birikime bağlı oluşturması ve "Göbekli, eskiden de bizimdi" ifadesini kullanması bu tespitle açıklanabilmektedir. Göbekli Tepe mekânın üretiminde bütünleşik olarak dikkat çeken unsurlar; tarım, bereket, otlaklar, inanç, şifa, toprak, sarnıç ve kutsallıktır. Bu unsurların tarihsel süreç içerisinde değişime uğramadan Göbekli Tepe'nin keşfine kadar gelmesi, bu mekânı üreten topluluğun mekâna yüklediği anlamla ilişkilidir. Göbekli Tepe keşif öncesi dönemde de yöre halkı tarafından dedelerinden kalma bir süreklilik ile inanç ritüellerini gerçekleştirmek amacı ile kullanılmıştır. Göbekli Tepe'de yaşayan yöre halkı ile yapılan tüm görüşmeler, Göbekli Tepe'nin nesilden nesile yaşayan inanç ile üretilen toplumsal bir mekân olduğu sonucuna varmamızı sağlamıştır. Lefebvre'nin mekân kapsamında ortaya koyduğu mekânın üretilmesi düşüncesi bir kez daha Göbekli Tepe'de yaşanan mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Yöre halkı dedelerinden kalma inanç geleneğini hiçbir defarmasyona uğratmadan tekrar ederek mekânı toplumsal olarak üretmişlerdir. Toplumsal mekânın üretiminde yöre halkının temsillerini oluşturan kabir, dilek ağacı

ve sarnıçlar kutsallık değeri aftedilerek korunmuş ve içerdikleri inanç bilgileri ritüellere dönüştürülerek yaşatılmıştır. Yaşanan mekân olan Göbekli Tepe'nin üretimi kutsal mekân olmasından kaynaklı olarak korunmuş, ve inanca duyulan saygı mekân üretiminin süreklilik arzetmesine aracılık etmiştir.

Göbekli Tepe'nin keşfi sonrası mekânda yapılan değişiklikler bu sürekliliğin zaman içerisinde bozulmasına neden olmuştur. Süreç mekânın ilgi odağı haline gelmesi için çalışmaların yapıldığı bir dönemi kapsamaktadır. Mekânda oluşturulan ve onu yansıtan pratikler mekâna gelen insanlar tarafından; Göbekli Tepe nerdedir? dünyanın ilk tapınağı neresidir? içindeki mimari yapı ne anlama gelmektedir? gibi sorulara cevap veren bir şekilde oluşturulmuştur. Nitekim bu şeklide oluşturulan mekân, ziyarete gelen insanların Göbekli Tepe'yi sadece bir tapınak olarak algılamasına neden olmuştur. Bu şekilde karşımız da duran mekân tam olarak Lefebvre'nin algısal mekân anlayışı ile açıklanabilir. Lefebvre'nin de belirttiği gibi algılanan mekândaki mekânsal pratikler mekânın doğrudan deneyimlenmesini sağlamaktadır. Bu nedenle Göbekli Tepe'deki mekânsal pratikler onu daha çok turistik bir ziyaret yeri olarak, algısal mekân üretim kategorisine büründürmüştür.

Algılanan mekânı oluşturan mekânsal pratikler tasarlanan mekânla da iç içedir. Lefebvre'nin ifade ettiği bu ilişki Göbekli Tepe'de oluşturulan algı çerçevesinde mekânın, tasarlanan bir mekâna dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu tasarlama şeklinde oluturulan mekân süreci Klaus Schmidt'in vefatı ile başlamıştır. Klaus Schmidt 1995 yılında Göbekli Tepe kazılarına başladığında, yöre halkının mekânı inanç ve ritüller için kullandığının hatta nesiller boyunca ürettiğinin farkına varmıştır. Bu farkına varış neticesinde Schmidt kazılara başlansada yöre halkının mekânı kullanmasına izin vermiştir. Yöre halkı bu tutum ve davranışlarından dolayı Klaus Schmidt'e güven duymuş hatta kazılarda çalışarak ona destek olmuşlardır. Schmidt'in kazı sürecinde benimsediği bu tür pratikler yöre halkının mekânı kullanmasında ve üretiminde herhangi bir aksaklık yaşanmasına izin vermemiştir. Kazı sürecinde oluşturulan bu karşılıklı saygı çerçevesi sayesinde mekân kendisini üretmeye devam etmiştir. Benzer şekilde yaşanmışlıkların olduğu mekânlar vardır, fakat Göbekli Tepe farklıdır. Konu hakkında yapılan araşırmalardan yola çıktığımızda Göbekli Tepe'deki mekân Klaus Schmidt'in olumlu tutumu sayesinde yaşamaya devam etmiştir. Bu

süreklilik farklı mekân üretimlerinin biribirlerini tüketmeden var olabileceklerini göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir.

Nitekim keşif sonrası 2014 yılında Klaus Schmidt'in vefatı ile birlikte Göbekli Tepe'nin kullanımı sınırlandırılmıştır.

Sonra ki süreçte ise mekânı popüler bir mekâna dönüştürmek, insanların burayı merak edip gelmelerini sağlamak bu amaç doğrultusunda mekânı tasarlamak hedef olarak belirlenen tek gaye halini almıştır. Göbekli Tepe'nin cafeteryalar, alışveriş noktaları, yürüyüş yolları yapılarak tasarlanması tamamen insanların ilgisini çekmeye odaklanmıştır. Bölgede tasarlalan bir mekân inşa edenler mekânın daha önceki anlamını tüketerek yok olmasına neden olmuş, yöre halkının mekânı kullanmasına izin vermeyerek yeni bir Göbekli Tepe tasarlamışlardır. Bu süreç karşısında yöre halkı daha önce desteklediği keşif sürecine karşı soğumuştur. Hatta mekân onlar için Göbekli'dir, bu nedenle mekâna Tepe eklemesinin yapılması bile yöre halkına (kazı sürecinde yaşadıkları değişimi hatırlattığı için) acı veren bir terim özelliği taşımaktadır. Nesillerdir dededen kalma inaçları bu şekilde yok edilmeye çalışılan yöre halkı asıl sahibi oldukları mekânda yabancı konumuna düşürülmüşlerdir. Yapılan hiçbir uygulama ve projede yerel halk ve düşüncelerine yer verilmemiştir. Hatta günümüzde Göbekli Tepe mekânın isim değişikliği ile ilgili kararlar alınmaktadır. Yeniçağ gazetesinde 27 Haziran 2021'de yapılan açıklamaya göre, Göbekli Tepe'nin etrafında 11 tane daha tepe olması gerekçe gösterilerek isminin "12 Tepe" olabileceği aktarılmıştır. Göbekli Tepe'nin isminin yeniden tasarlanması Göbekli Tepe'nin kimliğine, taşıdığı inanç anlamının defarmasyona uğramasına neden olacak bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu yapılanlar karşısında halkın mekânla olan bağı zayıflamaya başlamış, doğru bir tabir gerekirse de dedelerinden kalma kendi evlerinden kovulmuşlardır. Mekâna dışarıdan bir gözle bakmak zorunda kalan yöre halkı Göbekli Tepe'yi koruyamadıları için kendilerini suçlamakta, dedelerinden kalan inancı üretemedikleri için atalarından utanmaktadırlar. Yapılan görüşmelerde halkın kullandığı en sık ifadelerden biri olan "Ne Göbekli affeder bizi nede dedelerimiz " gibi vurgu tonlamaları yaşanan süreçte halkın duygu ve düşüncelerinin ne olduğu sorusuna da cevap vermektedir. Öyle ki mekânda yapılan değişiklikten sonra eski Göbekli yeni Göbekli Tepe kavramsallaştırılmasına gidilmiştir. Nitekim mekân, anlamsal özelliğini kaybetmiş ve herkes tarafından seyredilebilecek mekâna dönüşmüştür. Göbekli

Tepe'de mekânın yeni bir mekân üretimiyle ortadan kalktığı sonucu ortaya çıkmaktadır (Harvey, 2009).

Yeniden tasarlanan mekânla birlikte tüm dünya Göbekli Tepe'yi keşif ile bulunan bir tapınak olarak tanımıştır. Hiç kimse Göbekli Tepe'nin daha önce'de nesiler boyunca aktarılan kutsal bir mekân üretimine ev sahipliği yaptığından haberdar değildir. Ayrıca Göbekli Tepe'nin altında ne olduğunu bilmeden onu kutsal sayan, yüzyıllar boyunca üreten, ona olan sadakatinden ve aidiyetinden vazgeçmeyen insanlar ihmal edilmiştir. Göbekli Tepe'nin yerel halkı mekândan dışlanmışlardır. Nitekim yapılan çalışma açısından Klaus Schmidt'in kazı sürecinde takındığı prensip sayesinde mekânlar nasıl tüketilmeden üretilebilir sorusuna cevap bulunabileceğini göstermektedir. Göbekli Tepe'de bu şekilde bir kazı süreci yaşanması ortaya çıkardığımız çalışmanın yapılan diğer çalışmalardan farklı bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca yeniden tasarlalan mekândan uzaklaştırılan halkın sesinin duyulması için gösterilen gayrette yapılan çalışmanın diğer çalışmalardan özgün bir farklılık taşımasına vesile olmuştur. Klaus Schmidt'in yaşanan mekândaki üretimi devam ettirdiği bunun yanında da yeniden bir üretimin temellerini atarak Göbekli Tepe'yi ortaya çıkarması müşterek bir meken tasarlanabilir mi? sorusunu akıllara getirmektedir. Nitekim şuanda tasarlanan mekânda Göbekli Tepe'nin asıl halkı ve mekân için yaptıkları onca şey göz ardı edilmektedir. Yapılan çalışma öncelikle yöre halkının inancına saygı duyulması ve mümkünse halkın mekândaki inancını yaşatmasına izin verilmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunun yanı sıra çalışma, Göbekli Tepe'nin asıl sahipleri ile birlikte dünyaya tanıtılmasının izlenebilecek doğru bir süreç olacağını göstermektedir. Klaus Schmidt'in çalışma prensiplerinden ilham alarak Göbekli Tepe'yi müşterek bir mekân anlayışı ile üretebilir miyiz?

Araştırma sonuçlarından hareketle şu öneriler sunulmaktadır:

Mekân üretiminde insanların o mekâna yükledikleri anlam ön plandadır. Özellikle kutsallık atfedilen ve büyük bir inançla bağlı olunan mekânlarla ilgili herhangi bir değişim yapılacağı zaman mekâna bağlı olan insanların duyguları, düşünceleri, inançları dikkate alınmalıdır.

Dünyanın en eski tapınağını keşfeden Klaus Schmidt, mekâna bağlı olan insanları mekânın dışında tutmayarak ve önceden yaptıkları uygulamalara izin vermekle inanca saygısını göstermiştir. Bu gelişmeyle birlikte insanlığın tarihine ışık tutarken aynı zamanda mekânın eski sahiplerinin inancının yaşatılması oldukça önemlidir. Bu örnek yaklaşımın özellikle kültürel ve dini birikimlerin yok olmaması için yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Göbekli ile Göbekli Tepe kült alanın aynı alanda bulunmasının tesadüfi bir durum olmadığı savından hareketle iki mekân arasındaki ilişkinin tespit edilmesine yönelik çalışma yapılması önerilmektedir.

Araştırmanın daha geniş bir örneklem grubu üzerinde çalışılması konuya yönelik ayrıntıların daha iyi anlaşılması açsından önem taşımaktadır. Dolayısıyla daha geniş bir örneklem grubu üzerinde araştırma yapılması önerilmektedir.

Atatürk Barajının suları altında kalan Nevali Çori ile Göbekli Tepe'de bulunan kalıntıların T şeklindeki sütunlardan meydana gelmesi, bu yerleşimlerin arasında ilişki olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Nevali Çori başta olmak üzere benzeri yerleşim alanlarıyla Göbekli Tepe kült alanının bağlantısının araştırıldığı çalışmaların yapılması alana katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Agnew, J., (2005), Space and Place, In (Eds. P. Cloke and R. Johnston) *Space of Geographical Thought, Deconstructing Human Geography 's Binaries*, London, Sage.

Agnew, J., (2011), Space and Place. In (Eds. J. A. Agnew & D. Livingstone), *Sage Handbook Of Geographical Knowledge*, London, Sage.

Ağaç, S. ve Sakarya, M., (2015), Hayat Ağacı Sembolizmi. *Uluslararası Kültür ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 1, 1-14.

Akbıyık, M., (2014), Şanlıurfa İlinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akın, B., (2020), *Ritüelleri ve Anlatılarıyla Kutsal Mekânlar (Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği) -1.* Paradigma Akademi Yayınları.

Albustanlıoğlu, T., (2017), *Uygarlık Tarihinin Kara Kutusu: Göbekli Tepe.* Bütün Dünya, 88-94.

Alper, H., (2002), *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul, Rağbet Yayınları.

Arslan, M., (2013). *Sosyo-Dini Farklılaşma ve İslam: Sosyolojik ve Antropolojik Perspektifler*, Ankara, Eski Yeni Yayınları.

Atasağun, G., (2006), Ziyaret Fenomeni. *Necmettin Erbakan Ü. İlahiyat Fak.,* 21(21), 33-60.

Aurenche, O. ve Kozlowski, K., (2001), Le Croissant fertile et le 'Triangle d'or', (Eds. C. Breniquet & C. Kepinski), *Etudes Mésopotamiennes: receuil de textes offert á Jean-Louis Huot: 33–43. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations*, (pp. 33-43), Paris, Editions Recherche sur les Civilizations.

Avcı, M.C., (2019), *Dünyanın İlk Anıtsal İnanç Merkezi: Göbekli Tepe*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.

Aydınlı, S (2003), Mimarlığı Anlama, Kaynağa Ulaşma ve Özü Yakalama, *Tol Dergisi*, Bahar-Yaz (3), 54-60.

Ayman, Z., (2006), Bellek Mekânı Olarak Sınır ve Ötekilik: Kars Şehri. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 107, 145-189.

Bachelard, G., (1996), *Mekânın Poetikâsı*, İstanbul, Kesit.

Bağlı, M., (2010), Mekân ve Medeniyet İlişkisi Bağlamında Birlikte Yaşama Alanları, (S.155-163), *Türkiye'de Birlikte Yaşama Kültürü ve Mardin Örneği Sempozyumu*, (2-3.10.2009), Mardin.

Baş, T. ve Akturan, U., (2017), *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Nvivo 7.0 İle Nitel Veri Analizi, Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Başgelen, N., (2015), Nevali Çori/ Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt, *Aktüel Arkeoloji*, (46), 30-37.

Bathelt, H. & Glückler, J., (2011), *The Relational Economy, Geographies Of Knowing and Learning*, Oxford, Oxford University Press

Bengisu, E., (2020), *Geçmişten Günümüze İnanç Kavramının Dini Yapılar Üzerinden İrdelenmesi: Göbekli Tepe Örneği*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Bergson, H., (1991), *Matter and Memory*, New Jersey, Zone Book.

Bilgili, M. (2016), Coğrafya Öğretiminde Mekân ve Yer Karmaşası Üzerine Bir Araştırma, *Coğrafya Eğitimi Dergisi*, 2(1), 11-19.

Bilgili, M. (2019). Coğrafyada Mekân Felsefesi Üzerine Yaklaşımlar. *International Journal of Geography and Geography Education*, (41) , 88-102.

Bilgin, N., (2013), *Tarih ve Kolektif Bellek*, İstanbul, Bağlam.

Birinci, S., Kaymaz, K.K., Camcı, A. (2018), Göbekli Tepe'nin Arkeolojik Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi (Şanlıurfa), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 22(3), 1351-1367.

Boer, R., (2015), *Marxist Criticism Of The Hebrew Bible*, London, Bloomsbury Publishing.

Bourdieu, P. ve Wacquant, J., (2003), *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar,* (Çev. N. Ökten), İstanbul, İletişim Yayınları.

Bourdieu, P., (1977), *Outline o f a Theory o f Practice*. Cambridge, Cambridge University Press.

Bulhaz, Ç., Gökmen, A., (2021) Göbekli Tepe'nin Mekân Dönemselleştirimesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi, *Çevrimiçi Sanat ve Tasarm Dergisi*, 9(4). 128-137.

Certau, M., (1988), *The Practice of Everyday Life*, California, University of California Press.

Certeau, De M., (1984), *The Practice Of Everyday Life*, Berkeley, University Of California Press.

Cevizci, A., (2003), *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (2. Baskı), İstanbul, Paradigma Yayınları,

Clare, L., (2017), Göbekli Tepe (Çanak Çömleksiz Neolitik A İlk Çanak Çömleksiz Neolitik B, 9600-8200),, (Çev. D. Sönmez), *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu* (Ss. 29-32), Ankara, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Clark, W.H., (2004), İman Problemi, (Der. Ali Rıza Aydın), *Birey ve Din Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar,* İstanbul,

Collins, A., (2018), *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*., (Çev. Leyla Tonguç Basmacı), İstanbul, Alfa Yayınları.

Cooper, A., (1992), *New Directions İn The Geography Of Religion*, Area.

Coulon, A., (2010), *Etnometodoloji*. (Çev. Ü. Tathcan) İstanbul, Küre Yayınları,

Cresswell, T. (2009), What is place? (Eds. R. Kitchin & N.J. Thrift), In *International Encyclopedia of Human Geography*, Oxford, Elsevier.

Cresswell, T., (2004), *Place, A Short Introduction*, USA, Blackwell Pub.

Cresswell, T., (2013), *Geographical Thought*, A Critical Introduction, Wiley-Blackwell.

Çelik, B. (2016), Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Yılan Figürü, *Karadeniz*, 31, 225-233.

Demirci, K. (2013), *Eski Mezopotamya Dinlerine* Giriş, İstanbul, Ayışığı Kitapları,.

Deniz, A., (2018), *Rusya-Türkiye Göç Sistemi: İstanbulda Karma Evlilikler ve Ulusaşırı Pratikler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Dineley, M., (2004), *Barley, malt and ale in the Neolithic* (British Archaeological Reports International series 1213), Oxford, Archaeopress.

De Villard, U.M., (2012), *Mezopotamya Mimarisinde Kutsal Mekânlar Dini - Doğu Kuramlar İncelemesi,* (Çev. Arusyak Özfuruncu), Yaba Yayınları.

Dolunay, Ş., Karmaz, E., (2020) Mekânın Zaman, Beden ve Cinsiyet İle Etkileşimi Üzerine Bir Değerlendirme, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5(10), 1-12

Duymaz, A., ve Şahin, H. İ. (2008). Kaz Dağlarında Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(19), 116-12

Elden, S. (2009), Space I, (Eds. R. Kitchin and N. Thrift), İn *International Encyclopedia of Human Geography*, London, Elsevier

Elden, S., (2004), *Between Marx and Heidegger: Politics, Philosophy and Lefebvreos The Production of Space Antipode,* USA, Blackwell Publishings.

Eliade, M., (1999), *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), Ankara, İmge Kitapevi.

Eliade, M., (1994), *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit Altuğ), İmge Kitapevi, Ankara, 21-23.

Eliade, M., (2003), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, (Trc. Ali Berktay), İstanbul, Kabalcı Yayınevi,

Eliade, M., (2005), *Dinler Tarihi* (*İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*),, (Çev. M. Ünal,), Konya, Serhat Kitabevi.

Eliade, M., (2009), *Dinler Tarihine Giriş,* (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Erbek, M., (2002), *Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri*, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ergun, M., (2000), Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikayelerindeki Yansımaları. *Milli Folklor*, 12(47), 22-30.

Ergun, P., (2004), *Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Ankara*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Etli, Ö.B., (2016), *Göbeklitepe Tapınakları Neden Gömüldü*? Accelerating the World's Research.

Foucault, M., (1986), Of Other Spaces. *Diacritics*, (Çev. Jay Miskowiec), 16(1), 22-27. http://www.jstor.org/stable/464648

Ghulyan, H., (2017), Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 26(3), 1-29.

Gibson, C., (2013), *Semboller Nasıl Okunur*, (Çev. Cem Alpan), İstanbul, Yem Yayınları.

Göler, M.E., (2016), Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gregory, D., (2009), Geography (Eds. Johnston, R.J., Gregory, D., Pratt, G. Watts, M, Whatmore, S.) *The Dictionary Of Human Geography* In (5th Ed.), Wiley-Blackwell.

Gresky, J., Haelm, J. ve Clare, L., (2021), Modified Human Crania From Göbekli Tepe Provide Evidence For a New Form of Neolithic Skull Cult, *Scıence Advances Research Artıcle,* 1-10.

Gültekin, İ.Ö., (2014), *Hepimiz Mekânı Üretiriz,* İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Gültekin, A.K., (2020). *Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi – Kemeré Duzgı'dan Düzgün Baba'ya Dersim Aleviliğinde Müzakereler ve Kültür Örüntüleri.* İstanbul, Bilim ve Gelecek Yayınları.

Gürkaş, E., Barkul, Ö., (2012), Yer Üzerine Kavramsal Bir Okuma Derlemesi, *Sigma Dergisi*, 4, 1-11.

Gürsoy, Ü., (2012), Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Dut Ağacı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* 61, 43-54.

Hancock, G., (2015), *Magicians Of The Gods*, New York, St. Martin's Press.

Hançerlioğlu, O., (2005), *Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar 4*, İstanbul, Remzi Kitabevi,.

Hauptmann, H., (2002), *Tarihöncesi-İlkçağ Dönemi, Uygarlıklar Kapısı Urfa*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Harvey, D., (2009), *Sosyal Adalet ve Şehir*, (Çev. Mehmet Moralı), İstanbul, Metis Yayınevi.

Hauptmann, H., (1993), Ein Kultgeb¨Aude İn Nevalı Cori, İn (Ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae & M. Mellink) *Between He Rivers and Over The Mountains, Archaeologica Anatolica Et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 37–69. Roma, Dipartimento Di Scienze Storiche Archeologiche E Antropologiche Dell'antichit`A, Universit`A Di Roma 'La Sapienza'.

Hayden, B., (2003), Were Luxury Foods The First Domesticates? Ethnoarchaeological Perspectives From Southeast Asia, *World Archaeology* 34(3), 458–469.

Henderson, M. L. (1993). What is Spiritual Geography? American Geographical Society, 469-472.

Hess, R., (2014), Henri Lefebvre ve Mekân Düşüncesi, Henri Lefebvre, (Çev. Işık Ergüden), *Mekânın Üretimi* içinde, Sel Yayınları, İstanbul.

Holland, G.S., (2009), *Gods İn The Desert*, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers.

Humanit, J. M. (2015). Sacred spaces, healing places: therapeutic landscapes of spiritual significance. National Center for Biotechnology Information, 19-33.

Hurowıtz, V.A., (2003), The Mesopotamian God Image, From Womb To Tomb. *Journal Of The American Oriental Society*, 123(1), 155-156.

Işık, M.F., (2017), *Kültür Turizmi Kapsamında Kutsal Mekânların Turistik Çekicilik Açısından Değerlendirilmesi: Balıklı Göl Ölçeğinde Bir Uygulama,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Işık, Y., (2012), *Bir Tutam Tunceli,* Tunceli Valiliği, Ankara.

Jett, S. C., (1993). An Introduction to Navajo Sacred Places. Journal of Cultural Geography , 29-39.

Kaba, B., (2017), *Kapalı Yerleşmelerde İnsan ve Yer İlişkileri: Mavişehir İzmir Örneği*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Kafesoğlu, İ., (2003), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Karapınar, E. ve Barakazı, M. (2017), Kültürel Miras Turizminin Sürdürülebilir Turizm Açısından Değerlendirilmesi: Göbeklitepe Ören Yeri, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi,* 1(1), 5-18.

Kaya, İ. (2014), Coğrafi Düşüncede Mekân Tartışmaları, *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi,* 4-6 Haziran 2014, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.

Kaygalak, İ. (2011), Postmodern Eleştirilerin Coğrafi Düşünce ve Yeni Mekân Kavrayışları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 9(1), 1-10

Keller, E. (2013), Toplumsal Cinsiyet ve Bilim Üzerine Düşünceler, (Ed. A. Yıldırım ve H. Şimşek), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* (ss.101-105), Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Kılıç, Y. ve Eser, E. (2020), Göbekli Tepe (Maden-İnanç Bağlamında) Toprak Ana İnancı, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(4), 1987-2010.

Kıyak, A., (2011), Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13(2), 91-104.

Kitchin, R., (2009) Space II, İn (Eds. R. Kitchin and N. Thrift) *International Encyclopedia Of Human Geography,* London, Elsevier.

Koçman, A., (1999), Cumhuriyet Döneminde Yüksek Öğretim Kurumlarında Coğrafya Öğretimi ve Sorunları. *Ege Coğrafya Dergisi*, 10, 1-14.

Kozak, M., (2014) *Bilimsel Araştırma*, *Tasarım, Yazım ve Yayım Teknikleri*, Ankara, Detay Yayıncılık.

Kurtar, S., (2013), Mekânı Yaşamak: Lefebvre ve Mekânın Diyalektik Oluşumu, *TÜCAUM,* 349-356.

Layder, D., (2005), *Sosyal Teoriye Giriş,* (Çev. Ü. Tathcan) İstanbul, Küre Yayınları.

Lefebvre, H., (2014), *Mekânın Üretimi*, (Çev. I. Ergüden), İstanbul, Sel Yayıncılık.

Livingstone, D., (2009), History Of Geography. In (Eds. Johnston, R. J., Gregory, D., Pratt, G. Watts, M, Whatmore, S.) *The Dictionary Of Human Geography* (5th Ed.), Wiley-Blackwell.

Lucas, P. C. (2007). Constructing Identity with Dreamstones: Megalithic Sites and Contemporary Nature Spirituality. Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions, 31-60.

Luckert, K. W., (2017), *Göbekli Tepe*, İstanbul, Alfa Yayınları.

Madi, B., (2006), *Öğrenme Beyinde Nasıl Oluşur*, (1. Baskı), İstanbul, Morpa Kültür Yayınları.

Mann, C.C., (2011), The Birth Of Religion, *National Geographic Magazine*, June, S. 41.

Marshall, C. ve Rossman, G., (2012), *Designing Qualitative Research* (2nd Edition), Thousand Oaks, Cal., Sage Publications.

Massey, D. (1993), Power Geometry and a Progressive Sense of Place. (Ed. J. Bird), In *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change* (pp. xv, 288), London, Routledge.

Massey, D., (2005), *For Space,* London, Sage.

Mead, G. H., (2017), *Zihin, Benlik, Toplum.,* (Çev. Y. Erdem) Ankara, Heretik.

Melikeoğlu Eke, A.S. ve Fitöz, İ., (2014), Mekânın Yaşanabilirliği Üzerine Sistematik Bir Çözümleme. *Tasarım Kuram Dergisi*, 18, 137-148.

Merleau-Ponty, M., (2016), Algının Fenomenolojisi (E. Sarıkartal & E. Hacımuratoğlu, Çev.), İstanbul: İthaki Yayınları

Miles, M., & Huberman, A. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook.* Thousand Oaks: SAGE.

Mumford, L., (2013), *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (Çev. G. Koca ve T. Tosun), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Mutluay, N., (2011), *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Ankara, Alter Yayıncılık.

Neef, R., (2003), Overlooking The Steppe-Forest: A Preliminary Report On The Botanical Remains From Early Neolithic Göbekli Tepe, *Neo-Lithics,* 2, 13–16.

Özcan, E. S., (2014), Göbekli Tepe. *Bilim ve Teknik Dergisi*, 560, 30-39.

Özdoğan, M. (Konuşmacı). (2019, 10 Aralık). Cermodern Göbekli Tepe Buluşmaları.

Özkan, D. (2020), Göbekli Tepe Örneğinde İnsani Eşgüdümlü Eylem, *Din ve İletişim*, 9-19.

Özpınar, C., (2014), *Sunuş, Henri Lefebvre* (Çev. Işık Ergüden), *Mekânın Üretimi* İçinde,, İstanbul Sel Yayınları.

Öztan, E., (2016), *Feminist Araştırmalar ve Yöntem, Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları,* (Haz. F. Saygılıgil), Ankara, Dipnot Yayınları.

Öztekin, S., (2008), *Dinlerde Hayat Ağacı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Peker, H., (2000), *Din Psikolojisi*, Samsun, Aksi Seda Matbaası.

Şahin, A., (2011), *Kutsal Mekanlar Dini Ziyaret Yerleri*, İstanbul, Süre Yayınevi Yayınları.

Sanır, F.A., (2000), *Coğrafya Terimler Sözlüğü*, Ankara, Gazi Kitapevi.

Savaş, H., (2020), *Henrı Lefebvre, Mıchel De Certeau ve Henrı Bergson Kuramları Bağlamında Taksim Meydanı'nda Mekânsal Üretimin Okunması,* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Sepici, L., (2018), *Anadolu'da keşfedilen Dünya'nın ilk mabedi göbekli tepe*, İstanbul, Sının Ötesi Yayınları.

Schmidt, K., (1995), Investigations İn The Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. Neo- Lithics. *A Newsletter Of Southwest Asian Lithics Research,* 2(95), 9–10.

Schmidt, K., (1999), Frühe Tier-und Menschenbilder vom Göbekli Tepe. *Istanbuler Mitteilungen,* 49, 5-21.

Schmidt, K., (2001), Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report On The 1995–1999 Excavations. *Pal´Eorient* 26(1), 45–54.

Schmidt, K. ve Hauptmann, H., (2003), Göbekli Tepe Et Nevali Çori. *Dossiers D'archéologie* 28: 60-67.

Schmidt, K., (2007), *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, (Çev. Rüstem Aslan), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Schoch, Robert M., (2010), *The Mystery of Göbekli Tepe and Its Message to Us*, New Dawn Magazine, October.

Schütz, A., (2018), *Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler,* (Çev. S.K. Adnan Akan) Ankara, Heretik.

Sepici, L., (2018), *Anadolu Keşfedilen Dünyanın İlk Mabedi Göbekli Tepe*, İstanbul, Sınır Ötesi Yayınları.

Shields, R., (2005), *Lefebvre, Love and Struggle, Spatial Dialectics,* London, Routledge.

Shinde, K. A. (2011). "This Is Religious Environment": Space, Environmental Discourses, and Environmental Behavior at a Hindu Pilgrimage Site in India. SAGE Journals, 448–463.

Singh, R. P., (1992), Nature and Cosmic Integrity A Search In Hindu Geographical Thought. *Geojournal*, 139–147.

Sönmez, S. ve İlgün, G., (2018), Nitel Araştırma Yöntemlerinin Sağlık Hizmetleri Bağlamında İncelenmesi, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40), 375-400.

Şengül, M.B., (2010), Romanda Mekân Kavramı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 3(11), 528-538

Tanyu, H., (1973), *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Tatar, B., (2017), Kutsal Mekân: Fenomenolojik Bir Analiz, Milel ve Nihal İnanç, *Kültür ve Mitoloji Dergisi,* 14(2), 8-22.

Tatar, B., (2017), Kutsal Mekân: Fenomenolojik Bir Analiz, *Milel ve Nihal*, 14 (2), 8-22.

Tezel, Z., (2010), Türk Kültüründe Hayat Ağacı Motifi. *Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu* (139-149), Kiev, Ankara, Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu.

Thrift, N., (2009), Space, The Fundamental Stuff İn Geography, (Eds. Clifford, N.J., S.L., Rice, S. and Valentine, G.), *Key Concepts İn Geography* In, London, Sage.

Topraklı, M. (2019), *Göbeklitepe Tarihin Sıfır Noktası*, https://orcid.org/0000-0002-9025-1035. (07.05.2021).

Tuan, Y.F., (1977), *Space and Place, The Perspective Of Experience*, Minneapolis, University Of Minnesota Pres.

Uçar, İ., (2019), *Mekânın Üretimi: Hz. Muhammed Dönemi Medine'de Gündelik Hayat*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Uğurlu, A.H., Yalman S., (2019), *Kutsal Mekânlar ve Kentsel Ağlar*, (Çev. Barış Cezar ve Hilal Gültekin Çatak), İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları.

Urry, J., (2015), *Mekânları Tüketmek,* İstanbul, Ayrıntı Yayıncılık.

Ünlüsoy, K., (2020), İhvân-ı Müslimîn'in Kabir Ziyaretleriyle İlgili Görüşleri ve Muhaliflerinin Eleştirileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 44, 79-95.

Yağmurlu, A. (2020), Dünya Mirası ve Kamu Diplomasisi: Göbekli Tepe Örneği, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 49, 46-64.

Yalçın, T., (2011), Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H., (2018), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (11. Baskı), Ankara, Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, F., (2010), Festival ve Karnavalların Turizm Açısından Önemi ve Türkiye'deki Festivallerin Turizm İçerisindeki Yeri, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Ankara.

Yıldız, B., (2018), Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazimiye (Tunceli) Örneği, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Yurdadön Aslan, P. ve Yavan, N., (2019), Edward Said'in Mekânsal Dönüşe Katkısı. *Posseible Düşünme Dergisi,* 14, 114-135

Yurdadön Aslan, P. ve Yavan, N., (2018) Mekânın Üretimi ve Lefebvre'in Mekânsal Üçlü Kavramsallaştırmasının Görünürlüğü: Taksim Gezi Parkı Örneği, *Planning,* 28(3), 302- 314.

Yurteri, S. ve Ölmez, F.N., (2008), Türk Dokumalarında Ağaç Motifi. *38. Icanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (1445-1470), Ankara, Maddi Kültür Bildiriler Kitabı.

Yüksel, A. ve Yüksel, F., (2004), *Turizmde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara, Turhan Kitap Evi.

Zarnkow, M., Spıeleder, E., Back, W., Sacher, B., Otto, A. ve Eınwag, B., (2006), Interdisziplin¨are Untersuchungen zum altorientalischen Bierbrauen in der Siedlung von Tall Bazi/Nordsyrien vor rund 3200 Jahren. *Technikgeschichte,* 73, 3–25.

Zieleniec, A., (2007), *Space and Social Theory,* (1. Edition), Sage Publications.

Web Siteleri

https://sozluk.gov.tr/ (06.05.2021)

EKLER

EK.1 ETİK KURUL İZNİ

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal ve Beşeri Bilimler
Etik Kurul Başkanlığı

Sayı : 87432956/050.99/ 291348
Konu : Etik Kurul Onay Raporu.

12 -12- 2018

Sayın, Doç.Dr.İsmail KERVANKIRAN
Fen Edebiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

Danışmanlığınızda, yüksek lisans öğrenciniz Elif BAŞCI tarafından yürütülen **"Kutsal Mekanın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği"** başlıklı yüksek lisans tez çalışması Üniversitemiz Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulunun 11.12.2018 tarihli ve 65/8 sayılı kararı ile uygun bulunmuştur.

Kararın bir sureti yazımız ekinde gönderilmiş olup, ilgi başvurunuza cevaben bilgilerinizi rica ederim.

Prof.Dr.Murat Ali DULUPÇU
Rektör Yardımcısı
Etik Kurulları Başkanı

EKLER:
1- Zarf

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal ve Beşeri Bilimler
Etik Kurul Kararları

TOPLANTI TARİHİ	TOPLANTI SAYISI	KARAR SAYISI
11.12.2018	65	8

8- Üniversitemiz Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim üyesi Doç.Dr.İsmail KERVANKIRAN danışmanlığında yüksek lisans öğrencisi Elif BAŞCI tarafından yürütülen **"Kutsal Mekanın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği"** isimli yüksek lisans tez çalışması hk.

Üniversitemiz Fen Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim üyesi Doç.Dr.İsmail KERVANKIRAN danışmanlığında yüksek lisans öğrencisi Elif BAŞCI tarafından yürütülen **"Kutsal Mekanın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği"** isimli yüksek lisans tez çalışmasının kapsam ve uygulama açısından etik ilkelere ve insan haklarına uygun olduğuna,

Mevcudun oy birliği ile karar verildi.

İMZA
Prof.Dr.Mehmet SALTAN
Başkan

İMZA
Prof.Dr.Yüksel METİN
Başkan Yrd.

İMZA
Prof.Dr.Haluk SONGUR
Üye

İMZA
Prof.Dr.Bilge HÜRMÜZLÜ KORTHOLT
Üye

(GÖREVLİ)
Prof.Dr. Murat OKCU
Üye

(GÖREVLİ)
Prof.Dr.Talat SAKALLI
Üye

İMZA
Prof.Dr.Nasuh GÜNAY
Üye

İMZA
11.12.2018
Zuhal BARDAK
Raportör

EK.2

GÖRÜŞME FORMU

KUTSAL MEKANIN YENİDEN ÜRETİMİ: GÖBEKLİ TEPE ÖRNEĞİ GÖRÜŞME SORULARI

Merhaba Değerli Görüşmeci;

Ben Elif Başcı, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisiyim. Yüksek Lisans Çalışmam, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Hocalarından olan Sayın Doç. Dr. İsmail KERVANKIRAN Danışmanlığında yürütülmektedir. Hazırlamış olduğumuz Yarı Yapılandırılmış bu Görüşme Formu, "Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Göbekli Tepe Örneği" başlıklı yüksek lisans tezine veri toplamak amacıyla tasarlanmıştır. Belirlenen bu amaç doğrultusunda sizlere sorular yöneltilecektir. Tez çalışmamamız da amaç mekânların, insanların yükledikleri anlamlar sayesinde varlıklarını yaşatıp kendilerini tekrar tekrar üretebildiğini, Şanlı Urfa ili sınırları içerisinde yer alan ve 12.000 yıl önce inşa edilmesine rağmen, günümüzde de varlığını yaşatmayı başaran "Göbekli Tepe” ekseninde ortaya koymaktır. Görüşme formunda bulunan sorulara vereceğiniz cevaplar tarafımca gizli tutulacak ve başka hiçbir amaç güdülmeden Yüksek Lisans Tez Çalışmamda kullanılacaktır. Sonuçların sağlıklı ve güvenilir olması açısından, soruları samimi ve doğru bir şekilde cevaplamanız önem taşımaktadır. Düşüncelerinizin, tam ve doğru tespit edilebilmesi için görüşmemiz sizin izninizle kayıt altına alınacaktır. İlginiz için teşekkür ederim.

ELİF BAŞCI

Süleyman Demirel Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü / Coğrafya Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Öğrencisi

Görüşme Formu

Bölüm 1. Kişisel Bilgi Formu
1. Yaşınız:
2. Cinsiyetiniz:
3. Eğitim düzeyiniz:
4. Mesleğiniz:
5. Şanlı Urfa'nın yerli kesiminden misiniz yoksa bu şehre sonradan mı yerleştiniz?

Görüşme No:			
Görüşme Tarihi:		**Görüşmeyi Yapan:**	
Görüşme Başlangıç Saati:		**Görüşülen Kişi:**	
Görüşme Bitiş Saati:		**Tel.**	
Görüşme Süresi:			
Görüşme Yeri:			
Notlar:			

KUTSAL MEKÂNIN YENİDEN ÜRETİMİ: GÖBEKLİ TEPE ÖRNEĞİ:

YARI YAPILANDIRILMIŞ GÖRÜŞME FORMU

Bölüm 2. Kazı Öncesi Göbekli Tepe'yi Tanımaya, Keşfedilme Sürecini ve Mekân Üretimini Anlamaya Yönelik Sorular

1. Sizce Göbekli Tepe ismini nereden almış olabilir?
2. Kazılar öncesi Göbekli Tepe size ne anlam ifade ediyordu ve bu mekânı hangi amaçlarla kullanıyordunuz?
3. Göbekli Tepe de kazı yapılmadan önce bu alanın kullanım amacını yansıtan herhangi bir iz var mıydı
4.Göbekli Tepe'yi kullanma amacına uygun olarak, alana yüklediğiniz anlam ve semboller nelerdir?
5.Göbekli Tepe'nin kazı öncesi kullanımına yönelik olarak yaptığınız uygulamalar nelerdir?
6. Göbekli Tepe'ye başka şehirlerden de ziyaret var mıydı? Neden?

Bölüm 3. Göbekli Tepe'nin Keşif Sonrası Mekân Üretimini Ve Yapılan Uygulamaların Mekân Üretimine Etkilerini Anlamaya Yönelik Sorular

1.Göbekli Tepe de keşif sonrası yapılan yenilikler nelerdir?
2. Göbekli Tepe de keşif sonrası yapılan yenilikler sizin bu mekânı kullanımınız da nasıl değişimler meydana getirdi?
3. Keşif sonrası tasarlanan Göbekli Tepe'den memnun musunuz?
4. Urfa'nın Yerli Halkı Göbekli Tepe'nin bundan sonra ki geleceği hakkında ne düşünüyor?
5. Size Kazı öncesi Göbekli Tepe mi yoksa Kazı sonrası Göbekli Tepe mi daha yakın geliyor? Neden?

EK.3

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Elif BAŞCI

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü

